SZOKOLAY KATALIN

NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM

ÉS A VARSÓI GETTÓ FELKELT...

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1983

NÉP-
SZERU
TÖRTÉNE-
LEM

SZOKOLAY KATALIN

ÉS A VARSÓI GETTÓ FELKELT...

LEKTORÁLTA:
HARSÁNYI IVÁN

A SOROZATOT SZERKESZTI:
RÉZ MIKLÓSNÉ

ISBN 936 09 2202 y
ISSN 0324 7953
© SZOKOLAY KATALIN · 1983
(3620)

„Aki menekül a történelem elől,
azt a történelem utoléri.
A kivételes állapotok kivételes szellemi
erőfeszítéseket, érzéseket, akaratot
és tetteket követelnek meg . . .”

Janusz Korczak: A zsidókhoz!

Az olvasóhoz

Meglepő talán, hogy ma már milyen keveset beszélünk azokról a szenvedésekről, amelyeket az embermilliók a második világháború idején átéltek. A mi nemzedékünk, a még kortárs nemzedék tagjai azok, akiknek így vagy úgy sikerült túlélniük a szörnyűségeket; mi örülünk, ha minél hamarabb megfeledkezhetünk róluk. Legfeljebb egy-egy jelentősebb esemény történeti vagy irodalmi feldolgozása, a vádoló statisztikai adatok közzététele, a bírósági perek vádbeszédei borzolják még fel időnként idegeinket.

Utódaink pedig már – úgy tűnik – nem is érnek rá odafigyelni, hiszen annyi a dolguk saját koruk, életük elrendezésében.

A varsói gettó történetéről készülő népszerű munka eleinte számomra is csak egy volt az elvégzendő feladatok közül.

1980 őszén Párizsban tartózkodtam, s ekkor robbant a bomba a Kopernikusz utcai zsinagógában. Egyszerre mintha lehűlt volna körülöttünk a levegő. Párizsban mindenki emlékezett valamire, megijedt valamitől.

Még hosszú hetek után is ráfagyott az emberek arcára a mosoly, ha a Kopernikusz utcáról szó esett. A párizsi ún. zsidó negyedben az emberek bezárkóztak otthonaikba. Bizalmatlanul nézték az ott sétáló kíváncsiskodót. A fűszerüzletek kirakatüvege telis-tele volt feliratokkal – de ezek nem a paprika vagy a só árát közölték. Régi szent könyvekből vett idézetek voltak. Az emberek egymásrautaltságára, az egymás iránti sze-

retetre és a szeretet hiányából származó veszedelmekre figyelmeztették a XX. század elfásult embereit.

Kinek vagy kiknek az érdeke, hogy bomba robbanjon Párizsban, Bécsben? Milyen erők próbálják felszaggatni a talán már-már behegedő sebeket? Kinek áll érdekében, hogy az utcán járókelők újból bizalmatlanul méregessék egymást? S újra és újra nemzedékek viseljék a megbélyegezettség terhét, ami majdnem egyformán szorongató, legyen valaki az áldozatok vagy a cinkosokként belesodródottak leszármazottja?

Ezért is újra sokkal jobban oda kellene figyelnünk arra, mibe sodorta a második világháború az emberiség nagy néptömegeit. S még inkább oda kell figyelnünk a történelmi tanulságokra ma, amikor egyre újabb terrorcselekményekről és tömegvérengzésekről értesülünk.

A varsói gettó történetéről sok feldolgozás, visszaemlékezés, dokumentumkötet jelent meg részben Lengyelországban, de főként Izraelben. Munkám során a lengyel nyelvű szakirodalmat, illetve a jiddis és héber nyelven írott visszaemlékezések lengyel fordításait használtam fel. Olyan kitűnő irányítóim voltak, mint Artur Eisenbach, Tatiana Berenstein, Czesław Madajczyk, Bernard Mark, Ruta Sakowska. Még hosszan sorolhatnám a felhasznált irodalom kitűnő szerzőit. A legnagyobb élményt és a leggazdagabb tapasztalatokat mégis Emanuel Ringelblum feljegyzéseiből merítettem.

Magyar nyelven a legutóbbi időkig nagyon kevés írás jelent meg a varsói gettóról. Most viszont mintha megélénkült volna az érdeklődés. 1981-ben került sor két nagyon érdekes könyv magyar kiadására. Az elsőben, „Beszélgetés a hóhérral" címmel Kazimierz Moczarski Jürgen Stroop SS-tábornokkal, a varsói gettó likvidálójával beszél. Egy börtöncellába kényszerültek, így bírta rá a szerző Stroopot a szörnyű vallomásokra. A másik könyv magába a pokolba viszi el az olvasót. Hanna Krall „Egy lépéssel az Úristen előtt" című könyvében a gettófelkelés parancsnokságának egyetlen életben maradt tagját szólaltatja meg.

I. FEJEZET

„Das Teufelswerk"

1939. szeptember 1-én megindult a hitleri hadigépezet Lengyelország ellen. Megkezdődött a második világháború, a világtörténelem egyik legszörnyűbb katasztrófája, amelyben különösen tragikus sors várt Lengyelország lakosságára.

Történészek, jogtudósok, politikusok, írók évtizedek óta keresik a választ, hogy Hitler miért éppen a lengyel területeket szemelte ki s tette a háború legbarbárabb haláltáborává. Az évszázados lengyel–német ellentétek? Bosszú Versailles-ért? Revanstörekvések? Keleti expanziós tervek? A lengyel nép ellenállása? Melyek voltak azok a fő tényezők, amelyek ezeket a döntéseket befolyásolták?

Úgy tűnik, Hitler számára Lengyelország az első perctől kezdve nagyon fontos volt. Elsősorban a villámháború sikere szempontjából. Be kellett robbannia Európába, meg kellett győznie a világot legyőzhetetlenségéről. Lengyelország emellett a nagy kísérlet terepe is volt, a mágus „Sonderlaboratoriuma", amelynek boszorkánykonyháján kikísérletezhette az „Új Európa" torzszülötteit. Itt jutott először olyan lehetőséghez, hogy megvalósítsa az új területi és népességi viszonyok kialakítására irányuló elképzeléseit, és hozzálásson további keleti expanziós terveinek előkészítéséhez.

Arról, hogy a német kormánynak a szeptemberi támadás idején megvolt-e a kikristályosodott koncepciója Lengyelország jövőjét illetően, megoszlanak a vélemények.

Mint az a történeti irodalomból köztudott, s mint Martin

Broszat ismert német történész[1] is nyomatékosan felhívja rá a figyelmet, Hitler külpolitikai céljai már a háborút megelőzően is messze túlmentek az 1914-es határok egyszerű visszaállításán, illetve a versailles-i szerződés következményeinek a felszámolásán, s a lengyel kérdést, a lengyel területek sorsát messzemenően ezeknek a törekvéseknek rendelték alá.

1938-ig még semmi jel nem mutatott arra, hogy a lengyel kormány feltétel nélküli hűsége esetén Németország ne részesítené Lengyelországot ugyanolyan szövetségesi előnyökben, mint például Magyarországot vagy Romániát. „Sőt úgy tűnik – írja Broszat –, Hitler egészen 1938-ig azt tartotta szem előtt, hogy a Lengyelországgal való szövetség a jövőben is felhasználható külpolitikájának eszközeként, hogy majd az adott pillanatban, amikor pozíciója már kellően meg lesz alapozva, átalakíthassa ezt a szövetséget csatlósviszonnyá, az országot felhasználhassa bolsevikellenes expanziójához és a Kelet gyarmatosításához olyan politikai bázisként, amely hatalmas területre terjed ki, jóval messzebb, mint bármilyen határrevízió."[2] Lényegében ugyanezt az álláspontot képviseli Hitler-életrajzában[3] Alan Bullock, aki a második világháború előtti német–lengyel együttműködés alapját a lengyelek hagyományos oroszgyűlöletében látja.

Hitler első, igazán nyíltan agresszív fellépése Lengyelországgal szemben Danzig (Gdańsk) és a danzigi folyosó követelése volt 1938 végén. A történészek többsége megegyezik abban, hogy ezek a követelések nem annyira a tényleges német igényeket fejezték ki, hanem sokkal inkább annak kipuhatolására szolgáltak, vajon Varsó hajlandó-e áldozatok árán is fenntartani a német–lengyel szövetséget, s a nyugati hatalmak Csehszlovákia Münchenben történt feláldozása után a továbbiakban is biztosítják-e Németország számára a „szabad cselekvés lehetőségét Keleten . . ."[4]

A lengyel kormány elutasította Hitler Danzigra vonatkozó követeléseit; tisztában volt azzal, hogy ennek átadását Poznań és Felső-Szilézia visszakövetelése követné. Azt hiszem, mégis

hiba lenne, ha az utóbb bekövetkező események okát csupán vagy elsősorban ebben az elutasításban keresnénk. Semmi biztosíték sincs ugyanis arra, hogy a lengyel kormány ellenkező magatartása esetén Hitler kevésbé lett volna agresszív Lengyelországgal szemben. Hiszen miközben Ribbentrop német külügyminiszter és a lengyel politikusok 1938 végén és 1939 első heteiben még javában folytatták „barátságos" tárgyalásaikat, a Wehrmacht vezérkara már dolgozott a Fall Weiss, a Lengyelország elleni hadműveleti terv előkészítésén. Hitler 1939. május 23-án a birodalmi kancellária épületében tartott bizalmas megbeszélésen közölte a vezérkar képviselőivel: „Danzig egyáltalán nem vita tárgya; ez a mi keleti életterünk kiterjesztésének kérdése".[5]

Hitler a „keleti élettéren", a „Lebensraumon" mindig elsősorban a Szovjetunió területét értette. Ezt már a „Mein Kampf"-ban megmondta, s még határozottabban megfogalmazta a külpolitikáról 1928-ban készített kéziratában, mely a „Hitlers zweites Buch" címet viselte, és 1961-ben került nyilvánosságra.[6]

1938 végén és 1939-ben Hitler éppen ezeknek az elképzeléseknek a megvalósítása érdekében látott hozzá a lengyel területek megszerzéséhez, mégpedig olyan eltökélten, hogy a német nemzetiszocialista kormány már a háború kirobbanásának veszélyét is vállalta. Hitler kezdettől fogva számolt azzal a lehetőséggel, hogy Anglia nem tartja be a Lengyelországnak nyújtott garanciákat. Már az említett, 1939. májusi értekezleten figyelmeztette a jelenlevőket, hogy „Lengyelország kérdése nem szakítható el a nyugati hatalmakkal folyó vitáktól. Lengyelország megóvásának kérdése tehát elesik."[7] Elképzeléseit illetően nem hagyott semmi kétséget. 1939. augusztus 22-én, tehát közvetlenül a háború kitörése előtt a vezérkar tagjaival tartott értekezleten leszögezte: „Elsődleges feladat Lengyelország elpusztítása. Nemcsak egy bizonyos vonalig kell eljutnunk, hanem meg kell semmisítenünk az ellenség életerejét. Lengyelország elpusztításának még akkor is alapvető célnak

kell lennie, ha esetleg kitör a háború. Az évszakra való tekintettel gyorsan kell dönteni . . . Ne legyetek irgalmasak, legyetek brutálisak, a jog mindig az erősek oldalán van."[8]

A Lengyelország elleni szeptemberi hadjárat néhány hét alatt befejeződött. A lengyel haderő hősies ellenállása és a lakosság aktív támogatása ellenére a lengyel honvédelem összeomlott, a kormány külföldre menekült, az ország nagy részét megszállták a németek.[9]

1939. október első felében Hitler főhadiszállásán megszületett a döntés a lengyel területek felosztásáról. Hitler október 8-i rendeletével Nyugat-Poroszországot, Poznań vidékét, Észak-Sziléziát és a ciechanówi területeket – mintegy 91 974 négyzetkilométert, a lengyel állam negyedét – közvetlenül a Német Birodalomhoz csatolták. Ezzel a Német Birodalom határa az 1914-es határhoz képest is 140–200 kilométerrel keletebbre tolódott. Az így bekebelezett rész az első világháború előtt Németországhoz tartozó lengyel területeknek mintegy a kétszerese volt, bár a végső határvonalat a hadiállapotok közepette nem állapították meg pontosan.

Ezek az ún. bekebelezett keleti területek (eingegliederte Ostgebiete) hivatalosan a birodalom részeként szerepeltek, de egészen 1944–1945-ös kiürítésükig „külső területeknek" tekintették őket. Ide csak útlevéllel lehetett beutazni, illetve innen kiutazni, és külön szabályok rendezték státusukat. Mindenesetre ezeken a területeken a lengyel nemzeti életet teljes mértékben lehetetlenné tették, beleértve az iskoláztatást és a nyelvhasználatot is. Az első perctől fogva megindult a lengyel és a zsidó lakosság szervezett kitelepítése ezekről a területekről, s helyükbe megbízható németeket telepítettek.[10]

Lengyelország központi területeiből október 12-én főkormányzóságot létesítettek. Ennek teljes neve: „Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete". Október 25-én a megszálló katonai parancsnokságot polgári kormányzat váltotta fel. A hatalmat főkormányzóként Hans Frank birodalmi miniszter, a Német Jogtudományi Akadémia elnöke vette át,

aki mint az országrész teljhatalmú ura vonult be a krakkói Wawelba, a lengyel királyok ősi palotájába.

Ennek a közigazgatási felosztásnak az értelmét legkorábban és legvilágosabban talán Göring gazdasági direktívái fogalmazták meg. Ő, mint a Német Birodalom négyéves tervéért felelős birodalmi miniszter, már 1939. október közepén egyértelműen leszögezte, hogy gazdasági hasznosítás szempontjából más szerep vár az ún. bekebelezett területekre és más a Generalgouvernementre. „Míg az előbbi országrészekben a gazdaság fejlesztését kell szorgalmaznunk, meg kell tartanunk a gazdasági erőt és a tartalékokat, s arra kell törekednünk, hogy ezek a területek a lehető leggyorsabban beépüljenek a német gazdaságba, a főkormányzóság területéről el kell szállítani minden, a német hadigazdaságnak hasznos nyersanyagot, gépet stb. Azokat a vállalatokat, amelyek nem feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a lakosság a lehető legalacsonyabb szinten fenntartsa életét, Németországba kell szállítani.[11] A Hitler főhadiszállásán tartott október 17-i értekezleten kimondták: a főkormányzóságot sem gazdaságilag, sem pénzügyileg nem kell kímélni, éppen ellenkezőleg, mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy ott fennmaradjon a „polnische Wirtschaft", azaz a tervszerűtlenség és a káosz. Miután ez a terület a jövőben katonai felvonulási terület lesz, az utakat, a vasutakat, a közlekedési vonalakat kell csupán rendben tartani. „Különösen szigorú és tudatos nemzetiségi háborút" kell folytatni, s ennek érdekében – tették hozzá – nem kell figyelembe venni semmiféle korlátozást.[12]

A nürnbergi perben 609-es számmal szerepelt egy, az amerikaiak által beterjesztett bizonyíték, egy 1939. október 20-án keltezett titkos dokumentum, amely a „Lengyelország Németországhoz való eljövendő viszonyáról" címet viselte. Ez többek között a következőket tartalmazta: „A közigazgatásnak nem feladata, hogy Lengyelországból példás provinciát vagy példás német stílusú államot létesítsen, sem hogy annak egészséges gazdasági és pénzügyi alapokat biztosítson.

Meg kell akadályozni, hogy a lengyel értelmiségből uralkodó réteg alakuljon ki. Az ország életszínvonalának alacsonyan kell maradnia, onnan csak munkaerőt kell kivinnünk. Ennek ellenére a lengyeleket is fel kell használni az ország közigazgatásában, de nem szabad megengedni, hogy nemzeti politikai csoportosulások jöjjenek létre.

A közigazgatásnak önállóan kell dolgoznia, nem függhet Berlintől. Nem akarunk ott úgy dolgozni, ahogy azt a Német Birodalomban tesszük. A berlini miniszterek nem felelnek ezért a közigazgatásért, mivel ez nem terjed ki semmiféle német földre. Ezeknek a feladatoknak a végrehajtása kemény faji küzdelmet követel, s ez semmiféle jogi korlátozást nem tűr. Ezek a módszerek eltérnek majd az általunk más területeken alkalmazottaktól. A főkormányzónak a lengyel nép számára kizárólag az egzisztenciális élet minimumát kell biztosítania és a katonai biztonság feltételeit kell megteremtenie . . .

Ebben a faji küzdelemben az ésszerűségnek és a szigorúságnak kell alapelvül szolgálnia, hogy bebiztosítsuk magunkat, s ne kényszerüljünk újra harcra e miatt az ország miatt."[13]

Hitler október elején még számításba vette egy lengyel bábállam felállításának lehetőségét is, főként a nyugati hatalmak magatartásától függően. Több terv született ekkor lengyel bábállam, ütközőállam, az „önálló" ukrán Galícia[14] stb. felállításáról. A nyugati hatalmak passzivitása, a „furcsa háború" arra indította Hitlert, hogy a nyugatiak hadüzenetét csak deklarációnak tekintse, s a lengyel kérdést aduként készenlétben tartsa a nyugati hatalmakkal esetleg folytatandó tárgyalásokra.

A nyugati hatalmak azonban nem fogadták el a német békeajánlatokat, s így Hitler elvetett minden további elképzelést valamiféle lengyel bábállam felállítására vonatkozóan. Gyors hangulatváltozásában bizonyára annak is szerepe volt, hogy egyetlen tekintélyesebb, ismertebb lengyel politikus, közéleti személyiség sem volt hajlandó vállalni a lengyel Quisling szerepét.

A németek lengyelországi megszálló politikájáról Czesław

Madajczyk lengyel történész kitűnő monográfiát írt. Az ő véleménye szerint Anglia és Franciaország elutasító magatartása volt a fő oka annak, hogy a lengyel bábállam megalakítása lekerült a napirendről, s Hitler úgy döntött, a „népi lengyel földek" főkormányzóság formájában a nagy Német Birodalom mellett maradnak.[15]

Ulrich von Hassel „Vom anderen Deutschland"[16] című munkájában dr. Carl Goerdelernek, Lipcse főpolgármesterének a közlésére hivatkozva leírja Hitler október 12-i beszélgetését Greiserrel és Forsterrel, a poznańi terület, illetve Nyugat-Poroszország megbízott területi vezetőjével. Azt várja tőlük – mondta –, hogy az általuk irányított területek néhány év alatt németlakta területekké válnak. Majd hirtelen Frankhoz fordult: „Drága Frankom, menj és jól valósítsd még Lengyelországban az ördögi művet [Teufelswerk]." Hans Berndt Gisevius, az Abwehr, a katonai hírszerzés volt vezető munkatársa azt állítja,[17] hogy Hitler október 17-én Keitellel folytatott megbeszélésén is használta a „Teufelswerk" szót, sőt Keitel a hadsereg-főparancsnokságot is úgy informálta, hogy Lengyelországban az „ördögi művet" kell végrehajtani.

Hans Frank 1940. január 19-én Krakkóban, a főkormányzóság vezető tisztviselői előtt lényegében elismételte, ha nem is ugyanazokkal a szavakkal, a Hitlertől kapott utasítást. „1939. szeptember 15-én azt a megbízatást kaptam, hogy vegyem át a közigazgatás vezetését a meghódított keleti területeken; a különleges utasítás úgy szólt, hogy kíméletlenül ki kell használni ezt a területet mint haditerületet és meghódított országot: gazdaságilag, szociális, kulturális és politikai tekintetben egyaránt romhalmazzá kell változtatni."[18]

Hitlernek a főkormányzóság megalakításáról hozott döntése sokkal rosszabb sorsot ígért Lengyelországnak, mint ha területén bábállamot alakítanak. Ez mégiscsak hagyott volna egy minimális önállóságot, ahogy például a Cseh-Morva Protektorátusban sokkal „elviselhetőbb" volt az élet, mint a lengyel területeken. Jellemző erre, amit Hans Frank mondott a

Völkischer Beobachternek 1940. február 6-án adott interjújában. A cseh Prágában megkövetelik – mondta –, hogy minden esetben, ha hét csehet agyonlőnek, erről hírt adjanak plakátokon; a főkormányzóságban nem lenne elég fa a papírgyártáshoz, ha arról a sokszor hét lengyelről beszámolnánk, akit ott agyonlövünk."[19]

A lengyel–német háborút, bár a jövőre vonatkozó elgondolások változtak, a gyakorlatban szinte az első naptól kezdve a civil lakossággal szembeni terror, kegyetlenkedés jellemezte. A hátország „pacifikálása" a német villámháborús taktika egyik eleme volt. Szymon Datner[20] korántsem teljes adatai szerint a németek által megszállt területen már a háború 55 napja során 16 336 polgári személy esett áldozatul a kollektív felelősségrevonás címén végrehajtott kivégzéseknek. Pedig erről az időszakról Czesław Madajczyk még így ír: „A helyzet a megszállás első heteiben... különbözött a későbbiektől. Kezdetben egyes területeken a németek még tűrhetően bántak a lengyelekkel."[21]

Mindenesetre ez a viszonylag elviselhetőbb állapot igen rövid ideig tartott. Úgy látszik, a főkormányzóság megalakítása tényleg jeladás volt a „Teufelswerk" beindításához. Október 27-én letartóztatták a hivatalában Stefan Starzyńskit, a varsói városi tanács elnökét, s ezt a lengyel értelmiségiek, egyetemi tanárok, közéleti emberek, neves polgári politikusok, bírók, egyetemi és középiskolai diákok tömeges letartóztatása követte. November első napjaiban csak Krakkóból, a bányászakadémiáról és a nemzetközi hírű Jagelló Egyetemről több száz kiváló tudóst hurcoltak Sachsenhausenba. Nagy részük – köztük számos világhírnév – el is pusztult a német haláltáborokban.[22]

A német megszállók tehát igen drasztikusan hozták a világ tudomására, hogy a továbbiakban nem érdekli őket Lengyelország, nem kívánnak szót érteni a lengyelekkel. Az sem zavarja őket, hogy terrormódszereikkel megsértik a nyugati hatalmak és a nemzetközi közvélemény morális érzékenységét.

Így osztották fel a németek Lengyelországot.
(Fent balra az eredeti német cím fordítása)

1939 őszén és 1940 első heteiben a nemzetközi közvélemény reagálása még szabott bizonyos korlátokat tetteiknek, 1940 májusától, a nyugati fronton kialakult új helyzet hatása alatt azonban már teljesen gátlástalanul cselekedtek.

1940. május 30-án Hans Frank a következő szavakkal ismertette embeřei előtt egyik leghírhedtebb akcióját, az ún. AB- („rendkívüli pacifikálás") akciót: „Hála istennek, már túl vagyunk azon, hogy számolnunk kelljen a külföldi sajtó véleményével, és állandóan arra kelljen vigyáznunk, hogy tevékenységünket bűnösnek ne nevezzék. Számunkra – de gondolom, uraim, az önök számára is – szinte elviselhetetlen volt, hogy mindig meg kellett őriznünk valamiféle látszatot. Erre a politikai helyzet és a béke kérdésében folytatott tárgyalások miatt volt szükség. Május 10-e óta semmi nem érdekel már bennünket, senkinek a véleményével nem kell már törődnünk. Ki kell használnunk ezt a helyzetet, el kell érnünk, hogy a lengyel nép képtelenné váljon ellenállás kifejtésére. Őszintén meg kell mondanunk, hogy ez az akció a lengyelek ezreinek életébe fog kerülni, és elsősorban a lengyel értelmiség képviselői esnek majd áldozatul."[23] Friedrich Krüger SS-Obergruppenführer, Heinrich Himmler birodalmi SS-vezető bizalmi embere, a főkormányzóság biztonsági erőinek főparancsnoka talán még nyersebben és cinikusabban közölte a jelenlevőkkel, mit is kell érteni az AB-akción: Az „Ausserordentliche Befriedungsaktion" célja, hogy megfosszák a lengyeleket „vezető rétegüktől". A vezetésre képes embereket ki kell iktatni.

Az akció végrehajtásával Bruno Streckenbach SS-Brigadeführert bízták meg. Alig egy hónap múlva, az akció befejeztével, valósággal nemzeti hősként búcsúztatták őt a főkormányzóság vezetői.

„Búcsúzóul, Parteigenosse Streckenbach – mondotta Hans Frank –, hangsúlyozni szeretném, hogy az, amit ön és emberei tettek itt a főkormányzóságban, nem merül feledésbe. Itteni tevékenységéért nem kell majd szégyenkeznie. Én, mint főkor-

mányzó, köszönetet mondok önnek kiváló eredményéért, és egészségére ürítem poharam."[24]

Az akció eredményeképpen 3500 politikust, értelmiségit, a kibontakozó ellenállási mozgalommal kapcsolatban álló személyt, továbbá 3000 bűnözőt gyilkoltak meg Streckenbach emberei a főkormányzóság területén.[25]

Az AB-akció és a többi hasonló terrorcselekmény korántsem Franknak és munkatársainak egyéni kezdeményezése volt. Frank és a német központi kormányzat között támadtak ugyan viták, de elsősorban Frank hatásköre kapcsán és semmi esetre sem a főkormányzóságban folytatott politikát illetően.

Frank teljes joggal hivatkozhatott erre tevékenységének indokolásakor: „A Führer azt mondta nekem, hogy Lengyelországban likvidálni kell a vezető réteget, s ha újból kinő, fel kell fedni s a megfelelő pillanatban újból el kell pusztítani."[26]

A lengyel területekre vonatkozó tervek, elképzelések kiformálódása után az a kérdés került előtérbe, hogyan illeszkedjék bele ezekbe a koncepciókba maga a főkormányzóság.

A legkorábban a népességpolitikát dolgozták ki. Ennek az volt a lényege, hogy egy nagy, átfogó és szerteágazó akció során a lengyeleket és a zsidókat eltávolítják a bekebelezett területekről, áttelepítik őket a főkormányzóságba, s a helyükbe volksdeutsch, népi német csoportokat hoznak egyelőre a balti országokból és Lengyelország keleti részeiből. Ezáltal megvalósul a nyugati lengyel körzetek, azaz a bekebelezett területek teljes lengyeltelenítése és zsidótlanítása. Mindezt már szeptemberben eltervezték, s Hitler a nemzetiszocialista vezérkar titkos értekezletein be is számolt róla. Alfred Rosenberg a megszállt keleti területek birodalmi biztosa, már szeptember 29-én lelkesen jegyezte fel naplójába Hitler ide vonatkozó megjegyzéseit. „Lengyelek: vékony germán réteg, alattuk borzalmas elem: zsidók, a legszörnyűbbek, ami egyáltalán elképzelhető. Ezt a területet három övezetre akarom felosztani. 1. A Visztula és a Bug között: az egész zsidóság (a birodalomból is), valamint minden egyéb bizonytalan elem. A Visztula men-

tén áttörhetetlen keleti fal – még erősebb, mint nyugaton. 2. Az eddigi határ mentén széles germanizált gyarmati övezet. Itt nagy feladatok várnak az egész nemzetre: német éléstárat kell létrehozni, erős parasztsággal, az egész világból ide kell telepíteni a jó németeket. 3. Középen lengyel „államiság". Hogy néhány évtized múlva sikerül-e ezt az idetelepített övezetet tovább tolni keletre, azt megmutatja a jövő."[27]

A hitlerista hatóságok nem a nyugat-lengyel területeken élő *lakosságot*, hanem csupán e *területet* kívánták germanizálni. Ennek érdekében kezdettől fogva nagyarányú kitelepítést terveztek.

Ezeket az elképzeléseket foglalja össze az a 40 oldalas tanulmány, amelyet a nemzetiszocialista párt ún. fajpolitikai hivatalának (Rassenpolitische Amt der NSDAP) két munkatársa dr. Erhard Wetzel és dr. Gerhard Hecht készített „Az egykori lengyel területek lakosságával szemben alkalmazandó faji politikáról".

„A német politikának az új területeken azt a célt kell követnie – írják a szerzők –, hogy ott mind fajilag, mind lelkileg, pszichikailag, nemzetileg és politikailag egyöntetű német lakosság alakuljon ki. Éppen ezért minden németesítésre alkalmatlan elemet el kell innen távolítani." Wetzelék tanulmányukban a végrehajtás módját is kidolgozták, ami valójában a lassú kihalás programja volt. Jellemző például, amit a kitelepítendők elhelyezésére javasoltak. Ipari központokban, kollektívákban kell őket elhelyezni – írta –, lehetőleg primitív körülmények közé.[28] Hasonló szellemben készült, ugyancsak Wetzel részvételével, 1940 tavaszán az Általános Keleti Terv (Generalplan Ost – GPO) első változata,[29] amely már az Ukrajnára és perspektívában az Oroszországra vonatkozó elképzeléseket is tartalmazta. A GPO-nak később több változata készült, amelyek a gazdasági, társadalmi és telepítéspolitikai kérdések teljes komplexumát magukban foglalták.

1939 végén, 1940 nyarán a főkormányzóság elsősorban, mint munkaerőforrás és mint a „kétes elemek" letelepítésének helye

jött számításba. Erre vonatkozóan Hitler álláspontjában még 1940 októberében sem történt változás.

1940. október 2-án Frank főkormányzó arról panaszkodott a főhadiszálláson, hogy a tömeges lengyel és zsidó letelepítések súlyos gazdasági problémákat okoznak a főkormányzóság területén. Martin Bormann feljegyzései szerint Hitler kijelentette: a főkormányzóságnak nem kell életképes, gazdaságilag önálló területnek lennie, és teljesen közömbös, hogy ott esetleg nő a lakosság sűrűsége. A lengyelek hivatása, hogy „saját munkaerejük exportjából" tartsák el magukat, „azaz, hogy úgy mondjam, saját maguk exportálásából". A főkormányzóság csupán a lengyel munkásság állandó lakóhelye, ahová vissza kell térniük, ha elvégezték a Német Birodalom számára végzett alacsonyabb rendű szezonmunkát. A főkormányzóság „legyen rezervátum, nagy lengyel munkatábor... olyan képzetlen munkások, különösen mezőgazdasági munkások központi kölcsönzőhelye, akikre a németeknek nagy számban szükségük lesz a háború után is". Ennek érdekében a lengyel urakat ki kell irtani és a lakosságot lehetőleg „butaságban kell tartani". Ha a lengyelek a magasabb intelligencia szintjére emelkednének, „nem lenne meg az a munkaerő, amire nekünk szükségünk van!"[30]

1940 őszére már észlelhető volt némi változás a főkormányzóság szerepének megítélésében. Hitler jelezte, hogy a főkormányzóság neve megváltozik: elmarad mellőle „a megszállt lengyel területek" kifejezés. A főkormányzóság a jövőben mint „Német Főkormányzóság – Lengyelország", vagy csak mint „Főkormányzóság" szerepel, és az itteni lakosok „a Főkormányzóság lakói" nevet kapják. A Führer által mondottak azt jelentik, hogy „az új név a főkormányzóság Németországhoz tartozását fejezi ki: ez a Német Birodalom része, és mindig is az lesz" – jelentette ki Frank főkormányzó 1940. július 12-én a krakkói bányászakadémia dísztermében mondott beszédében.[31]

Pár hónappal később a birodalmi kancellária épületében

Hitlerrel tartott kétórás nagy megbeszélésről Frank a következőképpen számolt be kormányának tagjai előtt: „A Führer elhatározta, hogy ebből a területből 15–20 év alatt tiszta német területet csinál. Az a kifejezés, hogy a lengyel nép hona (Heimstätte), nem vonatkozik többé az eddigi főkormányzóságra és a hozzá tartozó területekre... Világosan eldőlt, hogy a főkormányzóság a jövőben német élettér lesz (Lebensbereich). Ahol most 12 millió lengyel él, ott majdan négy-ötmillió németnek kell majd élnie. A főkormányzóságnak éppen olyan német állammá kell válnia, mint a Rajna-vidék."[32]

Hitler ezekben a napokban több ízben tett hasonló kijelentéseket. Már folyt a Szovjetunió elleni háború közvetlen előkészítése. A lengyel területek funkciója megváltozott. Egyértelműbben és leplezetlenebbül került előtérbe az eredeti keleti „élettér" terve, így a főkormányzóság jelentősége csökkent, illetve megváltozott.

1941 tavaszán Hans Frank rendeletet adott ki a lengyel városnevek németesítésére. Kezdték felállítani a gettókat a főkormányzóság területén. Frank ekkoriban többször kijelentette, hogy Hitler biztosította őt: nem a németek fogják elhagyni ezt a területet, hanem a lengyelek és a zsidók; a zsidókat eltávolítják a Német Birodalomnak ebből a részéből. A nagy kiterjedésű ukrán és orosz területek megszállása 1941 júliusa után meggyorsította a hitleristák keleti terveinek kidolgozását. A főkormányzó kijelentéseiből világosan kiderül: a főkormányzóság sorsát illetően már új szempontok érvényesültek. A nagy keleti hódítások és telepítések reményében ezeket a földeket már mint közvetlenül németesítendő területet vették számításba. Míg azonban a nyugati ún. bekebelezett területeket azonnal németesíteni kívánták és ennek érdekében folytatták az azonnali kitelepítést, a lengyel kulturális és politikai élet teljes beszüntetését, a főkormányzóság németté tételével kapcsolatban hosszabb távúak és módozataikban is bizonytalanabbak voltak az elképzelések. Ennek következtében megmaradtak az itt élő lengyelek minimális életlehetőségei (alsófokú és szak-

munkás iskolák, a közigazgatás alsó szintjei stb.). Nagyobb lehetőségek nyíltak talán az ellenállási mozgalom előtt is, a lakosság bizonyos rétegei tágabb mozgásteret élveztek.

1941 végén, 1942 elején a hitlerista hódítók Moszkva alatt álltak, és arra számítottak, hogy a Szovjetunió rövidesen összeomlik. A főkormányzóság sorsa lekerült a napirendről, illetve a sokkal átfogóbb Általános Keleti Terv gyakorlati megvalósításának részévé vált. Hitler távoli elképzelései szerint keleten 100 millió germán eredetű embert kellett volna letelepíteni.

Alfred Blum, aki a főkormányzóság területén a Hitler-jugendet vezette, lelkesen hirdette, hogy a terület a germán kolonizációs mozgalom első állomása. Hitler pedig Vorplatznak, a Német Birodalom előterének nevezte a főkormányzóságot.[33]

II. FEJEZET

Lengyelek és zsidók a főkormányzóságban

Himmler, az SS birodalmi vezetője, 1939 októberétől „a németség megerősítésének birodalmi biztosa" („Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums"), 1939. október 30-án utasította a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (Reichssicherheitshauptamt – RSHA), illetve az SS és a SiPo (Sicherheitspolizei, a biztonsági rendőrség) parancsnokait, hogy kezdjék meg a bekebelezett lengyel területek lakosságának áttelepítését. Az utasítás értelmében 1939 novembere és 1940 februárja között a közvetlenül a Német Birodalomhoz csatolt területekről ki kellett telepíteni az összes zsidókat, a lengyelek közül azokat, akik máshonnan, elsősorban az egykor Oroszországhoz tartozó lengyel területekről költöztek erre a vidékre, valamint az összes ún. veszélyes, illetve ellenségesnek nyilvánított elemet. A kitelepítés iránya a főkormányzóság. A végrehajtás módját az egyes területek SS-parancsnokaira bízták, ami nagy teret adott a helyi SS-szervek önkényének. A lengyel és a zsidó lakosság keleti evakuációjának irányításával a főkormányzóság biztonsági szervezetének későbbi főparancsnokát, Bruno Streckenbachot bízták meg.[1]

„Streckenbach Brigadeführer – olvashatjuk Hans Frank 1939. október 31-i naplóbejegyzésében – a következőkről tájékoztatott: az SS birodalmi vezetője azt kívánja, hogy minden zsidót távolítsunk el a birodalomhoz csatolt területekről. Februárig kb. egymillió embert kell a főkormányzóságba hoznunk.

A fajilag jó származású családokat (kb. 400 000) Németországba kell vinni, ott egyenként kell őket letelepíteni és így megfosztani nemzetiségüktől. A kitelepítés időpontját november 15-ben állapították meg... A főkormányzó úr Krüger SS-Obergruppenführert bízta meg a kitelepülők szállítmányának megszervezésével."[2] A kitelepítést természetesen csak hosszabb idő elteltével lehetett maradéktalanul lebonyolítani. A Krakkóban november 8-án tartott értekezleten, amelyen az érintett területek SS-parancsnokai vettek részt, egyelőre 200 000 lengyel és 100 000 zsidó kitelepítéséről döntöttek, elsősorban a Warta-vidékről.

Frank főkormányzó az 1939. november 25-én Radomban tartott értekezleten a jelenlevőket a következő szavakkal világosította fel a német megszálló hatóságok kitelepítési politikájának lényegéről: „Ennek az országnak hatalmas koncentrációs területté kell válnia, amely képes befogadni, szétosztani és elhelyezni két és fél–hárommillió lengyelt és zsidót; ezek nincsenek hozzászokva a tiszta és rendes élethez. Jobb a lengyeleket itt pusztítani el teljesen, semhogy egy lengyel is megmaradjon Németországban."[3]

A lakosságkitelepítés kegyetlen, embertelen módszerét a hódítók a történelem folyamán gyakorta használták a leigázott ellenfél béklyóba verésére. Ez a kitelepítéspolitika, amit a hitlerista hatalmi szervek rögtön a háború elején megindítottak a lengyel területeken, egész népcsoportok biológiai megsemmisítését és az „új Európa" új társadalmi értékrendszerének kialakítását szolgálta, amelyben az „ember", mint értékkategória, a magasabb rendű fajnál kezdődött.

A tömeges kitelepítés lebonyolítására kijelölt hadigépezet a kitűzött időpontban meg is indult. Hajnali órán váratlanul, rajtaütésszerűen lepték meg a kitelepítéssel sújtottakat. Voltak, akik ijedtükben pizsamában, papucsban rohantak ki a házból. Csak kézipoggyászt vihettek magukkal, személyenként 12,5 kilót, 1940 tavaszától 20–30 kilót. Pénzt és ékszert tilos volt magukhoz venni, kezdetben a lengyeleknél 200, a zsidók-

nál 100 zlotyt hagytak, később 10 márkát. Az utcán 10–20 perc alatt összeterelt emberekre sok esetben hosszú gyaloglás várt, majd mielőtt vagonokba szállhattak, személyes motozásnak vetették alá őket. Akinél találtak valami tiltott holmit, helyben agyonlőtték. Az 1939. november 10-én hozott rendelet értelmében a kitelepített zsidó és lengyel lakosság vagyona a Német Birodalomra szállt. Egyes helyeken a hatóságok még arra is ügyeltek, hogy a hátrahagyott lakásokban rend legyen.

Az evakuálásra visszaemlékezők hátborzongató esetekről számolnak be. Előfordult, hogy a leplombált vagonokban egy hétig is zárva tartották az embereket, s az éhségtől és szomjúságtól meggyötört páriák ájultan zuhantak ki a vasúti kocsikból. Útközben sokan meghaltak. Az elborzasztó beszámolók hatása alól maga a főkormányzó sem tudta teljesen kivonni magát. Kormányának egyik, 1942. decemberi ülésén tartott beszédében többek között így idézte fel az eseményeket: „Uraim, bizonyára emlékeznek azokra a szörnyű időkre, amikor emberekkel megrakott tehervonatok érkeztek a főkormányzóságba, s a vagonok hullákkal voltak színültig megtelve."[4]

Nagy volt a riadalom és a kétségbeesés a főkormányzósági lakosság körében is. Az ott állomásozó egyik katonai ezred jelentése a következőképpen számol be a hangulatról: „A kitelepítés különleges és tartós nyugtalanságot keltett a lakosságban. Érthető, hogy ezek az éhségtől meggyötört, fennmaradásukért küzdő emberek nyugtalanul tekintenek az áttelepülők tanácstalan, lakásaikból éjszaka kirángatott, mezítelen és éhes tömegére, azokra, akik kétségbeesetten könyörögnek tetőért a fejük fölé. Nagyon is érthető, hogy határtalan gyűlöletet éreznek olyan szállítmányok érkezésekor, amikor a tömegesen éhenhalt gyerekekkel és a csontsovány emberekkel teli vagonok látványa tárul eléjük.[5]

A háború elején még nem minden esetben tanúsítottak egyértelműen eltérő magatartást a lengyelekkel és a zsidókkal szemben. A kegyetlenség, a terror egyformán irányult mindenki ellen, bár a zsidókkal szemben kezdettől fogva könyör-

telenebbek voltak az SS-katonák. A lényeges változás azonban a szeptemberi hadjárat vége felé következett be, miután a felsőbb SS-vezérkar már a háborút megelőzően és a háború első heteiben mindent megtett, hogy feloldja beosztottjainak minden ilyen irányú gátlását.

Bár a megszálló hatóságok drákói eszközökkel próbálták végrehajtani az evakuálást, 1939. december közepéig csak 80 000 lengyelt és zsidót sikerült elhurcolniuk. A lakosság ellenállása, a tömeges menekülés, a kiürített területekre való visszaszivárgás és az ezekkel ilyen esetekben alkalmazott tömeges kivégzések már nemcsak a lakosság körében okoztak kétségbeesést és anarchiát, de katonailag is kezdtek veszélyessé válni. A kitelepítés kedvezőtlen tapasztalatai nagyobb óvatosságra intették a német biztonsági szerveket. Az RSHA főnöke, Reinhard Heydrich, 1939. december 21-én az RSHA IV. ügyosztályán speciális referenst bízott meg a kitelepítési ügyek irányításával: a referens Adolf Eichmann SS-Hauptsturmführer lett, helyettese Günther SS-Hauptsturmführer. Az 1940. január 30-án Heydrichnél tartott értekezleten ütemtervet dolgoztak ki a kitelepítések zökkenőmentes lebonyolítására. Frank 1940 márciusában elégedetten közölte munkatársaival, hogy Berlin lemondott az egy éven belüli kitelepítés tervéről, ami elsősorban a főkormányzóságot sújtotta volna.

*

A félelemnek és a terrornak az a légköre, amelyet a német megszállók szinte napok alatt teremtettek Lengyelországban, kedvezett a nácik egyik legfőbb céljának, a zsidókérdés „végleges megoldásának" eléréséhez.

A zsidókérdés „megoldása" a hitleri politikában több fázison ment keresztül. Hitler hatalomra kerülését követően megoszlottak a vélemények magán a nemzetiszocialista táboron belül is. Gazdasági, népességpolitikai, fajpolitikai indulatok és elképzelések ütköztek egymással. Göring a zsidóknak a gaz-

dasági életből való mihamarabbi kiszorítását szorgalmazta, Goebbels pedig azt követelte, hogy fosszák meg őket létfeltételeiktől. Hans Höhne a *Der Spiegel*ben 1966-ban megjelent figyelemreméltó cikkében különösen Goebbels szerepére figyelmeztet.[6]

Természetesen az első időkben Németországnak még feltétlenül számolnia kellett a nemzetközi közvéleménnyel. 1938-ig a nácik elsősorban arra törekedtek, hogy elősegítsék a németországi zsidóság Palesztinába települését. Ennek érdekében még bizonyos cionista körökkel is együttműködtek: a zsidó nemzettudat felébresztésével próbálták meggyorsítani a kitelepülést. Bécsben, Prágában, majd Berlinben zsidó emigrációs hivatal alakult. 1938 szeptemberéig Németországból 250 000, Ausztriából 147 000, a cseh területről 30 000 zsidó emigrált. Eltávozásuk érdekében sok esetben azt is engedélyezték, hogy a vagyonukat magukkal vihessék.[7]

1938–1939-ben azonban a mind tömegesebbé váló zsidó pogromok már arra figyelmeztettek, hogy a kormány zsidóellenes politikája szélsőséges formákat ölt. Az 1938. november 9-ről 10-re virradó éjszaka, az ún. Kristallnacht, mintegy ürügyül szolgált arra, hogy a kérdés „megoldását" az SS és a biztonsági szervek vegyék a kezükbe.

Ezt követően a zsidókkal szembeni tömeges megtorlás, a gyilkosságok, a letartóztatások, a vagyonelkobzások, a gyújtogatások a németországi hétköznapok állandó jelenségeivé váltak.

Heydrich már 1938. november 12-én több mint száz zsinagóga megszentségtelenítéséről és felgyújtásáról, 7500 zsidó üzlet összezúzásáról, több tucat ember lemészárlásáról adott jelentést. Több mint 20 000 zsidót vittek koncentrációs táborokba. A nürnbergi per anyagai szerint ezekben a napokban 60 000 zsidót hurcoltak el Németországban a lakóhelyéről.[8]

Hogy pontosan kinek vagy kiknek az elképzelése kerekedett felül az adott időszakban, azt nehéz kinyomozni. Höhne említett cikkében utal rá, hogy a későbbiekben is volt nézetelté-

rés illetékességi kérdésekben Goebbels, Göring és Himmler között. Valójában túlságosan nagy eltérés nem lehetett elképzeléseikben.

Hermann Göring már 1939. január 24-én utasította Heydrichet, hogy a körülményeknek megfelelően kitelepítéssel vagy kényszeremigrációval készítse elő a zsidókérdés megoldását.[9] Hitler pedig 1939. január 30-án a Reichstag ülésén mondott hírhedt beszédében bejelentette, hogy az új világháború során Európában kiirtják a zsidóságot. 1939-ben sorra születtek azok a rendelkezések, amelyek megtiltották a zsidóság számára az ipari és kereskedelmi tevékenységet és korlátozták szabad mozgásukat.

A német–lengyel háború és Lengyelország katonai megszállása után megindított kitelepítések olyan bonyolult és a külföld számára áttekinthetetlen viszonyok közepette folytak, hogy a nácik viszonylag könnyen és különösebb következményektől nem tartva, foghattak hozzá mind a lengyel, mind a zsidó lakosság tömeges lemészárlásához. Az emberi élet, ha lengyelé, már alig volt érték a szemükben, de ha zsidó, úgy egyáltalán nem.

Lengyelország megszállásával először nyílt lehetőség bizonyos területi koncepciók részletes kidolgozására.

A titkos német dokumentumokban 1939 őszétől rendszeresen szerepelt a „végső megoldás" (Endziel, Endlösung) fogalma. Emögött a dokumentumok tanúsága szerint ekkor még elsősorban a zsidóság nagyobb területre való összegyűjtésének és letelepítésének gondolata húzódott meg. Kezdetben a lublini vajdaság lett volna ez a terület, később, Franciaország kapitulációja után, Madagaszkár szerepelt a különböző elképzelésekben.

Frank naplójában, 1940. júliusi dátummal például a következő bejegyzés szerepel:

„Igen fontos a Führernek az az elhatározása, melyet javaslatomra hozott, hogy nem érkezik többé semmiféle zsidó szállítmány a főkormányzóságba. Az általános politikából kiin-

dulva ehhez hozzá szeretném tenni, hogy tervbe vették: az egész zsidó nemzetiséget a béke aláírása után a lehető legrövidebb időn belül elszállítják a Német Birodalomból, a főkormányzóságból és a Cseh-Morva Protektorátusból az afrikai vagy amerikai gyarmatokra. Madagaszkárt vették tervbe, amelyet Franciaországnak e célból át kell adnia. Ott, azon az 500 000 négyzetkilométeres területen elég hely lesz néhány millió zsidó számára. Mindent megtettem, hogy a főkormányzóságban élő zsidók is bekapcsolódhassanak ebbe a kedvező akcióba, hogy új életet építhessenek maguknak az új földön. Ígéretet kaptam, hogy belátható időn belül nagy könnyebbség következik be itt is."[10]

Lublinban július 25-én tartott értekezletén még cinikusabb hangot ütött meg a főkormányzó. „Ahogy a tengeri szállítás megengedi, elszállítjuk a zsidókat [nevetés], elhordjuk a zsidókat darabonként, férfit férfi után, nőt nő után, a lányokat a lányok után. Remélem, emiatt nem kell majd az urakat nagyon sajnálnom [újabb nevetés]. Azt hiszem, hogy megszabadultunk – ahogy mondani szokták – a legnagyobb salaktól, és csak most fogunk igazán minden szempontból megfelelő, emberi állapotokat teremteni német honfitársaink számára. És ha ezt végrehajtottuk, elérünk még valamit. Az elkövetkező évtizedekben mindinkább német honfitársaink fogják benépesíteni ezt a földet . . ."[11]

Madagaszkárban persze nemcsak a Németországból és a lengyel, illetve cseh területekről elhurcolt zsidókat akarták letelepíteni, hanem egész Európából oda akarták vinni őket. Hogy a Madagaszkár-terv milyen sorsot szánt a zsidóságnak, az iránt a második világháborúban történtek nemigen hagynak kétséget. Ehhez a területi megoldáshoz („territoriale Endlösung" – ahogyan Heydrich nevezte) persze sikeresen kellett volna befejezni a nyugati háborút. Mivel ez nem következett be, maga a terv is lekerült a napirendről.

*

Az európai zsidóság tragédiájának egyik leggyötrelmesebb fejezete a második világháború idején nem Madagaszkárban, hanem Lengyelországban játszódott le. Itt pusztították el a legnagyobb számban a zsidó lakosságot. Ezenkívül itt már 1941–1942-ben – egyelőre titokban – létrehozták a haláltáborokat, s ide vezetett több mint egymillió európai zsidó útja Németországból, a Cseh-Morva Protektorátusból, Franciaországból, Hollandiából, Belgiumból, Skandinávia megszállt országaiból, Olaszországból, Jugoszláviából, Görögországból és Magyarországról.

Vajon ez azzal magyarázható-e, hogy Lengyelországban volt Európa legnagyobb számú, egy tömbben élő zsidó lakossága? A háború előtt több mint hárommillió zsidó élt az akkori Lengyelország területén. New York után Varsó volt a világ legnagyobb zsidó lakosú városa: 380 000 zsidó lakossal, a lakosság 30 százalékával. Ám aligha ez az ok. Arról már korábban szó volt, milyen szerepet kaptak ezek a területek a nagy német „élettér" kialakításában. A lengyelek és a zsidók kitelepítésére, a zsidóság elhurcolására vonatkozó elképzelések ebbe a tervbe illeszkedtek. A lengyel lakossággal szemben alkalmazott embertelen, kíméletlen megszállópolitika, az arra irányuló nyílt törekvés, hogy megfosszák a lengyeleket nemzeti méltóságuktól és megfélemlítsék őket, mindenesetre „hátteret" adhatott a szélsőséges „fajpolitikai" megoldásokhoz. Földrajzilag is kedvező volt a terep az „első szakasz" lebonyolítására, jóllehet 1941 második felében úgy tűnt, hogy ebből a szempontból a frissen megszállt oroszországi területek kerülnek előtérbe. 1942 folyamán azonban a zsidókérdés megoldásának súlypontja ismét visszahelyeződött a volt Lengyelország területére, főként a főkormányzóságba.

Az a tény, hogy Lengyelországban egy tömbben, nagy számban élt együtt a zsidó lakosság, bizonyos mértékig mégis megkönnyítette a Harmadik Birodalom urai számára elképzeléseik gátlástalan megvalósítását. Kedvezett ehhez az itt élő zsidóság elzárkózó élete, a helyi lakosságtól való elkülönülése is.

A lengyelországi zsidóság etnikai, nemzeti sajátosságaival, vallási és kulturális szokásaival sajátos színfoltot jelentett az országban. Még a varsói zsidóság nagy része is megtartotta történelmileg kialakult szokásait, erkölcsi normáit. Bár a XX. század folyamán felgyorsultak az asszimilációs folyamatok – elsősorban az értelmiség, a szabad foglalkozásúak körében –, a zsidóság nagy tömegeiben ez igen lassan hatott. Többségük a kézműiparban és a kisiparban, illetve a kereskedelemben dolgozott; kisebb részük nagyipari munkásként vagy szabad foglalkozásúként élt. Ennek következtében, bár körükben az egész lakossághoz viszonyítva magas volt a burzsoázia aránya, fő tömegeiket a kispolgárság és a proletariátus (főleg a kisipari proletariátus) alkotta. Népes rétegeket fenyegetett a pauperizálódás veszélye, illetve máris nagy nyomorban tengődtek. Elsősorban ezeknek a rétegeknek a körében volt erős a hagyományokhoz való ragaszkodás és a befeléfordulás, a vallási, etnikai közösségekhez való szoros kapcsolódás.[12]

Ennek az etnikai különállásnak a gyökerei a középkori Lengyelország társadalmi struktúrájáig nyúlnak vissza. A régi feudális nemesi köztársaságban a zsidóság egyike volt a feudális rendeknek. Az egyes rendek egymástól való elzártságát a lengyel rendek esetében is rendkívül szigorú korlátok szabták meg; különösen nagy mértékben vonatkozott ez a zsidóságra. A Lengyelországból származó Nobel-díjas író, Isaac B. Singer rendkívül szemléletes képet ad regényeiben a Lengyelországban élő zsidóság XVII–XIX. századi viszonyairól. Magyarul is megjelent „A Sátán Gorajban" és „A rabszolga". Számunkra szinte elképzelhetetlennek tűnik, hogy egyazon településen belül ekkora különbség létezhetett nem csupán az emberek szokásaiban, vallásában, de a közigazgatás, az oktatás, a kultúra és a munka területén is. Singer irodalmi műveinek tanúsága szerint ez az elkülönülés éppen az emberi kapcsolatok terén volt a legszigorúbb.

Ez persze nem kizárólag lengyelországi jelenség. Többé-kevésbé ez jellemezte egész Kelet-Európát, főként a volt cári

Oroszországhoz tartozó területeket. A lengyelországi állapotokat azonban konzerválta az a körülmény, hogy a függetlenség elvesztése folytán a lengyel társadalom fejlődése általában lelassult. Az egyes zsidó közösségeket a *gmina*, a zsidó hitközség vezette, mely a középkorban a vallási nevelés, irányítás mellett közigazgatási, jogi funkciókat is betöltött. Lényegében a középkori gettók központi irányítószerve volt. Egy-egy közösség, gmina kb. ötezer embert fogott össze. A közösségeket az ún. igazgatóság és a tanács irányította. A tanács törvényhozói és ellenőrzési funkciókat, az igazgatóság végrehajtói szerepet töltött be. Létszámuk jóváhagyása, tagjaik kinevezése az ellenőrző államhatalmi szerv hatáskörébe tartozott. Lengyelország függetlenségének visszanyerése után a gmina hatásköre szűkült, vallási, oktatási, jótékonysági tevékenységre korlátozódott, ám szellemi befolyása továbbra is erős, hatékony maradt.

A lengyelországi zsidóság politikai és vallási élete rendkívül differenciált volt, világosan tükrözte az osztály- és rétegérdekek éles elkülönülését és ellentéteit. Az egyes vallási és politikai irányzatok más-más megoldást javasoltak a nemzeti és társadalmi kérdések megoldására. Négy főbb irányzat rajzolódott ki a politikai tabellán: 1. Vallási ortodox. Ehhez tartozott Agudas Israel tábora és az ún. Szomrej Szabat-mozgalom. 2. Pozitivista-asszimilációs. 3. Cionista, hebraista. 4. A szocializmus és a cionizmus szintézisére törekvő munkáspártok: a Poalej Syjon Lewica (baloldal) és a Poalej Syjon Prawica (jobboldal); ez utóbbiak a Lengyelországban élő zsidóság ősi, törzsökös autochton jellegét hangsúlyozták erőteljesen. Az autochtonistákhoz sorolható a legnagyobb zsidó munkáspárt, a Bund és ide tartoztak az ún. folkisták is. Megjegyzendő, hogy a két világháború között a lengyel kormányok a lojális és konzervatív Agudas Israelt támogatták, de a palesztinai emigráció gondolatát ébren tartó cionista mozgalmak tevékenységét is bátorították.[13]

Már a fentiekből is látható, hogy Lengyelország zsidó lakos-

ságának szellemi, politikai és társadalmi életét nem kizárólag, sőt talán nem is elsősorban a vallási intézmények befolyásolták. A századunkban Varsóban működő 250 zsidó intézménynek és társadalmi szervezetnek például csak egy része volt vallási jellegű, a többi kulturális, önkormányzati, jóléti, sport-, diák- stb. intézmény volt, túlnyomórészt a Bundnak, illetve a munkásmozgalom más csoportjainak befolyása alatt. Dinamikusan fejlődött az iskolahálózat. Három iskolatípus jellemezte a lengyelországi zsidó iskoláztatást: 1. a zsidó gyerekek számára létesült, állami és önkormányzati támogatással működő lengyel nyelvű elemi iskolák; 2. a zsidó társadalmi szervezetek által fenntartott jiddis vagy héber nyelvű iskolák; 3. magániskolák lengyel tanítási nyelvvel.

Ez a gazdag intézményrendszer már önmagában is élénk szellemi életet sejtet. De Varsó nemcsak a lengyelországi zsidóság szellemi életének volt fontos központja; befolyása világszerte érződött, elsősorban persze Európában. A jiddis, héber lengyel nyelven megjelentetett lapok, folyóiratok száma több tucatra rúgott. Közöttük nem egy, mint például a Bund lapja, a *Di Folkscajtung*, komoly nemzetközi tekintélyt élvezett. Jelent meg jiddis nyelven illegális kommunista újság is, de több jiddis polgári lap is ismert volt a határokon kívül.

Varsóban igen élénk zsidó színházi élet folyt. Az a sajátosan zárt közeg, amelynek itt játszottak s ahonnan a szerzők témájukat merítették és ahonnan a színészeket is toborozták, furcsán demokratikus, plebejus arculatot kölcsönzött ennek az intézménynek. Talán a nyelv, talán az eltérő szokások tették, de ezek a darabok és ezek az előadások nem váltak a lengyel lakosság egészének kulturális kincsévé. Joggal idézi Ruta Sakowska egyetértően Boy-Żelenski ismert lengyel író szavait: „Van annak valami értelme, hogy miközben egymás mellett élünk, ilyen keveset tudjunk egymásról, ennyire ne ismerjük egymást? Játszanak minálunk színdarabokat a világ minden tájáról, sokszor elég gyengécskéket, ugyanakkor abszolút semmit nem teszünk annak érdekében, hogy megismerjük annak

a népnek a lelkét, amellyel együtt élnünk rendeltetett."[14] Hasonló megállapítás a többi tudományos, kulturális intézményre is vonatkozik, bár talán a történetírás, a társadalomtudományok területén indult meg viszonylag a leghamarabb az integrálódás. A tudományos tevékenység részben az egyetemi szintű rabbi- és pedagógusképző intézetben volt élénk, de neves szakembereket nevelt a Vilnai Tudományos Intézet és a Varsóban tevékenykedő Fiatal Történészek Köre is, ahonnan sokan váltak az egyetemes lengyel történetírás kiemelkedő szakembereivé.

Lengyelország lerohanása után a német megszállók nem terjesztették ki azonnal a nürnbergi faji törvényeket a megszállt területekre. Ezek a rendelkezések a közvetlenül Németországhoz csatolt országrészeken is csak 1941 májusában léptek hivatalosan életbe, a főkormányzóság területén pedig formálisan soha nem került sor a kihirdetésükre. 1939 szeptemberében–októberében egyes hivatalos személyek még olyan kijelentéseket is megkockáztattak, hogy „a nemzetközi jog összes rendelkezéseit tiszteletben tartják", sőt nyugodt életet és kedvező munkakörülményeket ígértek a zsidóságnak.[15]

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a megszálló hatóságok nem a nürnbergi törvények szellemében tevékenykedtek. Inkább úgy tűnik, ezek a törvények már nem voltak elégségesek a kialakult új helyzetben, a „lehetőségek" kihasználásához. A megszálló szervek, mint láttuk, szabad kezet kaptak, s a zsidó lakosság „kiiktatására" biztatták őket. És bár a főkormányzóságban csak 1940 májusában kezdtek hozzá hivatalosan „a zsidó fogalmának tisztázásához", valójában a zsidó lakosság törvényen kívül helyezése a megszállás pillanatában megkezdődött.

Hans Frank 1939. szeptember 8-án – akkor még nem volt főkormányzó, csak a Lengyelország területét megszálló hadseregek mellett működő polgári közigazgatás vezetője – olyan rendelkezést tett közzé, hogy „minden zsidó üzletet, vendéglőt, kávéházat stb. szeptember 9-én 17 óráig megfelelő jellel kell

ellátni, amely arról tudat, hogy az zsidó üzlet". Az üzleteket úgy kellett megjelölni, hogy a kirakatüvegen világosan látható legyen a Dávid-csillag, nyitott elárusítóhelyen pedig megfelelő feliratot kellett kifüggeszteni.

„Zsidónak kell tekinteni minden üzletet, amely teljesen vagy több mint 50 százalékban zsidó kézben van, vagy amely zsidó tőkével működik. A rendelkezés megszegése szigorú büntetéssel jár."[16]

Frank 1939. november 23-án már főkormányzói minőségében parancsolta meg a főkormányzóság területén élő valamennyi zsidó személy látható megjelölését.[17]

Ezt a rendelkezést egyébként az egyes területek vezetői közül ki-ki a saját elképzelései szerint hajtotta végre. Így például, míg Frank rendelkezése csak a 10 éven felüli zsidóknak tette kötelezővé a karszalag viselését, Drechsel piotrkówi körzetvezető a kikeresztelkedetteket is kötelezte erre. Néhány nappal Frank rendelkezése előtt, november 14-én pedig a kaliszi közigazgatás vezetője minden zsidó számára halálbüntetés terhe mellett tette kötelezővé a megkülönböztető megjelölés viselését.

Hasonlóan érvényesült a zsidók munkakényszerére vonatkozó rendelkezés is. A megszállt lengyel területek egészén rögtön a háború elején megvalósították a zsidóság számára a munkakényszert. A főkormányzóságban az erre vonatkozó keretrendelkezés 1939. október 26-án jelent meg. Magának Németországnak a területén erre 1941. október 3-án hoztak törvényt, s ezt terjesztették ki a csatolt lengyel területekre, noha ezeken a területeken a gyakorlatban ez akkorra már régen megvalósult.

Kezdettől fogva erősen korlátozták a zsidóság szabad mozgását. Megtiltották a lakás-, illetve helyváltoztatást, a zsidók nem hagyhatták el lakóterületüket, és fokozatosan megtiltották nekik a közlekedési eszközök használatát. Frank 1940. január 26-i utasítása értelmében zsidók nem szállhattak vonatra. A rendelkezések megszegése többnyire halálbüntetéssel járt.[18]

Megoszlik a történészek véleménye arról, hogy ezeket az eltéréseket vajon a német birodalmi kormány különleges rendelkezései indokolják, avagy fellelhetők bennük Hans Frank egyéni ambíciói is. Madajczyk könyvében nagy súlyt helyez a Heinrich Himmler és Hans Frank közötti presztízsharcra, amely – különösen a megszállás első éveiben – nyomon követhető szinte minden, a főkormányzóság belső helyzetére vonatkozó intézkedésben.[19]

Frank, miután főkormányzói kinevezését megkapta, az első pillanattól arra törekedett, hogy biztosítsa a főkormányzóság önállóságát, és lehetőleg teljhatalmat nyerjen a rábízott lakosság felett. Hogy ebben mennyire befolyásolták egyéni törekvései és mennyire a nemzetiszocialista párton belüli hatalmi versengések, azt nehéz pontosan kiolvasni naplójegyzeteiből. Mindenesetre 1939–1940 során többször is nyilvánosan tiltakozott az ellen, hogy a központi német szervek beavatkoznak a főkormányzóság belső ügyeibe. 1939 decemberében többször kijelentette, hogy a főkormányzó azért rendelkezik a főkormányzóság területén a legfelsőbb bíró funkciójával, mert ő itt a Führer helyettese. Előszeretettel hangsúlyozta, hogy „ami a birodalomban jó, az lehet, hogy még hosszú ideig nem lesz jó a főkormányzóságban. A főkormányzóságban nem kötelező az, amit a Birodalmi Törvénykönyv előír, ha csak nem a Führer 1939. október 12-i dekrétumán alapul."[20]

Egy 1940. március 8-án tartott kormányértekezleten még világosabban fogalmazott: „Itt a főkormányzóságban senkinek sem lehet magasabb a tekintélye, a rangja és a befolyása a főkormányzóénál. A hadseregnek nincs semmiféle hatalmi pozíciója, a hadsereg csak biztonsági szolgálatot lát el, csak általános katonai feladatokat old meg, de nincs politikai hatalma. Ugyanez vonatkozik a rendőrségre és az SS-re is. Nincs itt semmiféle állam az államban, egyedül mi képviseljük a Führert és a Német Birodalmat. Érvényes ez a pártra is; annak sincs itt más befolyása, mint az, hogy az irányítást itt is

a legrégibb nemzetiszocialisták, a Führer leghűségesebb harcostársai végzik."[21]

A zsidóság sorsáról a végső döntés valójában mégis a német központi biztonsági szervek, az SS és a Gestapo megfelelő osztályának a kezében volt. Alig három héttel a második világháború kirobbanása után, 1939. szeptember 21-én, Berlinben értekezletet tartottak a biztonsági szervek vezetői. Ennek eredményeként megszületett egy szigorúan titkos utasítás, amelyet Reinhard Heydrich a zsidókérdés megoldására vonatkozólag mindazon biztonsági alakulatok parancsnokaihoz eljuttatott, amelyek részt vettek a keleti hadjáratban.

„A Sicherheitspolizei valamennyi hadműveleti csoportjának parancsnokához. Tárgy: a zsidókérdés a megszállt területeken.

Hivatkozva a Berlinben ma lezajlott konferenciára, ismételten felhívom arra a figyelmet, hogy a tervbe vett *összintézkedéseknek* (azaz a végső célnak) *szigorúan titokban* kell maradniuk.

1. Meg kell különböztetni a végső célt (amely hosszabb időt vesz igénybe).

2. A végső célhoz vezető szakaszoktól (amelyek rövidebb idő alatt realizálódnak).

A tervezett intézkedések igen alapos előkészítést igényelnek mind technikailag, mind gazdaságilag.

Természetes, hogy a jövő feladatait nem vázolhatom fel teljes részletességgel. Az itt következő utasítások és irányelvek egyben azt a célt is szolgálják, hogy a hadműveleti csoportok parancsnokait a gyakorlati megoldásokra ösztönözzék. A végső célhoz vezető első feltétel a zsidóság koncentrációja vidékről a nagyobb városokba . . .

Ezt gyorsított menetben kell végrehajtani. Különbséget kell tenni:

1. Danzig (Gdańsk), Nyugat-Poroszország, Posen (Poznan), Észak- és Kelet-Szilézia és

2. a többi terület között.

Az egyes számmal jelölt területekről a lehetőségekhez mér-

ten el kell távolítani a zsidókat, de legalábbis el kell érni, hogy néhány városban összpontosuljanak.

A kettes számmal jelölt területeken lehetőleg kevés koncentrációs pontot kell létesíteni, ami megkönnyíti a későbbi lépéseket. Ugyanakkor arra kell törekedni, hogy csak olyan városok szerepeljenek koncentrációs pontként, amelyek főbb közlekedési útvonalak vagy legalábbis vasútvonal mellett fekszenek.

Elvként kell elfogadni, hogy minden 500 főnél kisebb zsidó közösséget fel kell oszlatni és a koncentrációs pontként kijelölt nagyobb városokba kell irányítani . . ."[22]

A továbbiakban az utasítás a Zsidó Öregek Tanácsainak (Jüdischer Altestenrat) létrehozásáról és funkcionálásáról döntött.

„Minden zsidó közösségben életre kell hívni a Zsidó Öregek Tanácsát, amelyet lehetőleg a helyben maradt jelentősebb személyiségekből és a rabbikból kell megalakítani. A Zsidó Öregek Tanácsai (a zsidó közösségek nagyságától függően) legfeljebb 24 zsidó férfiból álljanak.

1. A tanácsokat a szó szoros értelmében teljes felelősséggel kell felruházni minden kiadott vagy kiadandó utasítás pontos és gyors végrehajtásáért . . .

2. A határozatok szabotálása esetén az Öregek Tanácsát a legszigorúbb szankciókkal kell sújtani.

3. A zsidó tanácsoknak el kell végezniük saját területükön a zsidó lakosság pótlólagos összeírását, lehetőleg kor, nem szerinti megoszlásban . . ."[23]

Az utasítás egyáltalán nem titkolja, hogy e tanácsokkal kívánja végrehajtatni a zsidóság kitelepítését, rájuk hárítva ezzel a felelősséget is. Magát az akciót a leirat szellemében azzal kell indokolni, hogy a zsidók partizánakciókban vesznek részt. De a Zsidó Öregek Tanácsának felhasználásával akarták elvégeztetni a zsidó vagyonok elkobzását is, és rájuk hárították a felelősséget a zsidóság élelmezéséért is.

A dokumentum ugyanakkor nagyon fontosnak ítéli, hogy a

zsidókérdésben összehangolják a német polgári közigazgatás és a katonai parancsnokságok tevékenységét. „Minden kényszerű intézkedésnél a legszorosabb egyetértést és együttműködést kell kialakítani a német polgári hatóságok és az adott terület katonai parancsnokai között" – szögezi le az utasítás III. pontja, majd hosszasan részletezi azokat a gazdasági érdekeket, amelyek folytán a Német Birodalomnak fontos a zsidó vagyon.

A Varsói Zsidó Történeti Intézet bulletinjében[24] érdekes történelmi dokumentumot tett közzé a varsói gettó történetének két ismert kutatója, Berenstein és Rutkowski. A biztonsági szervek vezetőinek említett szeptember 21-i berlini értekezletének egyik meg nem nevezett résztvevője jegyzeteket készített a fenti titkos utasítás születéséről. Szeptember 27-ről keltezett feljegyzései szerint az értekezleten a zsidókkal és a lengyelekkel szemben kialakítandó politikáról volt szó, egymással szoros összefüggésben.

„Úgy képzelik, Lengyelországnak régen Németországhoz tartozó területei német területek (Gaus) lesznek, s ezen kívül alakul meg egy idegen ajkúak által lakott terület, Krakkó fővárossal. [A később létrehozott főkormányzóságról van szó. – *Sz. K.*] Úgy képzelik, adott esetben Seyss-Inquart lesz a terület fő ura. Ez az idegen nyelvű térség kívül fekszik a kialakítandó keleti falon. A keleti falnak az összes német provinciát át kell karolnia, s előtte lenne, gyakorlatilag mint senki földje, az idegen nyelvű terület.

Keleten a telepítések kormánybiztosa (Siedlungskommissar für den Osten) a birodalmi vezető lesz. A zsidókat az idegen nyelvű területre deportálják; a Führer hozzájárult, hogy a zsidókat átdobják a demarkációs vonalon. Ezt az egész folyamatot egy év alatt kell végrehajtani. A zsidó lakosságot a városokban kell koncentrálni, gettókban, hogy jobban ellenőrizni lehessen és később könnyebben el lehessen távolítani őket. Feltétlenül fontos, hogy a zsidó mint kis telepes eltűnjön a falvakból. Ezt az akciót a legközelebbi három-négy hét leforgása

alatt le kell bonyolítani. Amennyiben falusi zsidó kereskedőről van szó, tisztázni kell a Wehrmachttal, mennyi ideig van szükség a hadsereg ellátásához arra, hogy a zsidó kereskedő a helyén maradjon. Az alábbi intézkedéseket határozták el:

1. A zsidókat a lehető leggyorsabban a városokba.
2. A zsidókat a birodalomból Lengyelországba.
3. A hátramaradt 30 000 cigányt is Lengyelországba.
4. A zsidókat a német területekről szisztematikusan kivinni tehervagonokban."[25]

A hitlerista nemzetiszocialista elit tehát már viszonylag korán, a második világháború legelején utasítások formájában is megfogalmazta a lengyel területekre vonatkozó konkrét „fajpolitikai" elképzeléseit, és hozzá is látott a megvalósításhoz.

Himmler, az SS birodalmi vezetője és a különböző szintű biztonsági szervek mindent megtettek annak érdekében, hogy befolyásuk változatlan maradjon a főkormányzóság megalakulása után is.

Frank viszont, mint láttuk, teljhatalomra törekedett. Himmlerrel fennálló, már-már személyes veszekedéssé fajuló ellentéteiről azonban hamarosan kiderült, hogy elsősorban gazdasági kérdésekről van szó. Franknak ügyes sakkhúzásokkal már 1939 végére sikerült elérnie, hogy Göring birodalmi marsall gazdasági kérdésekben is elismerje az ő egyeduralmát a főkormányzóság határain belül. Ez elengedhetetlen volt a következő lépéshez: el kellett fogadtatni a német kormánnyal és a biztonsági szervekkel, hogy a kisajátításra kerülő lengyel és zsidó vagyon, továbbá az ingyen munkaerő a főkormányzóságban maradjon. Hans Frank befolyása Berlinben Hitlernél és közvetlen környezetében még elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy 1940 júniusában sikerüljön kicsikarnia a lengyel és zsidó vagyon kisajátításának teljes jogát. Sőt olyan eredményesen járt közben Hitlernél, hogy 1941 végén egy időre a főkormányzóságot ki is vonták Himmler közvetlen hatásköréből.[26]

III. FEJEZET

„Seuchensperrgebiet"

A főkormányzóságból érkezett egyik 1940. július 1-i jelentés[1] szerint az oda tartozó területen eredetileg 1,3 millió zsidó lakost tartottak számon. Ezek a háború elején a főkormányzóság négy körzetében nagyjából a következőképpen települtek:

a krakkói körzetben	200 000,	a lakosság	5,3 százaléka,
a radomi körzetben	310 000,	a lakosság	10,4 százaléka,
a varsói körzetben	540 000,	a lakosság	17,4 százaléka,
a lublini körzetben	250 000,	a lakosság	9,6 százaléka.

A jelentésből ugyanakkor az is kiderül, hogy ez a létszám már a következő hónap, július végére jelentősen megemelkedett, és kb. 1,6 millióra volt tehető. Ez a jelentős népszaporulat a főkormányzóságba irányuló áttelepítésekkel és az ugyancsak ideáramló tömeges meneküléssel magyarázható. Hozzájárult persze az is, hogy a faji törvények következtében bővült azoknak a köre, akiket az új rendelkezéseknek megfelelően a „zsidó" fogalmába soroltak, így a korábban kikeresztelkedetteket, a vegyesházasságokból származókat stb.

A tömeges népvándorlás különösen a háború első hónapjaiban volt jelentős. A menekülők elsősorban Varsó felé vették útjukat, sokan abban a reményben, hogy egy nagy városban, nagyobb tömegben, együtt elviselhetőbbek lesznek a rájuk váró szenvedések, kivédhetőbbek a várható sérelmek. Hajtotta őket az az általános hiedelem, hogy a nagyvárosban nem lesznek

annyira kiszolgáltatva a helyi kiskirályok kénye-kedvének, mint a kisebb településeken.

A jelentések 1940 nyarán már 600 000 zsidó lakosról adnak számot Varsóban, illetve Varsó környékén. Ebből 400 000 magában a városban lakott. Azt, hogy pontosan hányan is lehettek azok, akik Varsóban kerestek menedéket, azért nehéz megmondani, mert a háború elején egész Lengyelországban nagy volt a lakosság mozgása. Varsóból és az ország más területeiről is igen sokan menekültek a németek elől kelet felé, a későbbi szovjet területekre, köztük természetesen sok ezer zsidó család is. Helyüket a Varsó felé menekülők foglalták el.

A zsidóság több hullámban és túlnyomórészt már kezdetben sem teljesen önként érkezett Varsóba. A varsói gettó illegális archívumának[2] anyagaiban szereplő adatok szerint 1939–1940-ben kb. 90 000-ren telepedtek le a városban. Ezeknek csak bizonyos százalékát alkották azok, akik maguktól indultak útnak; többségüket már ekkor is erőszakkal hurcolták ide. 1941-től pedig már csakis kényszerkitelepítésről volt szó. Ez több hullámban történt. Miután a Németországhoz csatolt lengyel területekről abbamaradt az áttelepítés, elsősorban Varsó környékéről hurcolták ide az embereket; de csakhamar az ország más területéről is sokaknak ide vezetett az útja, sőt különböző német városokból, Berlinből, Frankfurtból stb. is hoztak ide közel 4000 embert.

Varsó „problémája" a megszállás első pillanatától foglalkoztatta a német hatóságokat. A legnagyobb zsidó lakosú város volt nemcsak a főkormányzóságban, de egész Európában. Heydrich szeptember 21-i utasítása Varsó elestével vált igazán aktuálissá. A katonai közigazgatás berkeiben már az első hetekben szó esett arról, hogy Varsóban gettót kell kialakítani. Az akkori varsói városi tanácselnök, Stefan Starzyński, minden befolyását latba vetette, hogy megakadályozza ezt a tervet. Úgy tűnt, ez átmenetileg sikerült is neki. A gettó megalakításának kérdése azonban természetesen nem múlhatott egy

emberen, különösen lengyelen. Starzyńskit a német hatóságok október 27-én letartóztatták, és rövidesen kivégezték.

Az ismert közgazdász, Ludwik Landau, 1939. november 5-i dátummal ezt írta naplójába: „A megszállók hozzáláttak Varsóban annak a nagyszabású, egyben embertelen tervüknek a végrehajtásához, hogy a zsidókat egy nagy, zárt gettó területére gyűjtsék össze. Ilyen tervekről már korábban is lehetett hallani. Mint mesélték, Piotrkówban olyan utasítást adtak ki, hogy a zsidók csak három utcában lakhatnak. Úgy tűnt azonban, hogy olyan nagy városban, mint amilyen Varsó, ilyen tervet nem lehet keresztülvinni. Ezzel szemben ma reggel villámgyorsan elterjedt a hír a városban, különösen a zsidóság körében: a német hatóságok már hozzá is kezdtek a zsidó gettók létrehozásához! Állítólag ilyen tárgyalások folynak a zsidó hitközség, a gmina vezetőivel... Könnyen elképzelhető, hogy milyen pánik tört ki a zsidók között. A város területén elszórtan élő és a lengyel lakossággal asszimilálódott családokat arra kényszerítik, hogy átköltözzenek a zsidó negyedbe, olyan környezetbe, amelyhez már semmi közük nincsen... Este jött a hír, hogy sikerült kibővíteni az utcák számát. A kérdés holnap dől el, 10 óra körül fogják kiplakátolni a közleményt. Az sem világos – feltehetően holnap erre is fény derül –, kire is vonatkozik tulajdonképpen a rendelkezés, kit is kell zsidónak tekinteni."[3]

Az ijedtség egyelőre alaptalannak bizonyult. Feltehetően dr. Rudolf Batz SS-tiszt dühödt kirohanása váltotta ki a pánikot. Valamikor november legelső napjaiban, a zsidóság képviselőivel a hadisarc körül kirobbant vitában vágta a jelenlevők fejéhez, hogy november 7-től, tífuszjárvány veszélye miatt, úgyis önálló, zárt zsidó kerületet létesítenek. A biztonság kedvéért azért 24 túszt is szedett a jelenlevők közül, mivel a fenyegetést maga sem tarthatta elég hatásosnak.

Minderről Adam Czerniaków, a varsói zsidó tanács, a gmina elnöke, a következőket jegyezte fel naplójába: „1939. november 20. A zsidó statisztikák Varsóban befejeződtek. Reg-

gel 8 – gmina – kontribució. Reggel 11-re elvittem a 40 000 zlotyt és 260 000-ről szóló átutalást az SS részére... A »Gettóhoz« a következő feliratú útjelző táblák vezetnek majd: »Achtung Seuchengefahr, Eintritt verboten!« Azaz: »Figyelem, járványveszély, belépni tilos!«"[4]

Heydrich szeptember 21-i utasításának szellemében még 1939 folyamán létrejöttek az első gettók Piotrkówban, Radomban és több más kisebb helységben. Mivel azonban egyelőre még tisztázatlan volt, hogy valójában mi is történjék a zsidósággal – azaz az „Endziel" a lublini rezervátumot jelenti-e vagy Madagaszkárt –, irreálisnak tűnt, főleg gazdaságilag, a lakosság további erőteljesebb megmozgatása.

A hadihelyzet változásával módosultak az ezzel kapcsolatos megfontolások is. A háború kiterjedése, a Szovjetunió elleni támadás előkészítése következtében a német hadvezetés kezdett odafigyelni a lengyel ipari termelésben rejlő lehetőségekre. Mivel Lengyelország, illetve a főkormányzóság ipara főleg Varsó körzetére koncentrálódott, felébredt az érdeklődés a zsidó munkaerő felhasználása iránt is. Ezzel is összefügghet, hogy átmenetileg lekerült a napirendről a gettóalakítás kérdése. De összefügghet ez azzal is, hogy az áttelepítések komoly zavart okoztak a lakosság ellátásában, a közigazgatás megszervezésében, és mint láttuk, Hans Frank már 1939 végén tiltakozott az ellen, hogy a főkormányzóság területére további nagyobb zsidó szállítmányok érkezzenek. Nem támogatta újabb gettók és koncentrációs táborok felállítását sem. Ez az időszak azonban nem bizonyult hosszúnak. Júliusban, augusztusban ismét megindult a szóbeszéd. Ha belelapozunk a gmina elnökének, Czerniaków mérnöknek a naplójába, szinte napról napra nyomon követhetjük a bekövetkező változásokat. 1940. szeptember 14-i bejegyzése még így hangzik: „Varsóban nem aktuális a gettó. Ezzel szemben zárt terület." Azt pontosan nem jelzi, hogy a kettő között mi a különbség. Szeptember 24-től viszont már szinte mindennap kétségbeesetten ír, a holt betű is kiabálni látszik: „Gettó és gettó!" „1940. szeptember

26. „Gettó!!!..." „1940. szeptember 27. +6 °C. Reggel a gmina. Értesülések a gettóról, a terület jelentősen csökkentve. Mindez meglepetésként az Újévre." (Zsidó újévről van szó. – *Sz. K.*) „1940. szeptember 28. +10 °C. Interveniálok a gettók ügyében. A gettó, mint sejtettem, előkészületben... Hírek máshonnan, tovább folyik a gettó területének kialakítása. Vitatott utca a Chmielna és a Marszalkowska..."[5] 1940 kora őszén tehát a gettó már nem feltételezés, lázálom, hanem ijesztő valóság, konkrétan megvalósítandó feladat.

A főkormányzóság kormányának első olyan utasítása, amelyik már egyértelműen a gettó megalakítását szolgálta, az 1940. szeptember 13-án közzétett, a lakosság szabad mozgását korlátozó igen szigorú rendelkezés volt.[6] Az utasítás nem tett ugyan kifejezett különbséget zsidók és nem zsidók között, de senki előtt nem volt kétséges, kiket kell érteni „a személyek adott csoportján", akikre a tilalmak vonatkoznak. Ez a Hans Frank főkormányzó kézjegyét viselő utasítás október 1-én lépett életbe.

Október 2-án pedig dr. Ludwig Fischer, a varsói körzet kormányzója az alábbi rendeletet adta ki:

„1. A főkormányzóságban való tartózkodás korlátozásával [Aufenthaltsbeschränkungen] kapcsolatos 1940. szeptember 13-i rendelkezés (V. Bl. G. G. J. S. 288.) alapján Varsóban zsidó kerület alakul, amelyben a varsói, illetve a Varsóba települő zsidók fognak lakni. A zsidó kerületet az alábbi utcák határolják: [felsorolás].

2. A zsidó kerületben lakó lengyelek 1940. október 31-ig kötelesek átköltözni a város más területére. A lengyel városi közigazgatás lakáshivatal utal ki számukra lakást. Amennyiben a lengyelek a fenti időpontig nem ürítik ki a zsidó kerületben levő lakásukat, onnan erőszakkal távolítják el őket. A kényszerrel kitelepítettek csak áttelepítési csomagot, ágyneműt, emléktárgyakat vihetnek magukkal. A lengyelek a német kerületben nem telepedhetnek le.

3. A zsidó kerületen kívül lakó zsidóknak 1940. október

31-ig be kell költözniük a zsidó kerületbe. Csak áttelepítési csomagot és ágyneműt vihetnek magukkal. A lakásokat a Zsidó Öregek Tanácsának vezetői [Judenältesten] osztják el.

4. A városi lengyel közigazgatás megbízott elnöke [der Kommissarische Bürgermeister] és a Zsidó Öregek Tanácsa felelős azért, hogy a zsidóknak a zsidó körzetbe való áttelepítése megfelelően menjen végbe, és a lengyelek határidőre a megfelelő terv szerint kitelepüljenek onnan.

5. Varsó város kerületi megbízottja [der Beauftragte des Distriktsschefs] meghatározott utasításokat ad a zsidó tanács vezetőinek a zsidó kerület kialakítására és tartós elkerítésére vonatkozóan.

6. Varsó város kerületi megbízottja jelen rendelkezést végrehajtási utasítással látja el.

7. Aki ezt a rendelkezést vagy a hozzá kiegészítésül kapcsolódó utasításokat megszegi, a kötelező büntető előírások szerint nyeri el büntetését.

VARSÓ KERÜLETI MEGBIZOTT

Dr. Fischer

FŐKORMÁNYZÓ."[7]

A rendelkezés híre érthető módon nagy riadalmat keltett a városban. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a zsidó lakosság nagy részén a bizonytalanság és a kiszolgáltatottság kétségbeesett érzése lett úrrá. De elképzelhető, hogy a rendelkezés milyen emóciókat válthatott ki Varsó egész lakossága körében. Hiszen súlyosan érintette Varsó keresztény lakóit is: a gettó létrehozása közülük is sokakat kényszerített lakásváltoztatásra, dobott át idegen környezetbe.

A megszállás óta ez volt talán az első olyan nagy tömegmegrázkódtatás, amikor a lengyel lakosság közvetlenül is érezhette, hogy a zsidósággal szembeni kivételes eljárás nem sokban különbözik a lengyelekkel szembeni eljárástól, a lengyeleket is súlyosan érinti.

Kezdetben nem is akarták elhinni, hogy ez valóság lehet.

Czerniaków naplója mutatja, milyen kétségbeesetten kapaszkodtak abba a reménybe, amit a rendelettel egyidőben elterjedt hír felvillantott: „R. [valószínűleg Ronikier neves lengyel polgári politikusról van szó – *Sz. K.*] interveniálására Krakkóban azt válaszolták, hogy nem lesz gettó."[8] Mindenesetre, ha a Varsó területén folyó előkészületek hagytak is még valami kétséget és illúziót a zsidó közösség vezetője számára, október 12-én minden reménye szertefoszlott: „10[30]-kor értekezlet Makowskinál: Schön, Braun, Drost stb. . . .* Felvilágosítottak (Schön), hogy az emberiesség érdekében a kormányzó és főkormányzó rendelkezése alapján, felsőbb utasításra gettó alakul. Kezembe adták a német városrész tervét, majd külön a gettó tervét. Kiderül, hogy a gettót határoló utcákat a lengyeleknek szánták.

Utasítottak, hogy hozzak létre ezerfős zsidó rendőrséget. Október 31-ig az áttelepülés önkéntes lesz, utána kényszerű. Bútorokat nem szabad vinni. Pénzügyi természetű megjegyzéseimre azt mondták, hogy a rendőrség lehet önkéntes, ezenkívül a gettóban amúgy is van elég anyagi eszköz."[9]

A zárt városrész kialakításával a varsói kormányzói hivatal keretei között működő ún. áttelepítési osztályt bízták meg. Ez a csoport 1940. szeptember végére fejezte be az előkészületeket és október 2-án (tehát a rendelet közzétételével egyidőben) hozta nyilvánosságra a gettó határaira vonatkozó pontos döntést is. Ezzel párhuzamosan kellőképpen felkészítették a varsói körzethez tartozó járási vezetőket, hogy 1940. november 15-ig valamennyi területükön élő zsidót telepítsenek át Varsóba. Eredetileg több variáció merült fel a zárt terület kiképzésére vonatkozóan. Végül is a Varsó északi részén, jelentős százalék ban zsidók, túlnyomórészt szegény zsidók lakta területre esett a választás. Azért is ez a terület tűnt a legmegfelelőbbnek,

* *Makowski* – a varsói körzeti hivatal tisztviselője; *Waldemar Schön* – az áttelepítési osztály vezetője, a varsói gettó megszervezője; *Braun* és *Drost* – varsói közigazgatási tisztviselők.

mert egy részét eredetileg is fal vette körül, így lezárását könnyebben és gyorsabban meg lehetett valósítani.

Az akciót Varsóban személy szerint Waldemar Schön vezette. Tevékenységéhez a német megszálló hatóságokon kívül a város elöljáróit, részben pedig a zsidó tanács elnökét és tagjait is igénybe vette. 1940 október–novemberében, alig néhány hét leforgása alatt, a megszálló hatóságok 250 000 embert telepítettek át, köztük 183 000 zsidót. 1940. november 16-án a zsidó városrészt lezárták, a kijáratokhoz fegyveres őrséget állítottak. Még azon a napon Schön erős csendőregységekkel átfésülte a várost a bujkáló zsidók felkutatására. 11 138 embert fogtak össze és kergettek be a gettóba. Másnap 4000 zsidó üzletet és kb. 600 kisipari üzemet bezártak és kisajátítottak a keresztény – „árja" – oldalon.[10]

A gettó falai közé zárt terület kezdetben kb. 307 hektár volt, ezen zsúfoltak össze több mint 400 000 embert. Ez a szám 1941 áprilisára 450 000-re, majd még tovább emelkedett. Kezdetben, amikor a gettó falain belül még elviselhetőbbek voltak a viszonyok, átlagosan hét-nyolc ember jutott egy lakószobára; persze igen egyenlőtlen megoszlásban, hiszen a jobb módú családok zsúfoltsága korántsem volt olyan nagy, mint a szegény rétegeké. Különösen a más területekről odatelepítettek voltak súlyos helyzetben. 1941 őszén bizonyos utcákat kirekesztettek a gettóból, ekkor a zárt terület lényegében két részre vált: „kis" és „nagy" gettóra, amelyeket híd kapcsolt össze a keresztény rész felett, a Żelazna és a Chłodna utca kereszteződésénél. A területcsökkentés következtében újabb 75 000 ember veszítette el a tetőt a feje fölül[11] és zsúfolódott össze átmeneti szállásokon.

A háromméteres fallal és rajta még egyméteres szögesdróttal körülvett terület látványa sötét figyelmeztetésként nehezedett Varsóra. Komor falai nemcsak az elszigeteltség nyomasztó érzését keltették, de a „falakon kívüliség" és a „falakon belüliség" megkülönböztetésének morálisan romboló, megfélemlítő hatását is sugallták. A gettó területének engedély nélküli

elhagyásáért súlyos büntetés, a későbbiekben egyenesen halál járt. Kezdetben talán még lejátszották a rögtönítélő bíróságok ítélkezéseinek színjátékát, később azonban egyre több embert végeztek ki ott helyben, szökésének színhelyén, a falaknál. Hasonló sors várt a segíteni kész keresztény lengyelekre is.

Schön rögtön a gettó megszervezése után megpróbálta rávenni a főkormányzót, hogy az eddigieknél hatékonyabb eszközökkel mozdítsák elő a zsidóság teljes elszigetelését. Tisztában volt azzal, hogy a gettóban olyan állapotok uralkodnak, ami miatt csak a legdrákóibb intézkedésekkel lehet megakadályozni a zsidó lakosság menekülését. 1941. január 20-án, a főkormanyzóság kormányának egyik Varsóban tartott ülésén, Schön részletes beszámolót tartott a gettó megszervezésének tapasztalatairól. A mellékelt több mint negyvenoldalas elaborátumban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem hatásosak Varsó kormányzójának intézkedései, mármint, hogy a gettón kívül összefogott zsidókat csak pénzbüntetéssel sújtják, bármilyen nagy összegekről legyen is szó. „A halálbüntetés lenne az egyedül eredményes megfélemlítési eszköz" – mondotta Schön.[12] S bár már ebben az időszakban is gyakran előfordult, hogy embereket agyonlőttek a gettó elhagyása miatt, néhány hónapra rá, 1941. október 15-én, Hans Frank főkormányzó aláírta azt a rendelkezést, amely „halálbüntetés terhe mellett" tiltotta meg a zsidóknak a számukra kijelölt lakóhely engedély nélküli elhagyását. Röviddel ezután Auerswald, a varsói zsidó terület főnöke (Kommissar für jüdische Wohnbezirk in Warschau) – mintegy elriasztásképpen, a nyomaték kedvéért – közzétette a gettóban azoknak a zsidóknak a névsorát, akiket amiatt lőttek agyon, mert önhatalmúlag elhagyták a gettó területét.[13] A későbbiekben természetesen még ennyi nyilvánosságot sem igen tartottak szükségesnek.

1940 őszén tehát bezárult a varsói gettó. A zárt terület irányítását, belső életének szervezését a megszálló hatóságok látszólag a zsidóság önkormányzati szerveire, elsősorban a Judenratra, a zsidó tanácsra bízták, amelyről Heydrich már többszö-

rösen idézett szeptemberi utasítása rendelkezett. Nem hagyott sok kétséget a zsidó tanácsok szerepére vonatkozóan. A főkormányzó mégis szükségesnek tartotta, hogy még világosabban megmagyarázza kormánya tagjainak, mi is tette szükségessé tevékenységük felújítását: „Rendeletileg létre kell hozni a Zsidó Öregek Tanácsait, amelyeknek az lesz a feladata, hogy közvetítsék a német hivatalok utasításait a zsidósághoz, és biztosítsák végrehajtásukat. A Zsidó Öregek Tanácsainak utasításai a zsidóságra kötelezők. Abban az esetben, ha a zsidók nem hajtanák végre ezeket az utasításokat, a tanácsok tagjai a legsúlyosabb büntetéssel sújtandók."[14] „A zsidó tanács köteles átvenni a német hatóságok utasításait elnökének vagy elnökhelyettesének útján. Minden zsidó férfi és nő köteles engedelmeskedni e tanácsok minden olyan parancsának, amely a német rendelkezések végrehajtására irányul"[15] – ismételte meg miheztartás végett a főkormányzó 1939. november 28-án kelt rendeletének 5. pontja. Mindegyik gettó élén egy-egy Judenrat állt. A gettók között nem volt jogi kapcsolat. A Judenrat tagjai a német közigazgatásnak tartoztak felelősséggel.

Frank utasításának 4. pontja értelmében ezeket a tanácsokat – a lakosság létszámától függően 12–14 főt – a legtekintélyesebb zsidó családok tagjaiból kellett választani. Valójában sehol nem került sor tényleges választásokra, a tagokat a német hatóságok általában közvetlenül kijelölték és megbízták a feladatokkal.

A fenti dokumentumok és a megszállási politika gyakorlata világosan arra mutatott, hogy ezek az intézkedések a zsidó lakosság elszigetelésére irányultak, és egy távolabbi terv részét képezték. Mégis 1939 őszén még sokak szemében úgy tűnhetett, ezek a tanácsok tényleg betöltenek bizonyos sajátos önkormányzati szerepet, és ha korlátozott mértékben is, de ellátnak valamiféle védelmi funkciót. Miután a jövőről a legpesszimistább beállítottságú ember sem volt képes valós képet alkotni, sokakban joggal támadhatott az a hiedelem, hogy a németek csupán a zsidó lakosságnak azt a történelmi elkülönü-

lését tartják szem előtt, amelynek nyomai Lengyelországban itt-ott még fellelhetők voltak. A tífuszjárvány veszélye is realitásnak tűnt egyesek szemében. Ezeket az érveket egyébként maguk a német megszállók is megpróbálták hitelesíteni. Abbeli törekvésükben, hogy a világ előtt és saját lakosságuk számára is valahogy elfogadhatóvá tegyék a megkülönböztetéseket, nem átallottak a zsidóság érdekeire hivatkozni. Voltak, akik egyenesen azt próbálták elhitetni a zsidósággal, hogy a gettó a védelmüket szolgálja, mert megvédi őket a környező lakosság részéről várható inzultusoktól. Sőt azt állították, hogy valójában nem is történt semmi változás a zsidóság helyzetében, hiszen korábban is gettóban éltek – saját maguk szigetelték el magukat –, s így Alfred Rosenberg megvalósuló elképzelései, illetve a német hatóságok rendelkezései csak a meglevő helyzetet szentesítik.

Csakhogy ez az érvelés maguknak a nemzetiszocialista ideológusoknak is túlzás volt. Emellett bizonyos fajta defetizmust árasztott, holott az „új Európa" kialakításakor tudatosságra és keménységre volt szükség. „Nemegyszer arra hivatkoznak – írja dr. P. H. Seraphim –, hogy ez a megoldás [a gettó] olyan dolog, amire a történelem tanított bennünket, mivel a középkorban is létezett zsidó városrész, ún. gettó. Ez a történelmi érvelés hibás. A gettó a középkorban sokkalta inkább joga volt a zsidóságnak, mint kényszer... A középkori gettó alapjában véve önkéntes közös tartózkodási hely volt, és nem zárta ki a zsidók és nem zsidók közötti gazdasági kapcsolatokat... Ahhoz, hogy a jelenlegi gettóknak legyen valami értelmük, az kell, hogy mások legyenek, mint a középkoriak voltak – azaz lakóiknak nem szabad kapcsolatban állniuk a nem zsidókkal..."[16]

A megszállók tehát olyan mértékű elszigetelésre törekedtek, ami lehetővé teszi a zsidóság teljes gazdasági kifosztását, munkaerejének maximális kihasználását. A gettóknak, mint Bergmann írta egyik cikkében, azt a szerepet kell betölteniük, hogy átmenetileg szükséges megoldást adjanak a zsidókérdésre.[17]

A gettók és a zsidó tanácsok létrehozására tehát egy pontosan előre kigondolt menetrend szakaszaként került sor, és sajátos szerepet töltöttek be a zsidóság sorsát megpecsételő tragikus folyamatban.

Mégis fűződtek bizonyos remények a zsidó tanácsok működéséhez. Varsóban erősítette ezeket az a tény is, hogy a varsói Zsidó Öregek Tanácsának elnöki tisztét egészen 1942. július végén elkövetett öngyilkosságáig ugyanaz a dr. Adam Czerniaków mérnök töltötte be, akit még Stefan Starzyński, a varsói városi tanács lengyel elnöke nevezett ki 1939 szeptemberében a zsidó vallási közösség, a gmina elnökévé. Czerniaków akkor a következőket jegyezte fel naplójába: „Starzyński elnök kinevezett a varsói zsidó hitközség elnökévé. Történelmi szerep ez az ostromlott városban! Igyekszem megfelelni neki."[18] Köztudott volt róla, hogy mindig önfeláldozóan dolgozott a közösség érdekeiért, s a lengyelek és a zsidók együttélésének, együttműködésének és barátságának rendíthetetlen híve volt.

A gettó megalakulása után a városrészt azonnal kivonták a varsói városi közigazgatás hatásköréből, s közvetlenül a kormányzói hivatal, illetve a német polgári adminisztráció ellenőrzése alá helyezték. Júliustól pedig már a zsidó munkaerő feletti rendelkezési jog is a civil Arbeitsamt, a munkaügyi hivatal hatáskörébe került át. Úgy tűnt, hogy a zsidó lakosság sorsa teljesen a polgári hatóságok kezébe került; ráadásul Fischer varsói német kormányzó és az SS helyi parancsnokai között a zsidókérdésben teljessé vált a harmónia. Ez a tény is erősítette a túlélés reményét a zsidóságban. Egyes lengyel körökben olyan hangok is hallatszottak, hogy a zsidóság nagyobb önkormányzatot kapott a megszállóktól, mint a lengyelek.

1941. március második felében, miután betöltötte feladatát, megszűnt az áttelepítési osztály, s a zsidóság feletti ellenőrzést a kormányzói hivatal mellett létesített új intézmény, a „Varsó zsidó városrészének felügyeletére" létesített hivatal vette át. Vezetésével dr. Heinz Auerswald volt brémai ügyvédet bízták

meg. Auerswald szorosan együttműködött a kormányzói hivatal mellett működő másik intézmény vezetőjével, Max Bischoffal; az ő kezében futott össze a gettó és külvilág közötti gazdasági kapcsolatok minden szála, de legfőképpen hozzá tartozott a munkaerő felhasználása.

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy az SS és a Gestapó lemondott volna a zsidó lakosság ellenőrzéséről. Czerniaków feljegyzéseiből világosan kitűnik, hogy a zsidó tanács elnökének kezdetben egyedül, majd a zsidó rendőrség parancsnokának társaságában rendszeresen jelentkeznie kellett a varsói biztonsági hivatal vezetőjénél. Ezt a funkciót 1939. októbertől 1941. februárig dr. József Meisinger, 1941. márciustól októberig Johannes Müller, majd dr. Ludwig Hahn töltötte be.

A Gestapónál a zsidó ügyekkel kifejezetten a IV. ügyosztály, pontosabban a IV. ügyosztály ún. B referenciája foglalkozott Karl Brandt és Gerhard Mende vezetésével. A B referencia rendszeres és részletes jelentéseket követelt a zsidó tanácstól a gettó belső helyzetéről, ugyanakkor sokszor igyekezett magát döntőbíróként feltüntetni a német hatóságok és a gettó vezetői közötti vitákban, nemegyszer azt a látszatot keltve, mintha helyt is adna a gettólakosság panaszainak.[19]

A német rendőrség és a biztonsági szervek 1942 tavaszáig látszólag nem avatkoztak be a zárt terület életébe. Igyekeztek elkerülni minden közvetlen érintkezést az ott élő emberekkel. Intézkedéseiket a zsidó tanácson keresztül érvényesítették. Német katonák csak kivételes esetben, az SS-től vagy a Gestapótól kapott külön engedéllyel léphettek a gettó területére. Rendfenntartó szerepüket a gettón belül a zsidó rendőrség látta el. A Gestapónak ugyanakkor jól kiépített ügynökhálózata működött a varsói gettóban. Fő központja a Leszno utca 13. szám alatt működő hivatal volt, mely „a spekuláció és uzsora elleni harcra" alakult, Abram Gancwajch vezetésével. Gancwajch ügynökei a gettó több intézményébe is beépültek, így az SS szemében ez a hivatal hosszú időn keresztül szinte jelentősebb

szerepet játszott, mint maga a zsidó tanács, hiszen pontosabb és részletesebb adatokat szolgáltatott.[20]

Formailag tehát úgy alakult a helyzet, hogy a zsidók számára kijelölt területek lezárása után szinte órákon belül a Zsidó Öregek Tanácsának kezébe került minden hivatalos kapcsolat a külvilággal. A zsidó tanácsok hatáskörébe ment át a gettók belső életére, a lakosság ellátására, a szociális és egészségügyi kérdésekre, a menekültek problémáinak megoldására, az oktatásügy megszervezésére vonatkozó minden intézkedés, a lakosság pontos nyilvántartása stb. A megszálló hatóságok megkövetelték a belső biztonság megszervezését és saját parancsaik maradéktalan teljesítését. Ez nehéz és kemény feladatnak bizonyult. Egyes nagyobb gettóknak saját bíróságuk, börtönük és ennek megfelelően rendőrségük volt. Különösen a varsói tanácsnak volt ezen a téren kiterjedt hatásköre. Rendőrsége, amely a „nyugalmat és a rendet" volt hivatva szolgálni, messze túlteljesítette a németek által előírt feladatot, s főleg a szegény, hontalan zsidókkal szembeni kegyetlenkedéseivel tette magát hírhedtté.

Ezen túlmenően szinte kizárólagosan a tanácsok hatáskörébe tartozott a gettó életével kapcsolatos minden ügy. Így például a gettó lezárása után a zsidó tanácsra, illetve a gettó lakosságára hárult a postaszolgálat fenntartása is, minden jogi és költségterhével.[21] Ennek az intézkedésnek azonban nemcsak negatív oldalai voltak. Eddig, 1940 nyaráig, a főkormányzóságban működő Deutsche Post Osten tartott fenn egy fiókot a Zamenhof utcában. Ez most megszűnt, s a varsói gettó lakosságának külföldi levelezése és telefonszolgálata jóformán teljesen kikerült a németek ellenőrzése alól. Ennek következtében egészen a végső megsemmisítés kezdetéig eleven kapcsolat állhatott fenn a külfölddel, ami lehetővé tette külföldi segélyek, csomagok, pénzküldemények bejutását a gettó területére.

A széles hatáskör tehát kezdetben valóban adott bizonyos lehetőségeket a Zsidó Öregek Tanácsának. Czesław Madaj-

czyk többször említett kitűnő könyvében ezzel kapcsolatban a következőket írja: „A megszállók, miután összegyűjtötték és gettóba zárták a zsidó lakosságot, formálisan nagyobb önkormányzatot adtak neki. Az embereket saját adminisztrációjuk alá rendelték, aminek közösségi, társadalmi, szervezeti jellege volt, és látszólag igen szélesre szabott hatáskört kapott. Ne legyenek azonban illúzióink, a börtönönkormányzat egyik fajtájáról volt szó."[22]

A zsidó tanácsok tevékenységének értékelésében megoszlik a történetírók véleménye. Sokan a kortársak közül kemény szavakkal ítélik el mindazokat, akik vállalták a részvételt ebben a valójában gyilkos és öngyilkos munkában, s kizárólag a megszállók cinkosait látják bennük. Lehet, hogy a kortársak és az utókor ítélete számos ponton találkozik, mégis óvakodnunk kell mindenfajta leegyszerűsítéstől. Azt, hogy a történelem milyen alternatívákat teremthet a cselekvéshez és hogy milyen lehetőségeket és megoldásokat tartogathat a külvilágtól mesterségesen elszigetelt embertömegek számára, az adott szituációban nehéz előre kiszámítani. Legalábbis a legbetegebb fantázia sem juthatott el annak megsejtéséig, ami később bekövetkezett.

A lengyelországi zsidóság nagy része még jogosan gondolhatta, hogy ezek a szervezetek, ha korlátozott mértékben is, de betöltenek bizonyos önkormányzati szerepet, elősegíthetik valahogy a túlélést, lehetővé teszik a németekkel való tárgyalásokat. Részben ezzel magyarázható, hogy a legjelentősebb zsidó pártok – például a Bund is – támogatták tagjaik részvételét a zsidó tanácsok munkájában. Hogy ez elsősorban a zsidóság felső és középrétegeinek volt előnyös? Hogy ezzel egyesek Quisling-szerepet is vállaltak? Ez igaz, bár nem szükségszerűen alakult így. A kérdés az: volt-e többre, másra lehetőség? Illetve, hogy megpróbálták-e később ezt a rendkívül korlátozott lehetőséget jól kihasználni, az egész zsidóság érdekében fellépni, illetve támaszkodni azokra, segíteni azokat, akik ennél többet akartak és talán tudtak vagy tudtak volna csinálni?

Valóban sok minden függött attól, milyen kezekbe kerül a gettó vezetése. A terror, a bezártság közepette lehetett kiskapukat keresni, megelőzni bizonyos tragikus lépéseket, vagy egyszerűen emberségesebbé tenni a mindennapokat. Sokan joggal várták el a tanácstól, különösen az események tragikusra fordulásakor, hogy támogassa a gettóban tevékenykedő illegális és félillegális társadalmi szervezeteket, az ellenállási mozgalmat. E téren a zsidó tanácsoknak – főként a varsóinak – sokkal nagyobb lehetőségei voltak, mint amennyit kihasznált. Talán kivételképpen említhetjük a varsói tanács néhány tagját, így elsősorban magát az elnököt, Czerniaków mérnököt. Czerniaków ugyan nem támogatta az ellenállási mozgalmat, de nem is akadályozta, és igyekezett a gettón belül tevékenykedő társadalmi-szociális szervezetek, intézmények munkáját megkönnyíteni. Józef Barski, a gettó ellenállási mozgalmának egyik tagja írja Czerniakówval való találkozásairól: „Olyan embernek láttam, aki kényszerhelyzetbe kerülve, hisz abban, hogy az adott körülmények között is a közösség érdekében áldozza fel magát... Gyakran mondogatta, hogy a zsidó tanács a német hatóságoktól függ, és azok parancsait kell végrehajtania. Csakis így védi meg a zsidóságot attól, hogy közvetlenül kelljen a hitleristákkal érintkeznie, azaz közvetlenül ki legyen szolgáltatva a megszállók üldözésének... Úgy vélte, a tanács tevékenysége hosszabb időre lehetővé teszi a zsidóság számára a túlélést."[23] A szemtanúk egyébként egységesen állították: Czerniaków mindent megtett a németekkel folytatott tárgyalásain, hogy elviselhetőbbé tegyék a gettó lakosságát sújtó intézkedéseket. S miután bebizonyosodott, hogy törekvése illúzió, levonta a végső következtetést.

Hasonló vagy talán még jelentősebb szerepet vállalt a varsói gettó gazdasági tanácsának elnöke, Abram Gepner, aki nyíltan támogatta a Zsidó Harci Szervezetet. 1943 májusában a hitleristák mint ellenállót gyilkolták meg. A zsidó tanácsok tagjainak többsége azonban tehetősebb, kompromisszumra hajló családokból került ki; ezek az emberek szinte kizárólag a

németek megvesztegetésében látták a menekvést. Különösen visszataszítóan szerepelt Lichtenbaum mérnök, aki Czerniaków halála után a varsói zsidó tanács elnöke lett, és nyíltan együttműködött a németekkel a gettó lakosságának likvidálásában.

A kortársak közül sokan felismerték, hogy a Zsidó Öregek Tanácsainak létrehozása és tevékenysége mögött a megszállók végtelen cinizmusa rejlik. Ez az önkormányzat, mindenfajta illúzión túl, nem szolgált egyebet, mint a zsidó lakosság teljes elszigetelését: azt, hogy saját kezével fojtsa meg magát. Max Freiherr, a főkormányzói hivatal propagandaosztályának vezetője már 1940-ben meglehetősen nyers formában megmondta, mi a németek véleménye a Judenratokról. Szerinte a hitlerista hatóságok a Judenratokon keresztül lehetővé tették a zsidók számára, hogy együttműködjenek a német hatóságokkal „a zsidókérdés megoldásában".[24] Kemény szavakkal illette a zsidó tanács tevékenységét Ringelblum, az illegális gettóarchívum megteremtője, aki a tanács egész tevékenységében csak a népellenes vonásokat hangsúlyozta. „A gmina nem élvezett semmiféle támogatást a zsidó néptömegek körében – írja –, éppen ellenkezőleg, a néptömegek gyűlölték kifejezett osztályjellege miatt, mert semmibe vette érdekeit."[25]

A varsói gettó illegális sajtója, de maga Ringelblum is elsősorban azért ítélte el a Zsidó Öregek Tanácsát, mert úgy látta, hogy a benne képviselt gazdag zsidó rétegek lényegében áldozatul dobták oda a németeknek a szegény rétegeket. Ringelblum számos példán bizonyította a tanács egyes tagjainak embertelen, népellenes magatartását, azt, hogy a közösség szinte egész pénzügyi terhét a gettó szegény rétegei viselik, s hogy a munkatáborokba is a legszegényebbeket küldik. A varsói szegény zsidók szemében a leggyűlöletesebb intézmény a munkaügyi osztály volt, Rozen tanácsossal az élén, aki a legszegényebbeket, legnyomorultabbakat fogatta össze kényszermunkára; osztályán gyakori volt a korrupció és a lekenyerezés.

Különösen súlyos a kortársak ítélete a varsói gettó rendőrségének tevékenységéről. A zsidó rendőrség volt a legdemoralizáltabb, legkorrumpáltabb intézmény a gettóban. Felkutatta az elrejtett zsidó vagyonokat, nemegyszer valóságos vadászatot indított emberek után, hogy aztán kiadja az SS-nek vagy munkatáborba küldje őket. A varsói gettó krónikásai szerint a gettórendőrség segítsége nélkül az SS és a csendőrség nem tudta volna oly gyorsan és zökkenőmentesen végrehajtani a zsidók tömeges kitelepítését, s 1942 nyarától kezdve nem lett volna képes rá, hogy tízezrével hurcolja el őket a treblinkai haláltáborba.[26] Tevékenységük egészén nem változtat, hogy voltak köztük, akik azért vettek részt a rendőrség munkájában, hogy az ellenállási mozgalmat segítsék.

A szakirodalom két nagy szakaszra osztja a varsói zsidóság megsemmisítésének folyamatát. A nemzetiszocialista politikusok korabeli szóhasználata szerint az első a „vértelen megsemmisítés" szakasza volt, amely lényegében már a gettó megalakulásával megkezdődött. A falak mögött kialakult nyomor, az élet vegetációs szintre süllyesztése hamarosan oda vezetett, amire Fischer varsói kormányzó számított: „A zsidóknak alkalmazkodniuk kell minden helyzethez, mi pedig igyekszünk olyan körülményeket teremteni, hogy az alkalmazkodás nagyon nehéz legyen – fejtette ki beosztottjainak. – Olyan lesz a helyzet, hogy a zsidók az éhségtől és a nyomortól el fognak pusztulni, és a zsidókérdésből temető marad."[27]

Ha a németek azzal érveltek, hogy azért kell bezárni a gettót, mert a zsidók járványokat terjesztenek – ez az érv tevékenységük eredményeként 1941-ben kezdett igaznak bizonyulni. Nem a zsidóság volt másoknál fokozottabban járványok hordozója, hanem a zárt terület falai közt kialakult életviszonyok, a szörnyű higiénés állapotok, az éhség és a kiszolgáltatottság vált a járványok és a pusztulás melegágyává, amint azt a gettó megalkotói a fenti idézetek tanúsága szerint akarták.

A gettólakók között még azok voltak a „legszerencsésebbek", akiknek ha éhbérért is, ha rendkívül súlyos körülmé-

nyek között is, de legalább átmeneti időre sikerült munkát kapniuk.

A zsidó munkaerőt igen változatos formákban használta fel az SS, a csendőrség, a Wehrmacht, a különböző katonai és polgári hatóságok. Szinte a megszállás első napjától nehéz fizikai munkára kényszerítették az összefogdosott zsidókat; útépítésnél, erődítésépítésnél, csatornázásnál stb. Azokat a helyeket, ahol dolgoztak, Varsóban az emberek csak „placówkának", munkahelynek nevezték. Ezeknek három típusa alakult ki: a német hatóságok és vállalatok részére végzendő munkák; a város köztisztasági intézményéhez, végül a Judenrathoz tartozók. E kényszermunkáknak elsősorban nem a munkanélküliség megoldása szempontjából volt jelentősége; sokkal fontosabb volt, hogy miután e munkahelyek többsége a gettón kívül állt, lehetőséget teremtett bizonyos mennyiségű élelmiszer becsempészésére a gettóba. Ezek voltak talán a leglényegesebb csatornák a külvilág felé, ezen az úton nemcsak emberek kicsempészésére volt lehetőség, de a politikai és személyes kapcsolatok kiépítésére is, majd később az ellenállás és a fegyveres harc előkészítésére.[28]

A varsói gettó kialakítása után a kormányzói hivatal mellett speciális részleget hoztak létre, az ún. Transferstellét,* azzal a különleges feladattal, hogy szabályozza a gettó és a külvilág kapcsolatait; így a zsidó munkaerő felhasználásának kérdése is a Transferstelle hatáskörébe került. Vezetője mindenekelőtt pontos kimutatást kért Czerniakówtól a placówkákon dolgozó zsidókról, majd kötelezte a Judenratot, hogy írjon összse minden 14–60 év közötti férfit.

1941 decemberében napi átlagban 4100 ember dolgozott a gettó falain kívül, 1941 januárjában már csak 3000, februárban már ennél is kevesebb. A gettón kívül dolgoztatott zsidók száma 1941 derekáig tovább csökkent. A német hatóságok

* A Transferstelle feladata volt a gazdasági élet egészének irányítása a gettóban; a termelés gyakorlati megszervezése a Judenratra várt.

megszigorították a sárga színű kilépési engedélyek kiadását. Részben azért, hogy csökkentsék a szökések számát, részben pedig, mert féltek a gettóban terjedő kiütésestífusz-fertőzéstől; megkövetelték, hogy a munkások mindennap, mielőtt elhagyják a gettót, fertőtlenítő fürdőn menjenek keresztül. 1941 második felében azonban fokozódott a német vállalatok érdeklődése a gettómunkaerő iránt, s ez bizonyos szemléletváltozással járt együtt. Míg korábban a fő szempont a zsidó vagyon megkaparintása és a lakosság lassú fizikai megsemmisítése volt, 1941 második felétől a német vállalatoknak egyre nagyobb szükségük lett az olcsó zsidó munkaerőre. A német hatóságok elősegítették, hogy a zsidó területen, illetve a közelében működő német vállalatok olcsó zsidó munkaerőt kapjanak, de támogatták a német tőke közvetlen behatolását is a gettó területére. 1941 végén megalakult a Varsói Német Vállalatok Társasága (Deutsche Firmengemeinschaft Warschau), melyhez már akkor tekintélyes német vállalatok tartoztak, például a Bernard Hollmann, Walther Caspar Többens K. G., a Fritz Schulz et Co., az Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte stb. Mindegyikük jelentős bázist épített ki magának a gettó területén. A német vállalkozók átvették a kis zsidó üzleteket és műhelyeket, s a volt tulajdonosok gyakorlatilag az ő munkásaikká váltak. A német tőkések tehát gépekkel, szerszámokkal rendelkező munkavállalókat fogadtak fel, s ezzel sajátos manufaktúrákat hoztak létre. Kiterjesztették a magánkezdeményezést is a gettóban, arra ösztönözve a zsidó tőkéseket, hogy befektessék a tőkéjüket. Bizonyos kedvezményekkel zsidó részvénytársaságok is létrejöttek a gettón belül, például a Kon és Heller Vállalat.[29]

1942-ben a gettóban elterjedt a híre, hogy azokat a zsidókat, akik a német vállalatoknál dolgoznak, nem telepítik ki. Az emberek erre tömegével próbáltak elhelyezkedni, vagy legalábbis olyan igazolást kapni, hogy alkalmazásban vannak. Akinek volt valamilyen munkaeszköze, előnyt élvezett. Mindenesetre a magas áron eladott igazolások is hozzájárultak a

német vállalkozók, illetve a gettón belüli zsidó megbízottaik vagyonosodásához.*

Varsói zsidók nagy számban dolgoztak kényszermunkatáborokban is, 1940–1941-ben Lublin és Krakkó környékén, 1941 tavaszától már csak a Varsó körüli járásokban. Kezdetben e munkatáborokat önként jelentkezőkből toborozták, főleg a szegény zsidóság köréből. Később, a kemény bánásmód és a rossz ellátás következtében csökkent az önkéntesek száma. 1940–1941-ben kb. 15 000 varsói zsidó dolgozott ezekben a táborokban.

A varsói gettó gazdasági életét és a külvilággal való kapcsolatát tehát legálisan a Transferstelle által ellenőrzött nagy német vállalatok, valamint a zsidó iparosok és kiskereskedők általuk befolyásolt kényszerszövetsége szabályozta. Kezükben volt az ipari és a kereskedelmi hálózat, az import és az export, lényegében tehát tőlük függött a lakosság ellátása.

A szigorú német ellenőrzés ellenére, éppen ezeknek a legális intézményeknek az árnyékában, jó néhány illegális, erősen konspirált kisüzem, műhely is tevékenykedett a varsói gettó területén. Háziipari körülmények között, padlásokon, pincékben malmok, pékségek, szappanfőzők, varrodák, kézi szövők, fonodák, bőrfeldolgozók, cipész- és asztalosműhelyek stb. A gettó kismesterei gyakran dolgoztak a falon túlra, a „keresztény oldalnak"; például a zsidó órások javították a Varsó más részeiből idecsempészett rossz órákat stb.[30]

A két gazdasági szektor között 1941–1942-ben valójában még az ellátás minden területén élt a kapcsolat. A gettó területén horribilis összegekért mindent meg lehetett kapni. Persze igen kevesen voltak, akik vásárolni tudtak. Az pedig, amit jegyre kapott a gettó lakossága, alig volt elég az életben ma-

* 1942 novemberében a gettóban és a gettó falain kívül 48 vállalat, ún. shop foglalkoztatott zsidó munkaerőt. A legjelentősebbek voltak: Fritz Schultz és Walter Caspar Többens gyára, a Heeresunterkunfstsverwaltung (Kefeüzemek), Wilfried Hoffmann, K. G. Schultz, Bernard Hallmann üzem és az Ostdeutsche Bautischlerei Werkstätte.

radáshoz. 1941-ben csak kenyér és cukor volt jegyre (kenyér havonta tízszer negyed kiló, majd novembertől havi két kiló; cukor havonta 18–27 deka). Burgonyát, lekvárt csak nagyon ritkán osztottak. A szegények így is eladták élelmiszerjegyeik egy részét, hogy a legszükségesebbet megvásárolhassák.

1941–1942 telén a varsói gettó lakosságának fele az éhhalál szélén állt, egyharmada már „megszokta" az éhezést, s csak 10 000 ember élt kielégítően; közülük számosan – az újgazdagok – sokkal jobban éltek, mint a háború előtt.[31]

„1941. június 30-án összesen 27 000 volt az aktív dolgozó – írja a gettóban illegálisan megjelenő egyik újság. – 550 000 lakoshoz viszonyítva ez csepp a tengerben. A gyárak, üzemek túlnyomó része csak időközönként dolgozik, a kereskedelmi vállalatok 90 százaléka kisüzlet. A gettó lakosságának 60 százaléka nem keres. 130 000 a népkonyha levesén él. A gettó lakosságának 70 százaléka éhezik."[32] Ha a cikk adatai talán nem is egészen pontosak, a kép, amit a helyzetről fest, elszomorító.

Ruta Sakowska már idézett könyvében a gettóbeli életviszonyokra Menachem Linder közgazdász számításait tartja a legelfogadhatóbbnak. Linder, a gettó statisztikai csoportjának vezetője, 65 000-re tette az aktív dolgozók számát, és 10 000-re azokét, akik a saját tőkéjükből éltek. Véleménye szerint 200 000 ember meg volt fosztva mindenfajta megélhetési lehetőségtől. Czerniaków valamivel „kedvezőbbnek" ítélte a helyzetet: ő „csak" 150 000-re becsülte a létfenntartási eszközöktől megfosztottak számát.[33]

A statisztikák szerint 1942 tavaszán javulni kezdett a helyzet. Czerniaków azt írja, hogy áprilisban már 79 000, júliusban pedig 95 000 embernek volt munkaviszonya – illetve munkaviszonyt feltüntető igazolása.[34] Hogy emögött mennyi volt a reális és mennyi a pénzért megvásárolt fiktív munkaviszony, azt nehéz utólag rögzíteni.

Persze, azok a „szerencsések", akik dolgozhattak, szintén nem álltak messze az éhhaláltól. A munkavezetők embertelen

rabszolgamunkára kényszerítették őket. A 10–12 órás munkaidő alatt egy szakember alig keresett meg 4–7 zlotyt. Ebből, mire kifizette a napi kétszeri híg levest, 2,5–5 zloty maradt. A képzetlenebb munkásnak pedig jó, ha maradt 1,5–2 zlotyja, amiből családját, gyerekeit természetesen nem tudta eltartani. (Egy kiló fekete kenyér a szabad piacon 10–12 zloty, a fehér 20–25 zloty volt, a zsír kilója 250 zloty.) A saját gépekkel, szerszámokkal nem rendelkező munkás vagy az értelmiségi előtt az életnek ezek a „szerencsés lehetőségei" csaknem teljesen zárva maradtak. „A gettóban a zsidó segédmunkás esett először áldozatul az éhségnek – írja Ringelblum, a gettó tragikus életének krónikása. – Tömegesen pusztulnak ki teljes munkáscsaládok. Képzett munkások egyáltalán nem kapnak munkát szakmájukban. Lépten-nyomon szinte ruhátlan emberekkel találkozunk; szakadt köpenyüket, kabátjukat biztosítótű fogja össze, így próbálják leplezni, hogy nincs rajtuk ing, fehérnemű. A ruházkodás problémája egyszerűen tragikussá vált, az emberek szinte meztelenül járnak."[35]

Mielőtt azonban ezért a munkanélküliséget vagy egyszerűen az embertelen tőkés kizsákmányolást tennénk felelőssé, érdemes néhány egyéb tényezőt is figyelembe vennünk.

A nemzetiszocialista német állam katonai és polgári hatóságai igen részletes, mindenre kiterjedő gondossággal alakították ki az állampolgárok helyét és lehetőségeit az „új Európában". E vonatkozásban az ellátás igen fontos szerepet kapott.

Varsóban például 1941 második felében a lakosság a következő napi kalóriamennyiségre volt jogosult:

németek	2310 kalória,
külföldiek	1790 kalória,
lengyelek	634 kalória,
zsidók	184 kalória.

A kalória megváltásának ára is annak megfelelően differenciálódott, milyen szerepet szántak az adott népnek a jövőben; így:

1 kalória átlagára	a németek számára	0,3 zloty,
	külföldiek számára	0,8 zloty,
	lengyelek számára	2,6 zloty,
	zsidók számára	5,9 zloty.[36]

Mindennek alapján talán bővebb magyarázat nélkül is elképzelhető a varsói gettó lakosságának szörnyű nyomora. Sokan a depresszió olyan mélypontjára jutottak, hogy a csupasz földön fekve már arra sem volt erejük, hogy megmozduljanak; csak egy falat kenyér utáni vágy tartotta még életben őket.

Különösen nyomorúságos helyzetbe kerültek a Varsó környékéről betelepítettek, akiket minden vagyonuktól megfosztottak. Olyan területen, ahol azelőtt 140 000 ember élt, most félmilliót zsúfoltak össze, ráadásul időről időre még hozzácsaptak ehhez a tömeghez 15 000–20 000 embert. Az illegális archívum anyagai szörnyű emberi tragédiákról számolnak be. Találni például olyan feljegyzést, hogy a szegények utcájában, a Krochmalna utca 13. számú házban egy őrült asszony halott gyermeke testéből evett. Lehet persze, hogy az ilyen vagy ehhez hasonló nem is volt egyedi eset.

Az egészségügyi viszonyok leírhatatlanok voltak. Nem hordták el a szemetet, a csatornák felmondták a szolgálatot. Az árvaházakban nem volt hely, fehérnemű, fűtés, élelem. A gyermekek megfagytak kiságyaikban. A zsidóktól elvették a kórházukat, az ideiglenes kórháznak berendezett iskolaépületben télen nem volt víz és gáz. Egy – rendszerint ágyhuzat nélküli – kórházi ágyon többnyire három ember is feküdt, akik közül mindegyik esetleg más-más betegségben szenvedett.

Okkal és ok nélkül lövöldöztek az utcán. Részeg, szadista katonák megtornáztatták a zsidó járókelőket, vagy azon szórakoztak, hogy áldozatuknak meg kellett fürödnie az utca sarában.

A nyomor, az éhség, a hideg, a szörnyű higiénés körülmények következtében voltak háztömbök, ahol valósággal aratott a halál. Így például a Miła utca egyik házában 1941 végéig a 600 lakó közül 233 halt meg, egy másik házban, ahol 578-an laktak, 260, a Pawia utcában 794-ből 450. A legtragikusabb rekordot egy Krochmalna utcai ház érte el, mert 400 lakosa közül senki sem maradt életben. Nem volt tehát alaptalan Goebbels cinikus megállapítása, hogy a gettók valóságos halálládákká (Todeskiste) váltak.[37]

Ilyen körülmények között a tífuszjárvány már hétköznapi jelenségnek tűnt, a halál szinte jótétemény volt. Újságpapírral leterített hullák a járda mellett, könyörgő, mezítelen gyermekek csoportjai az utcákon. A vakmerőbbek a keresztény oldalra is átmerészkedtek, bár a rendőrség ezt a merészséget kegyetlenül megtorolta; kántáló hangjuk szinte beivódott az emberek tudatába. „Jó emberek, könyörüljetek, apánk meghalt az éhségtől és a nyomortól, adjatok egy darab kenyeret." (Gite menczn hot rachnes der fate iz gesztorbn fun hunger un nojt. Gite menczn, hot rachnes warft arop a sztykele brojt.)[38]

Bernard Mark a varsói gettó felkeléséről írt megrázó könyvében, melyet a világ számos nyelvére lefordítottak, 100 000-re teszi azoknak a számát, akiket 1940–1942-ben elvitt a tífusz, az éhség, a nyomor. A halálozás jellemzően alakult a három év azonos hónapjaiban:

	1940	1941	1942
január	3173	898	5123
február	1178	1025	4618
március	1603	1608	4951
április	1000	2061	4432
május	875	3821	5283

A halál a legnagyobb arányban a munkások és a betelepítettek között pusztított. Többségük elpusztult, még mielőtt a gettó felszámolására sor került volna.[39]

A pauperizált családok sorsának sajátos epilógusa volt a halottak profanizálása. A nyomorultak kihurcolták halottaikat az utcára, s arcukat újságpapírral takarták le . . . Jöhetett Pinkiert, akit az „elhunytak királyának" neveztek. Kocsija emlékezetessé vált a gettó szomorú dalaiban. Sokan várták, csak nagy késéssel volt képes összegyűjteni a hullákat. A rabbik emlékiratban kértek segítséget a zsidó tanácstól. Elkeseredetten írták: „Városunk egyik legfájdalmasabb problémája a hullák ijesztő profanizációja. A halál nem szabadítja fel a szegényeket. Abban a pillanatban, amikor lelkét kileheli és befejeződik életének tragédiája, elkezdődik halálának tragédiája."[40] S amiről a rabbik már nem is írtak: az árvák, az elhagyott gyermekek tömegeinek szörnyű kálváriája . . .

Talán senki nem képes hűségesebben és meggyőzőbben elmondani, mi is történt a lengyelországi zsidósággal 1941–1943-ban, mint a kortárs és sorstárs történész, Emanuel Ringelblum. Nemcsak azt rögzítette történelmi hűséggel, ami naponta végbement körülötte, de egy ország és azon belül egy népcsoport pusztulásának egész tragédiáját is.

Alább néhány rövid idézetet közlünk jegyzeteiből.

„1941. február.

– . . . Megnőtt a tüdőbaj veszélye, terjed a zsidók között. Miután bezárták a gettót, nagy a veszély, hogy a betegség ijesztő méreteket ölt. Igen gyakran előfordulnak olyan esetek, hogy a szemétládákból szedik ki az ételmaradékot. Ugyanakkor vannak lakások, ahol minden nap narancsot esznek, aminek kilója 25 zloty, vagy mondjuk szőlőt stb. Mind több szórakozóhely nyílik. A részvényesek többnyire Volksdeutschok . . . A koldusok színészi pózokat tanulnak, hogy mélyebb benyomást keltsenek. Nagyon megnőtt a hajlam az emlékiratírásra, a fiatalemberek még a munkatáborokban is visszaemlékezéseket írnak. Akiket elkapnak, azokat megverik, és széttépik a papírjukat."

– ... A halálozás egyre nő. Két héttel ezelőtt hetente 200 zsidó halt meg, az elmúlt héten, március elején, több mint 400. Tömegsírokba temetik el őket. Két hulla között csak egy szál deszka van. A hullák többségét meztelenül hozzák el a kórházból, és úgy is temetik el. A mi házunkban egy nap alatt halt éhen az apa, anya és a fiuk. Pinkiert, az elhunytak királya mind újabb leányvállalatokat nyit... Kép: egy zsidó házban, konspirált lakásban, tanítás folyik. Diákcsoport ül ott, és tanul. A lakás ajtaját csak annak nyitják ki, aki ismeri a jelszót... A nők között a legújabb divat, hogy kalap helyett kendőt hordanak. Szóval, a divat virul. Az elmebeteg Rubinstein csavarog az utcán, és kiabálja: »Mindenki egyenlő, a gettóban is mindenki egyenlő! Vége lesz a gazdagoknak, lesz zsír.« ... Itt van a gettóban, a kikeresztelkedettek között, a hírhedt antiszemita, nemzeti demokrata aktivista, Zuzanna Rabska írónő is... Újabban a következőképpen folyik a csempészés: a keresztény parasztok csomagokkal, liszttel, burgonyával leugranak a villamosról. [A gettón ugyanis keresztülhaladt egy „keresztény" villamos, amelyről nem volt szabad leszállni. – *Sz. K.*] Gyorsan beszaladnak az első jobb kapu alá, felteszik a zsidó karszalagot, és úgy mennek ki az utcára üzletelni... Néhány tanácsi funkcionárius szemtelensége nem ismer határokat. Előfordult, hogy egy postahivatalnok, mikor megtudta, hogy az egyik zsidó család csomagot kapott, megjelent a feleségével együtt és követelte, hogy olcsón adják el neki az árut. Tömeges jelenséggé vált, hogy a kisgyermekeket otthagyják egyes intézmények vagy a zsidó rendőrség parancsnoki épülete előtt. Nem sikerült menhelyet létesíteni a kiskorú koldusoknak, csak 100 elhagyott gyermeknek van tető a feje fölött. A gyermekek koldulnak. Újabb ötletük: hiányzik nekik 10 groszy [fillér] ahhoz, hogy az éjjeli szállást kifizessék, az utcán nem szabad éjszakázni."

„1941. április 17.

... Az ünnepek előtt szörnyű jelenetek játszódtak le az áttelepítettek szervezetének helyiségeiben. Hét-nyolcezer áttelepített tolongott itt maceszre és élelmiszercsomagokra várva ... Olyan emberek jelentkeztek csomagokért, akik valaha környezetükben jómódúaknak számítottak. Nem is olyan régen maguk adtak alamizsnát. Leírhatatlan azoknak az elkeseredettsége, akik nem kaptak csomagot ... Nem lehetett a jegyekre sem kenyeret, sem pedig burgonyát kapni ... Egy ismerősöm, akinek nyugodt ünnepet kívántam – ez az idei ünnepi kívánság –, azt felelte: – Kívánjon nekem inkább könnyű böjtöt. – Az embereket úgy fogják össze, hogy a munkatáborokba vigyék, miután a gmina nem biztosított megfelelő létszámú embert. Ezért a zsidó rendőrségnek a lengyellel együtt kellett előállítania a munkára alkalmasakat, azokat, akik behívót kaptak, de nem jelentkeztek. Még ötvenen felülieket is összeszedtek. A zsidó és a lengyel rendőrök hasznot húztak ebből. Sok száz zlotyt szedtek össze az ártatlan emberektől, sokszor egész házaktól szedtek váltságdíjat ..."

„1942. április 26.

... Az egyik fogolytáborban megparancsolták egy zsidónak, hogy ismételje el hangosan: – Addig nem lesz nyugalom, amíg el nem tűnik a föld felszínéről az utolsó zsidó és az utolsó pápua ... – Elkeseredettség és reménytelenség mindenütt ... Ki akarnak éheztetni minket. Nincs kiút ebből a helyzetből, csak a csoda segíthet ... Hallottam olyan véleményt, hogy a háború előhozza az emberek legjobb és legrosszabb vonásait. Segítség a zsidóknak és állati antiszemitizmus; megkeményített szív és a legmesszebbmenő áldozatkészség az éhezők iránt. Láttam az utcán koldust bölcsővel – ez is jó ötlet pénzszerzésre. Hároméves gyerekek koldulnak. A zsidó lakásokban nincs nyugalom ... Munka nélküli muzsikusok kenyérért muzsikálnak az utcán ... Vannak, akik kitépik a kenyeret mások kezéből,

helyben eltörik, vagy beleharapnak, hogy ne lehessen tőlük többé elvenni . . .

Április 19., 20., 21. emlékét nem lehet kitörölni a varsói zsidóság emlékezetéből. Ezeken a napokon a zsidó gmina a zsidó rendőrség segítségével ismét végrehajtotta a zsidók összefogásának szomorú akcióját. A gminának 1500 embert kellett küldenie a munkatáborokba. Csak 50-en jelentkeztek. Amikor a rendőrség kereste a bűnösöket, csak 130 embert talált a lakásokban. A többi nem aludt otthon. Ezt egyrészt azok a rossz tapasztalatok okozzák, melyeket a múlt évben szereztek a munkatáborokban. A másik okot a gmina eljárásában kell keresni, amely sem tavaly, sem most nem tett semmit az áttelepítettek helyzetének megjavítására . . . Harmadik okként itt a felháborító, bosszúért kiáltó tény, hogy a munkatáborokba kizárólag a szegényeket hurcolják. A gazdagok fiai a rendőrségnél, a társadalmi intézményekben, a betegsegélyzőben stb. dolgoznak. A váltságdíj nem is nagy. Ismerek egy bizonyos Krőzust, aki a fiáért csak 100 zlotyt fizet havonta. Ilyen korrupció mellett nem lehet csodálkozni, hogy a szegénység fellázadt, és nem akart a munkatáborokba menni . . ."

„1941. május 11.

. . . Az utóbbi időben elterjedtek a riksák. Fiatalok százai keresik így a kenyerüket. Láttam olyan esetet, amikor egy sovány fiatalember egy kövér asszonyt meg a gyerekét húzta a riksán. A múlt héten tragikus dolog történt . . . Egy riksa akadályozta egy katonai teherautó útját. A katona kiugrott a kocsiból, agyonlőtte a zsidót, és többeket megsebesített . . . Az emberek tömegesen hagyják el Varsót. A gazdagok német teherautókon távoznak; egy hely több száz zlotyba kerül. A többség a 3-as villamossal megy, vagy fejenként lefizet 5–10 zlotyt, s az őr mellett kisurran. Ezután gyalog megy tovább. Rembertówon keresztül két héten át kb. 1500 zsidó menekült, gyakran aszszonyok, gyerekeikkel. Az emberek borzalmas állapotban van-

nak, legyengültek, alig élnek. A múlt csütörtök, május 8-a, a legszörnyűbb napok egyike volt. Azon a napon 210 zsidó halt meg – rekordszám . . ."

„1941. május 20.

. . . Május második felében az éhség és a halálozás volt a legjellemzőbb a gettóra. Az utóbbi napokban kb. 150 ember halt meg naponta. A halottakat éjszaka 1 és 5 óra között temetik el tömegsírokban, lepedő nélkül, fehér papírral letakarva, amit később összeszednek . . . Már a föld is hiányzik ahhoz, hogy betakarják a sírokat; nem lehet elég mélyre temetni, mert ott víz van . . . Éppen ezért a német és a lengyel egészségügyi szervekben felmerült egy krematórium létesítésének terve . . . A temetőt rendszeresen kirándulók látogatják: katonák, civilek (németek). A látogatók többsége nem sajnálja a zsidókat. Egyesek véleménye szerint a halálozási arány nagyon alacsony, mások fényképeket csinálnak. Különösen nagy az érdeklődés a fészer iránt, ahol naponta több tucat hulla fekszik. Ma megnéztem ezt a helyet. Szörnyű látvány tárult a szemem elé. Fekete papírral letakarva nagy halom mezítelen holttest feküdt ott . . ."[41]

Talán fölösleges tovább idézni a naplóból, hiszen itt még csak 1941 tavaszáról van szó. Ha hasonló részletességgel próbálnánk leírni azt, ami ezt követte, talán már itt letenné a könyvet az olvasó.

A varsói zsidó közösséget, minden más néphez, népcsoporthoz hasonlóan, mély társadalmi ellentétek szabdalták. A halálos veszedelmekben ezek az ellentétek tovább mélyültek, sőt a polarizációt meggyorsította a társadalom szűk gazdag rétegéhez tartozó zsidók ügyeskedése, az, hogy nem egy esetben a többiek élete árán kívántak megmenekülni.

A varsói gettóban ugyanakkor rendkívül élénk társadalmi, önvédelmi, szociális és kulturális tevékenység folyt. A hivatalos gettóhatóságok mellett féllegális és legális társadalmi szer-

vezetek működtek. A legjelentősebb a Zsidó Társadalmi Önsegélyező Szervezet volt, mely kezdetben, 1939-ben a megszállók tudtával működött az azonos célból létrejött lengyel, ukrán szervezetekhez hasonlóan. 1940 októberétől mint Zsidó Társadalomvédelmi Társaság igen jelentős szerepet vállalt a zárt városrész életében. Tevékenysége eredményeként jöttek létre a gettóban a gyermek- és egészségügyi intézmények, a lakóbizottságok stb. Az irányítása alatt vagy a keretei között tevékenykedő fontosabb szervezetek társadalmi gyűjtése, egyéni önfeláldozás és bizonyos külső segítség révén jelentős akciókat hajtottak végre. Így például az Egészségvédő Társaság tagjai önfeláldozóan részt vettek és nagy áldozatokat hoztak a járványok és az éhezés okozta betegségek terjedése elleni harcban. A Mezőgazdaságot Támogató Társaság megszervezte a zöldségtermesztést az udvarokon és a balkonokon. „Az árva és elhagyott gyermekeket gondozó társaságok központi szervezete" (Centos) a meglévő, átmentett árvaházak mellett hat újat létesített az éhező gyerekek élelmezésére, és illegális elemi iskolai hálózatot épített ki. Volt olyan társaság is, amely a munkába állást elősegítő speciális szaktanfolyamokat szervezett, majd illegális szakiskolákat fiatalok számára stb.

A megszálló hatóságok megpróbálták korlátok közé szorítani ezt az önvédelmi tevékenységet, „nehogy teljesen ellenőrizhetetlenné váljon"; de ez nem nagyon sikerült nekik.[42]

A társadalmi szervezetek, nagy jelentőségű alaptevékenységük folytatása mellett, lehetőséget teremtettek arra is, hogy a politikai pártok és szervezetek – beleértve a baloldalt, a liberális-polgári pártokat, de a konzervatív-vallási szervezeteket is – illegális találkozókat rendezhessenek és fenntarthassák egymással a kapcsolatokat. A kommunistáknak kezdetben nem volt képviselőjük, hiszen Lengyelországban 1942 januárjáig nem szervezték újjá az 1938-ban feloszlatott kommunista pártot; néhány kommunista színezetű szervezet mégis létezett, tagjai aktívan részt vettek az illegális munkában. 1942 elején, a Lengyel Munkáspárt (LMP) megalakulását követően az

LMP Központi Bizottságát Józef Lewartowski képviselte a gettóban, aki később az ellenállási mozgalom egyik vezéregyénisége lett. Jelentős szerepet töltöttek be más kommunisták is.

A gettóban 1940–1942 között hivatalosan csak egyetlen legális újság volt, a *Gazeta Żydowska*, amely a megszállók ellenőrzése alatt állt. Illegális újságok azonban igen nagy számban megjelentek. A tudományos irodalom Varsóban 61 zsidó újságot tart nyilván; ebből 1940–1942 júliusa között hosszabbrövidebb ideig 56 jelent meg: 26 jiddis, 20 lengyel és 10 héber nyelven. Az újságok a legkülönbözőbb politikai pártok egymástól eltérő nézeteit képviselték.[43]

A gettóban kialakult helyzet, lényegében a zsidóság egészét sújtó rendszabályok nagymértékben módosították e pártok szemléletét, törekvéseit. Korábbi éles ideológiai-politikai ellentéteik tompultak a szörnyű életveszélyben, amely a gettó egész lakosságát fenyegette. A választóvíz a németekhez való viszony lett, s az arra való készség, hogy valamit tegyenek a lakosság védelmében.

Tevékenységüket főképp a fent ismertetett társadalmi, szociális, kulturális intézmények kereteiben végezték. Anyagi forrásaikat a társadalmi adakozáson kívül a Judenrat biztosította; kezdetben korlátozott anyagi támogatást kaptak a főkormányzóság kormányától, 1941 nyaráig a Szovjetunión keresztül részben a Szovjetunióból érkező csomagok, élelmiszer-küldemények formájában, részben a Joint (nemzetközi zsidó segélyalap) élelmiszer- és pénzküldeményei révén. Természetesen ezek az adományok esetlegesek és igen korlátozott mértékűek voltak, és 1942 második felétől szinte teljesen megszűntek.

A Társadalomvédelmi Társaság tevékenysége igen sokrétű volt. Ingyenkonyhákat tartott fenn, s helyiségeit illegális iskolák szervezésére is felhasználták. Ha a gyerek jön az ételért, rögtön szellemi táplálékhoz is jusson. Kultúrhelyiségeket rendeztek be, hogy a gyerekeket, fiatalokat időnként kivonják a zsúfolt tömeglakásokból. 1941 májusában 1000 lakóbizottság

500 „sarkot" rendezett be a gyerekek számára, ahol 15 000 gyerek őrzéséről gondoskodtak. Több száz ifjúsági kört szerveztek, közöttük nem egyben egyetemi szintű előadásokat tartottak számukra, kultúrtevékenységet folytattak. Adományokból jelentős könyvtárakat is felállítottak. Irodalmi köröket szerveztek, az egyik ilyet például a következő címmel: „Tanítsuk meg szeretni az embereket."[44]

1940 decemberében megnyílt a varsói gettóban az első színház, egy operettszínház, az Eldorado; ezt még a megszálló hatóságok finanszírozták. 1941 végén hat színház működött a gettó területén: három jiddis nyelven, kettő lengyelül. A megszállók viszonya ezekhez az intézményekhez – az iskolákhoz, színházakhoz – teljesen attól függött, hogy az adott pillanatban a zsidókérdés megoldásában mi került előtérbe: a munkaerő-probléma, a zsidóságnak mint munkaerőnek és anyagi javak tulajdonosának kihasználása, vagy a „végső megoldás".

Ezt rendkívül érdekesen s egyben hátborzongatóan tükrözi például az ingyenebédek sorsa. 1941 tavaszán Auerswald, a gettó akkor hivatalba lépő új német biztosa kijelentette: biztosítani akarja a kenyeret és a munkát a gettó lakosságának. Júniusban speciális bizottságot alakítottak az „élelmezési akció" folyamatos végzésére. 1941 nyarán lázas erőfeszítéseket tettek, hogy naponta 120 000 adag ételt kiadhassanak; ennek érdekében két műszakban főztek. Sikerült is jelentősen megemelni a kiadott ebédek számát; 1941. június 9-én 67 997, június 15-én 95 432, július 4-én 117 600, szeptember végén pedig 128 000 embert ebédeltettek. 1941 őszén a német hatóságok hirtelen visszaléptek, megtagadták a további kása- és cukoradományt. A társaság kénytelen volt jelentősen csökkenteni a juttatott ebédek számát. Amikor tagjai Auerswaldnál megjelentek és megkérdezték, mi az oka a hirtelen változásnak, ő ingerülten azt válaszolta, hogy „már nincs úgy érdekelve az élelmezési akcióban", mint régen. „Ha májusban vagy júniusban a tárgyban mutattam is bizonyos érdeklődést, ennek csak átmeneti jellege volt."[45]

IV. FEJEZET

„Fájdalom vagyunk, kín és gyötrelem..."

Hermann Göring birodalmi marsall 1941. július 31-én utasította Reinhard Heydrich SS-Obergruppenführert, az RSHA főnökét, hogy dolgozzon ki tervet „a zsidókérdés megoldására Európában".[1] „... Felhatalmazom minden szükséges szervezeti és anyagi előkészület megtételére annak érdekében, hogy Európa német befolyási zónájában véglegesen megoldódjék a zsidókérdés" – hangzott a felszólítás. Ezzel megkezdődött a „Gesamtlösung" vagy „Endlösung" második szakaszának előkészítése. 1941 nyarán és kora őszén, a Szovjetunió elleni hitlerista támadást követően és azt mintegy kiegészítve, speciális SS operatív csoportok körülbelül félmillió zsidót gyilkoltak meg a białystoki területen, Wilna körzetében, Belorussziában. 1941 decemberében dolgozni kezdtek az első halálgyárak a Német Birodalomhoz csatolt lengyel területeken. Autóra szerelt gázkamrákban pusztult el a Warta vidékéről elhurcolt zsidók jelentős része. A Németországtól északkeletre eső megszállt területeken általános támadás indult a zsidóság ellen.

1941. december 16-án Krakkóban, a főkormányzóság kormányülésén újra előkerült a zsidókérdés. A jelenlevők hosszasan panaszkodtak, hogy bár a zsidók már mindenütt csak a számukra kijelölt, zárt városrészekben lakhatnak s csak ebben a zárt körben mozoghatnak és zsidó üzletek sincsenek a gettókon kívül, mégis túl nagy a szökések száma. Szinte kirajzanak a gettókból, s ebben nem tudják őket megakadályozni sem a gyakori kivégzések, sem a szigorú katonai intézkedések.

A főkormányzó, hogy megnyugtassa a jelenlevőket, még drákóibb megoldásokat helyezett kilátásba, illetve az ülést záró beszédében egyenesen a következőket közölte:

„Meg kell mondanom őszintén az uraknak: a zsidókkal így vagy úgy, de végezni kell. A Führer azt mondta, hogy ha az egyesült zsidóságnak sikerül újra háborút kirobbantania, akkor nemcsak a háborúra fellázított népek hoznak majd véres áldozatot, de a zsidóság sorsa is megpecsételődik. Tudom, hogy a birodalomnak számos zsidóellenes intézkedése bírálatot vált ki. Tudatosan arra törekszenek, hogy terjedjen kegyetlenségünk, szigorúságunk híre. Mielőtt tovább folytatnám, mindenekelőtt arra kérem önöket, uraim, értsenek velem egyet a következőkben: az együttérzést kizárólag a német nép számára tudjuk fenntartani, rajta kívül a világon senki más számára. Mások sem éreztek egyet velünk. Mint régi nemzetiszocialista kijelenthetem: ha a zsidó faj túlélné a háborút Európában, miközben mi vérünket áldozzuk Európa megmentéséért, akkor ez a háború csak részeredményt hozna. Ezért az én viszonyom a zsidókhoz alapvetően arra a reményre épül, hogy a zsidók eltűnnek. El kell hogy tűnjenek. E célból tárgyalásokat folytattam annak érdekében, hogy elpakolják őket keletre. Januárban nagy konferencia lesz e kérdésről Berlinben, amelyre dr. Bühler államtitkár urat küldöm el. A konferenciát a Birodalmi Biztonsági Főhivatalban Heydrich SS-Obengruppenführernél rendezik meg. Mindenesetre bekövetkezik a zsidóság nagy elvándoroltatása.

... Hogy mi fog történni a zsidókkal? – folytatta azután. – Elhiszik önök, hogy keleten letelepítik őket telepesfalvakban? Nekünk Berlinben azt mondták: minek ez a finomkodás? Keleten vagy a Reichskomissariatban [Ukrajnában – *Sz. K.*] – sehol sem tudunk velük mit kezdeni; likvidáljátok őket magatok! Uraim, kérem, vértezzék tehát fel magukat az együttérzés minden formája ellen. El kell pusztítanunk a zsidókat, bárhol is találkozzunk velük, ahol erre csak mód nyílik, azért, hogy megőrizzük a birodalom általános struktúráját... Nem

terhelhetjük ennek felelősségével a rögtönítélő bíróságokat. Nem vonhatjuk felelősségre a bírákat, ha mindez nem jogi keretek között megy végbe. Nem alkalmazhatjuk erre a gigantikus, egyszeri eseményre eddigi fogalmainkat. Mindenesetre meg kell találnunk az utat, ami a célhoz vezet, s most ezen gondolkodunk."[2]

Hogy ez a gondolkodás mit eredményezett, azt a közeljövő elég gyorsan és radikálisan megmutatta. Egy dolog mindenesetre világosan kiderült már a fenti nyilatkozatból: ha Frank kormányzónak számos kérdésben volt is vitája a RSHA birodalmi parancsnokságával, a zsidókérdésben, úgy tűnik, megvolt az egyetértés. Sőt a főkormányzóság kormánya mindent megtett, hogy meggyorsítsa az Endlösung lebonyolítását az uralma alá tartozó területen. Már december elején elküldte Heydrichhez dr. Josef Bühlert, a főkormányzóság kormányhivatalának államtitkárát, hogy puhatolja ki, mi várható, ismerje meg az RSHA-nak a kérdés végleges megoldására vonatkozó konkrét elképzeléseit. A decemberben elmondott beszéd tehát már konkrét értesülésekre épült, ezeket az információkat is tükrözhette.

Az 1942. január 20-án Berlinben, Wannseeben megrendezett konferencián a német birodalmi érdekek és biztonsági szervek magas rangú képviselői (az egyes intézmények államtitkári, illetve főparancsnoki szinten képviseltették magukat) minden kétséget kizáró eligazítást kaptak a zsidók egyszer és mindenkori „kivándoroltatására" vonatkozóan. Heydrich felhívta a figyelmet arra, hogy a végső megoldás tervének kidolgozása és végrehajtása az SD és a SiPo hatáskörébe tartozik. Alapvető cél – mint azt Heydrich a konferencián hangsúlyozta – a német élettér megtisztítása a zsidóktól. A főkormányzóságot ismét dr. Bühler képviselte, aki feltehetően ugyanazokat a kéréseket tolmácsolta a főkormányzóság kormánya nevében, mint a Heydrichhel folytatott korábbi magánbeszélgetésein. Dr. Bühler a főkormányzóság kormányának legteljesebb

támogatásáról biztosította a biztonsági szerveket a kérdés megoldása során.[3]

A főkormányzóság területén élő zsidóság megsemmisítésének előkészítésére és végrehajtására speciális SS operatív csoportokat jelöltek ki. Az akció az „Einsatz Reinhard" fedőnevet viselte, irányításával Odilo Globocnik SS-Gruppenführert, az SS és a rendőrség lublini területi főparancsnokát bízták meg. Varsóban a gettó likvidálásáért Hermann Hoefle SS-Sturmbannführer volt a felelős.

Az emberek nagyipari méretű meggyilkolásának „nagy akcióját" rendkívül gondosan készítették elő. Az akcióban részt vevő minden személynek szigorú kötelezvényt kellett aláírnia, amelyben a legszigorúbb hallgatási fogadalmat vállalta arra vonatkozóan, hogy senkinek semmilyen információt nem ad „a zsidó kitelepítés lezajlásáról és befejező aktusáról: tudomásul veszi, hogy minden, a zsidó kitelepítés során bekövetkező esemény bizalmas államügy . . ." stb.[4] Az 1941 második felében szerzett tapasztalatok alapján kidolgozták a vegyi úton való tömeges megsemmisítés műszaki feltételeit. Az első kísérleteket a „B" ciklongázzal Auschwitzban végezték, szovjet hadifoglyokon. 1942 kora tavaszán a lublini területen „üzemelni kezdtek" az első megsemmisítő táborok, majd márciusban Belżecben, májusban Sobibórban, 1942. július közepén pedig Varsótól nem messze, Treblinkában állították fel a gázkamrákat és a krematóriumokat. 1942. július 19-én pedig Himmler utasította Krügert, hogy 1942. december 31-ig telepítsék át a főkormányzóság egész zsidó lakosságát.[5]

A zsidó települések felszámolása mindenütt egyformán történt. A települést váratlanul sűrű rendőri kordonnal vették körül. Behatolt egy speciálisan kiképzett SS-egység, s a zsidó lakosokat kihajtotta a gyülekezőhelyre. Miután kiválasztották azokat, akikre szükség volt a munkatáborokban – az összegyűlteknek kb. 10 százalékát –, a többieket a mellékvágányokon álló vagonokba hajtották és elszállították a haláltáborokba. Az öregekkel, betegekkel, magatehetetlenekkel, gyerekek-

kel rendszerint már a helyszínen végeztek. A kitelepített körzeteket szigorú hírzárlat vette körül. A kitelepítés terrorral, megfélemlítéssel, de ígérgetésekkel és illúziók keltésével is párosult.

Az „Einsatz Reinhard" végrehajtó csoportja tervszerűen haladt előre. Először a lublini területen „dolgoztak"; itt 1942. március 17-én kezdtek munkához, és április 20-ra 30 000 emberrel végeztek. Majd következett a krakkói körzet, Dębica, Tarnów, Rzeszów, Przemyśl stb. A varsói gettó, úgy tűnt, egyelőre kimarad a tragikus eseményekből. Sőt, márciusban és áprilisban nagyobb csoportokban újabb és újabb zsidó szállítmányok érkeztek Varsó közvetlen környékéről, majd Berlinből, Hannoverből, Prágából. Több szállítmány román, bolgár és magyar cigány is érkezett Varsóba, akiket a gettó egyik börtönépületében külön helyeztek el és „Z" betűvel jelöltek. Elterjedt a híre, hogy ezek a szállítmányok csak átmenetileg vannak Varsóban, s továbbszállítják őket keletre.

Míg korábban a német hatóságok közvetlenül nem hatoltak be a gettó területére, 1942 áprilisától az SD és a SiPo meglehetősen agresszívan éreztette jelenlétét a gettóban. Először az április 17-ről 18-ra virradó éjjel jelent meg egy nagyobb csoport, s 52 személyt azonnal felkoncolt, ezzel is jelezve, hogy az „új", az eddiginél is tragikusabb, a végső szakasz elérte a varsói gettót. Ezután már sorozatosan lőtték agyon az emberek tucatjait szökés, feketézés vagy egyéb cselekmény ürügyén, sőt már ürügyet sem kerestek, nem tartottak fenn semmiféle látszatot. Fokozódott a lakosság terrorizálása. Májusban a Gestapo közölte a Judenrattal, hogy tilos megadni a zsidók címét, bárki legyen is, aki kéri. Megkezdődött tehát a hír-, illetve postazárlat.

Június 28-án a gmina nyilvános tanácsülést tartott Brandt, a német megbízott is megjelent. A terem zsúfolt volt. Sztolcman mérnök az ellátásról, Altberg ügyvéd a gazdasági helyzetről, Rozen tanácsos a munkaügyről számolt be, s felszólította a jelenlevőket, hogy még termelékenyebben dolgozzanak.

„Több száz ember volt jelen – számol be az ülésről Hirszfeld professzor. – Fogadás jellegű volt: tea, teasütemény. Az ülés közben bejött egy gestapós . . . Az egyes referensek a területükön végzett munkáról számoltak be, nagy fantáziával: a zsidó kisiparosoknak a munkájuk iránt érzett szeretetét a lengyel parasztnak föld iránti szeretetével hasonlították össze. Szóltak arról, hogy 80 000 ember dolgozik, és munkájukkal remélhetőleg megváltják az élethez való jogot. Az elnök is beszédet tartott, majd bekezdéseket olvasott fel emlékkönyvéből. Megdöbbentő volt a maga lakonikusságával: ezen és ezen a napon agyonlőttek ennyit és ennyit. Ezen és ezen a napon bundákat követeltek, ezen és ezen a napon sikerült ennyit és ennyit kiváltani, ezen és ezen a napon ennyit és ennyit temettek el. Többek között a következőket is mondta: »Örüljünk annak, hogy tudósok, művészek is vannak köztünk, velünk együtt szenvednek, s nem kell úgy éreznünk magunkat, mintha névtelen páriák tömege lennénk.« A tudósok között elsőnek engem említett. Arra gondoltam, ha az én szenvedésem tényleg képes enyhíteni a többiek szenvedését, akkor nem volt hiábavaló. Czerniaków tovább beszélt a zsidók tragédiájáról . . . A szünetben – feledhetetlen pillanat volt – zongoramuzsika szólalt meg, füzér Chopin prelúdiumaiból, közécsempészve a »Jeszcze Polska nie zginęła« akkordjait. [A lengyel himnusz kezdete. – *Sz. K.*] A zsidóknak megtiltották, hogy nem zsidó zenét játsszanak. Chopint játszani egy hivatalos zsidó értekezleten – ez már önmagában is bátor tett volt. De szeretném az utódoknak azt is hangsúlyozni, hogy a gminának ezen az utolsó ülésén a »Jeszcze Polska nie zginęła«-t játszották. Ezért a dalért a művész, az elnök és a jelenlevők többsége koncentrációs táborba kerülhetett volna. De megnyugtathatok mindenkit, hogy a jelenlevők közül senkinek a szemében nem láttam félelmet; ellenkezőleg: ez a dal reményt és hálát fejezett ki."[6]

Egyre nyomasztóbb hírek érkeztek a Németországhoz csatolt nyugati területekről: a németek ezrével gyilkolják a zsidókat. Chełmnóból valaki hírül hozta, hogy több ezer családot

gázzal mérgeztek meg. Varsóban hosszú ideig nem adtak hitelt az ilyen híreknek. Az emberek egészséges ítélőképessége tiltakozott az ilyen hírek befogadása ellen. Annál nagyobb volt a borzalom és a megrázkódtatás, amikor minderről hiteles, kézzelfogható bizonyítékokat kaptak. Június–júliusban a félelem gonosz árnyként telepedett rá a gettó amúgy is sokat szenvedett lakosságára. Július 19-én, vasárnap elterjedt a hír, hogy Varsó zsidó lakosságát keletre telepítik. A híreket a németekkel kapcsolatban álló zsidók terjesztették. Sokan megpróbálták elmenekíteni családjukat. A Judenrat ugyanakkor nem kapott semmilyen információt. Czerniaków megpróbálta megnyugtatni az embereket. Egyesek még azt is feltételezték, hogy az egészet csak a zsidó nagykereskedők találták ki, hogy ezáltal emelhessék az árakat. Czerniaków naplójából szinte napról napra nyomon követhető a tanácstalanság és a kétségbeesés fokozódása:

„1942. július 18. Lejkinnel, Brandttal és Mendével. A nap telve rossz előérzetekkel. Híresztelések arról, hogy hétfőn este megkezdik a kitelepítést (mindenkit!?). Megkérdeztem a kormánybiztost, tud-e erről valamit. Azt mondta: nem, és nem is hisz benne. A városrészben ugyanakkor pánik van, egyesek kitelepítésről, mások pogromról beszélnek. Ma és holnap ki kell ürítenünk a zsinagógát külföldi zsidók számára . . .

1942. július 19. Reggel a gmina. A városban fantasztikus a pánik. Kon, Heller, Ehrlich pánikkeltő híreket terjesztenek. Az egész mesterkélt propagandának tűnik. Bárcsak az is lenne! Mások arról beszélnek, hogy 40 vagon áll készenlétben . . . A pánik miatt bejártam az egész körzetet. Nem tudom, sikerült-e megnyugtatnom a lakosságot. Megtettem a magamét. A hozzám érkező delegációkba megpróbálok lelket önteni. Hogy ez nekem mibe kerül, nem tudják . . . Arra törekszem, ne kerüljön le az arcomról a mosoly.

1942. július 20. Reggel 7.30 a Gestapón. Kérdezem Mendét, mi igaz a híresztelésekből. Azt felelte, hogy semmit sem hallott róluk. Majd Brandthoz fordultam, de ő is azt felelte, sem-

miről nem tud semmit. Bizonytalanságban jöttem el. Ezután főnökéhez, Boehmhöz fordultam. Az azt felelte, talán Hohenmann mondhatna valamit ezekről a híreszteléseksről. Megemlítettem neki, hogy állítólag ma fél nyolckor kezdődik el a kitelepítés. Erre azt felelte, hogy talán tudna róla, ha lenne valami. Ekkor Schererhez, a III. ügyosztály helyettes vezetőjéhez fordultam, aki csodálkozását fejezte ki a híreszteléseket illetően és kijelentette: ő sem tud semmiről. Miután megkérdeztem, az embereknek megmondhatom-e, hogy nincs okuk a félelemre, azt mondta: nyugodtan megtehetem, mindaz, amit neki mondtam, értelmetlenség és butaság (Quatsch und Unsinn)."[7] Eközben egyre súlyosbodott a helyzet. 21-én délelőtt már a helyi rendőrség is olyan gátlástalanná vált, hogy behatolt a Judenrat épületébe, és minden indok nélkül letartóztatta a jelenlevő tanácstagokat. Czerniakówra ráparancsoltak, maradjon a hivatalában. Közben elmentek a lakására és el akarták vinni a feleségét, aki szerencsére nem tartózkodott otthon. Az „akció" kezdetén 60 túszt tartóztattak le, köztük tanácstagokat, több neves értelmiségit. A letartóztatások zömét a gettó elitnegyedében, a Chłodna utcában és környékén foganatosították, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy erkölcsi nyomást gyakoroljanak Czerniakówra és a Judenrat szabadon maradt tagjaira.

„Brandthoz fordultam – írja naplójában Czerniaków –, aki jelentette, hogy holnap vagy holnapután szabadon engedik a túszokat. Auerswaldnál tiltakoztam Gepner és az Ellátási Bizottság többi tagja ügyében . . . Az volt a benyomásom, hogy Gepnert illetően ingadozik. Éppen ezért hangsúlyoztam, hogy Gepner az Ellátási Bizottság lelke. Hatig a gminában ültem, a feleségemet is odahoztam. Este nyugalom. Éjszaka halálesetek."[8]

Az 1942. július 21-ről 22-re virradó éjszaka a rendőrség és az „Einsatz Reinhard" emberei megszállták a varsói gettó területét.

Délelőtt tíz órakor magas rangú SS-tisztek csoportja jelent

meg a varsói zsidó tanács épületében Hermann Hoefle Sturmbannführerrel az élen, és az alábbi parancsot diktálta le a Zsidó Öregek Tanácsa jelenlevő tagjainak:

„A következőket hozzuk a zsidó tanács tudomására:

1. Minden Varsóban lakó zsidót nemre és korra való tekintet nélkül áttelepítenek keletre.

2. Ez alól felmentést nyernek a következők: [*a–b* pontig felsorolták azokat, akik német vállalatoknál dolgoztak, vagy akik munkavégzésre számításba jöhettek; felsorolták a gettóhatóságok hatáskörébe tartozó intézmények dolgozóit, a rendőröket stb. és közvetlen hozzátartozóikat].

3. Minden kitelepülő zsidó 15 kilós úticsomagot vihet magával személyes holmijából. A 15 kilósnál nagyobb csomagot elkobozzák. Minden értéktárgyat, pénzt, ékszert, aranyat stb. magukkal vihetnek, továbbá három napra való élelmet.

4. A kitelepítés kezdete 1942. július 22., 11 óra."[9]

Az utasításhoz csatoltan külön rendelkezések szabályozták a zsidó tanács tevékenységét a kitelepítés időszakában. Tagjait személyesen tették felelőssé azért, hogy mindennap „szállításra készen álljon a megfelelő számú zsidó". Feladatának ellátásában támaszkodhat a zsidó rendőrségre (1000 ember). „A Judenratnak gondoskodnia kell arról, hogy 1942. július 22-től kezdve mindennap legkésőbb 16 órára a gyülekezőhelyen legyen 6000 zsidó. Így 1942. július 22-én 6000 zsidónak kell lennie a Transferstelle mellett levő rakodótéren. A naponta előállítandó zsidó csoportot egyelőre az összlakosság egészéből állíthatják össze, a későbbiekben a zsidó tanács pontos utasításokat kap, hogy melyek azok az utcarészek vagy lakótömbök, amelyeket az adott napon ki kell ürítenie ... 1942. július 23-án ki kell üríteni a Stawka utcai zsidó kórházat ... Estére a kórház épülete már álljon készen a kitelepítésre szánt zsidók fogadására ... A zsidó tanácsnak törődnie kell azzal is, hogy a kitelepített zsidók után hátramaradt ingóságokat, amennyiben nem fertőzöttek, összegyűjtsék és a később megjelölendő gyűjtőhelyekre szállítsák ..." A rendelkezés további

pontjai a zsidó tanácsot teszik felelőssé azért is, hogy a német üzemekben a zsidó munkások a kitelepítések idején zavartalanul dolgozzanak. „A Judenrat tudomására hozzák, hogy ha az utasítást és a csatolt rendelkezéseket nem hajtják végre száz százalékig, az időközben letartóztatott túszok közül minden esetben kivégeznek néhányat."[10]

A gépezet tehát azonnal megindult, az SS-brigád lélegzetvételnyi szünetet sem engedett a gettó vezetőinek. Kötelezte őket, hogy a parancs 1–4. pontját azonnal kifüggesszék a gettó területén, és lássanak hozzá az emberek összefogdosásához. Czerniaków ezekben a napokban a következőket jegyezte naplójába:

„1942. július 22. Reggel 7.30 a gminában. A kisgettó határait a normálistól eltérő, speciális alakulatokkal vették körül. 10 órakor megjelent Hoefle Sturmbannführer a társaival. A telefont kikapcsoltuk. A szomszédos kertből elküldték a gyerekeket.

Közölték velünk, hogy bizonyos kivételektől eltekintve keletre telepítik a zsidókat, korra és nemre való tekintet nélkül. Ma 4 órára 6000 embert kell összeszedni. És ez így fog menni naponta.

Megparancsolták, ürítsük ki a Żelazna utca 3. számú házat, a kitelepítést irányító német funkcionáriusok számára. A bútorokat visszatartják. Miután a tanács hivatalnokai feleségükkel, gyermekeikkel együtt fel vannak mentve az elszállítás alól, megkértem, hogy terjesszék ezt ki az Iparosok Szövetségére, a szemetesekre stb. is; ebbe belegyeztek.

Megkértem, engedjék szabadon Gepnert, Rozent, Sztolcmant, Drybińskit, Wintert és Kobrynert; beleegyeztek. 3 óra 45 perckor Rozen kivételével mindnyájan a gettóban vannak már.

Lejkin [a zsidó rendőrség parancsnoka. – *Sz. K.*] megbízott, hogy ebéd után közöljem: állítólag a rendőrség autójának ablakát beverték. Megfenyegettek bennünket, hogy ha ez még egyszer előfordul, agyonlövik túszainkat. A legtragikusabb az

árvaházi stb. gyerekek problémája. Felvetettem – talán sikerül valamit csinálni. Sturmbannführer Hoefle, akit a kitelepítés irányításával megbíztak, behívatott irodájába és közölte, hogy a feleségem egyelőre még szabad, de ha nem sikerül a kitelepítés, az első lesz, akit a túszok közül agyonlőnek.

1942. július 23. Reggel a gmina. Megjelent Worthoff a kitelepítési csoporttól, akivel egy sor kérdést megbeszéltem. Felmentette a kitelepítés alól az ipariskola tanulóit. A dolgozó asszonyok férjét úgyszintén. Ami az árvákat illeti, javasolta, hogy Hoeflével tárgyaljak. A kisiparosok kérdésében is szükségesnek tartotta a tárgyalást. Arra a kérdésemre, hogy hány napot fog igénybe venni az akció hetente, azt a választ adta, hogy hetet.

A városban nagy az igyekezet, hogy műhelyeket nyithassanak. A varrógép megmentheti az életet . . ." (Jóllehet eredetileg azt mondták, hogy a fizikai munkásokat, az iparosokat nem telepítik ki, többségük ilyen sorsra jutott.)

„. . . Három óra. Egyelőre 4000-ren vannak az indulók. 5-ig parancs szerint 6000-ren kell lenniük.

A postán valamiféle vezetők jelentek meg, és megparancsolták, hogy az érkező leveleket és csomagokat a Pawiak börtönbe* kell irányítani." Itt a napló megszakad.[11] Ez az utolsó bejegyzés. Néhány óra múlva Czerniaków mérnök, a varsói zsidó tanács sokak által bírált és sokak által tisztelt elnöke, öngyilkos lett. Érdemes talán idézni Józef Barski visszaemlékezéseiből, amelyek némi magyarázatot adnak erre az öngyilkosságra. Barski dr. Felicja Czerniakównával, Adam Czerniaków feleségével folytatott beszélgetéséről számol be egy nappal az elnök halála előtt.

„A beszélgetésre Czerniakówék lakásán került sor, a Chłod-

* A Pawiak, Varsó leghírhedtebb börtöne, a gettó területén volt. Itt tartották fogva a lengyel baloldal és az ellenállási mozgalom kiemelkedő képviselőit. A gettófelkelés alkalmával a németek itt 5000 lengyel foglyot gyilkoltak meg.

na utcában. Dr. Adolf Berman [a Centos tagja. – *Sz. K.*] is jelen volt. Felicja Czerniakówna tagja volt a Centos Bizottságnak. Arról a veszedelemről beszéltünk, ami az árvaházak gyerekeit és a Centoshoz tartozó többi gondozóhely védenceit fenyegeti. Aggályunkat fejeztük ki, hogy a deportálás ki fog terjedni az árvaházakra, és kértük, hogy férje avatkozzon be... Másnap dr. Felicja Czerniakówna értesített minket, hogy Czerniaków mérnök határozottan megparancsolta a zsidó rendőrségnek, hogy mentesítse a gyermekintézményeket a deportálástól. (A zsidó rendőrség parancsnoka később megerősítette, hogy tényleg kapott ilyen utasítást.) Megkérdeztük Czerniaków feleségét, mi lesz, ha a hitleristák megparancsolják az árvaházak elszállítását is. Dr. Czerniakówna – miután beszélt a férjével – azt válaszolta, hogy Czerniaków mérnök saját életével garantálja, hogy idáig nem engedi fajulni a dolgokat."[12]

Czerniaków mindent megtett, hogy az emberek egyes csoportjait megmentse a visszavonhatatlan végtől. Kezdetben talán még abban is reménykedett, hogy a fizikai megsemmisítés csak rosszindulatú rágalom. De ha napokra vagy órákra el is tudta magával hitetni, hogy több százezer, sőt több millió embert mégsem lehet egyszerűen megsemmisíteni, az SS varsói akciója és követelései nagyon gyorsan rányithatták szemét a tragikus valóságra és egyben a saját felelősségére is. Adolf és Barbara Berman a következőképpen írja le Czerniaków öngyilkosságának körülményeit: „Este 8 óra körül felhívták a lakásán, s értesítették, hogy a gmina épületében a Gestapo képviselői várnak rá. Az elnök azonnal elment a gminába, ahol a gestapósok tudattak vele egy sor utasítást a kitelepítéssel kapcsolatban. Amikor elmentek, Czerniaków megkérte a szolgálatos rendőrt, hozzon neki egy pohár vizet. Az elnök felesége nyugtalan volt férje hosszú távolléte miatt, elment a gminába, ahol a férjét már holtan találta; ciánkálival mérgezte meg magát."[13]

Az asztalon két rövid levél volt. Az elsőt a feleségéhez címezte: „Azt követelik tőlem, hogy a saját kezemmel gyilkol-

jam meg saját törzsem gyermekeit. Nem maradt más hátra számomra, meg kell halnom." Legközelebbi munkatársainak ezt írta: „Erőtlen vagyok. Fájdalom és szánalom tölti el a szívemet. Tovább nem bírom elviselni. Tettem megmutatja mindenkinek, mit kell tennie."[14]

Czerniaków halála nagy megdöbbenést keltett; fokozta a lakosság körében a pánikot. Senki előtt nem volt már kétséges, hogy mindannyian halálra vannak ítélve. Czerniaków helyére a mindenki által gyűlölt, szélsőségesen reakciós, gátlástalan Maksymilian Lichtenbaum került, aki azt hitte, hogy népe feláldozásával megmentheti saját maga és barátai életét. De rajta vesztett, 1943. április 23-án három más tanácstaggal együtt őt is agyonlőtték.

Amikor köztudottá vált a „kitelepítés" megkezdése, valóságos emberáradat rohanta meg a német vállalatokat. A német cégek igazolása ugyanis, kezdetben biztos menedéknek tűnt. Egy-egy munkahelyért géppel vagy pénzzel fizettek. Egyes német vállalatok zsidó üzemvezetőik segítségével hatalmas hasznot húztak a „tehénnel" (így nevezték a pénzért eladott munkaigazolványt) való kereskedelemből. A kitelepítés első napjaiban még voltak, akik úgy gondolták, hogy csak bizonyos pontokat, a legszegényebb háztömböket, a nyomor fészkeit érinti az akció. A harmadik napon már szertefoszlottak ezek az illúziók. Péntektől, 24-től kezdve teljes városrészeket vettek blokád alá, és kergették lakóikat a gyűjtőhelyekre.

A kezdeti időszakban a német egységek még nem kapcsolódtak be közvetlenül a megsemmisítő akcióba. Elsősorban a zsidó rendőrség végezte a „piszkos munkát". A Judenrat szerepe szinte teljesen megszűnt, illetve Czerniaków halála után a megszállók már a látszatra sem adtak. A tanácson belül szinte teljesen a gettórendőrség parancsnoka, Jakub Lejkin és helyettesei vették át az irányítást.

A gyűjtőhely a szögesdróttal körülvett Umschlagplatz volt, a korábbi kereskedelmi rakodótér, amelyről mellékvágány vezetett a Gdański pályaudvarra. Mieczysław Szmerling, a bru-

talitásáról ismert rendőrtiszt és egy Rode nevezetű volt francia idegenlégiós altiszt lett élet és halál ura. A német megsemmisítőegységek parancsnoksága az akcióban részt vevő zsidó rendőröket és családjukat mentesítő igazolványokkal látta el.[15]

Július 22-ét követően az Umschlagplatzról naponta indultak a vasúti szállítmányok. A vagonokba általában 5000–6000 ember volt bezárva, s mint később már bizonyossá vált, ez a közlekedés egyirányú volt a Varsó–Małkinia vonalon, Treblinka végállomással.

Július 29-én az „Einsatz Reinhard" funkcionáriusai közvetlenül is bekapcsolódtak az „akció" végrehajtásába. Ettől kezdve a blokádokat 10–20 SS-katona, valamint az 50–100 ukránból, lettből, litvánból és a varsói gettórendőrség kb. 250–350 tagjából álló kisegítő alakulat hajtotta végre.

„Reggel 6 órakor fantasztikus lármára ébredtünk. Az udvarra behatolt a zsidó rendőrség egyik erős egysége és bezárta a kaput. Felhangzott a szigorú parancs: minden lakó az udvarra! A kitelepítendők 15 kilós csomagot hozhatnak magukkal. Aki mentesül a kitelepítés alól, mutassa be dokumentumait. Nagy zűrzavar keletkezett. Félig felöltözött emberek szaladgáltak az udvaron, igazolványaikat, dokumentumaikat mutogatva. A rendőrök szétfutottak a lépcsőházakba, a padlástól a pincéig, és kezdték előhalászni a rejtőzködőket. Perceken belül teherautók jelentek meg az udvaron. Az előrángatott embereket a kocsikra dobálták, a többieket pedig, azokat, akik önként jelentkeztek, sorbaállították az udvaron és ellenőrizték dokumentumaikat. Elég engedékenyek voltak. Ha valakinek igazolása volt valamelyik gyártól vagy társadalmi szervezettől, azt elengedték. Más azonban nem számított nekik: sem a fizikai állapot, sem a megjelenés. A kocsira fiatal, jól öltözött emberek is felkerültek. Sokan közülük nem is abban a házban laktak, s csak azért voltak ott, mert valami gépet hoztak, »műhelyt« akartak nyitni . . .

Negy teherkocsi mintegy 120 személyt vitt el. Akik helyben maradtak, gyűjteni kezdtek a kitelepülők megsegítésére . . ."

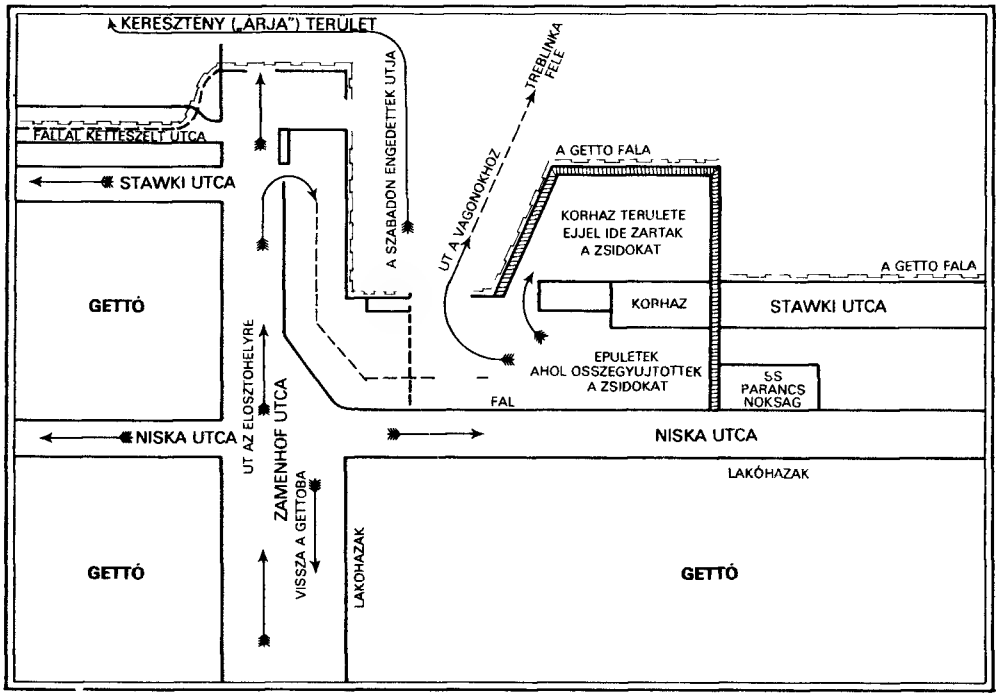

Az Umschlagplatz környéke

„. . . 28–29-e táján a zsidó rendőrség által szervezett blokádok mellett a németek is bekapcsolódtak az emberek elhurcolásába; ukrán és litván egységeket vettek igénybe. Ezek különösen brutálisak voltak, s nem egyes házakat, de teljes háztömböket és utcákat blokkoltak le. A blokádot sűrű lövöldözéssel kezdték, agyonlőtték az ablakból, a balkonokról kihajoló vagy ott bujkáló embereket. Aztán elhangzott a kiáltás: »Alle herunter!« Az ukránok végigrohantak a folyosókon, betörtek a lakásokba, a lakókat puskatussal verték és kikergették az udvarra, ahol sorba állították őket . . . A lakók közül csak keveset engedtek el, a többséget, hatalmas tömegeket, ötös sorokba állítva, erős ukrán kordonnal körülvéve, az Umschlagplatzra meneteltették. Akik útközben menekülni próbáltak, azokat agyonlőtték, de rálőttek a járókelőkre is . . ."[16]

Hogy mi lesz a kitelepülők sorsa, arról a legkülönbözőbb hírek terjedtek. Sok emberben még mindig élt az illúzió, hittek abban, hogy van valahol keleten egy hely, ahová a kitelepített százezrek útja vezet. Az üldözöttek félelme, görcsös víziója nem tudott eljutni a poklok olyan mélységéig, mint a tömeggyilkosság fantáziája.

Július 29-én a varsói gettórendőrség parancsnoka felhívást intézett a gettó lakosságához. Ebben, hogy fokozza az illúziókat és megnyugtatóan hasson, a kitelepítés önkéntességét hangsúlyozta. „Tudatom azokkal a lakosokkal, akiket a hatóságok rendelete értelmében kitelepítenek, hogy minden olyan személy, aki július 29-én, 30-án vagy 31-én önként jelentkezik kitelepülésre, élelmiszercsomagot kap, 3 kiló kenyeret és 1 kiló lekvárt.

A gyülekezőhely, ahol az élelmiszert is kiadják, a Stawka tér és a Dzika utca sarkán van."[17]

A felhívás kihirdetői jól számítottak. A gettó kiéhezett, reménytvesztett nyomorultjai ezrével jelentkeztek kis hátizsákjukkal a megadott napokon az Umschlagplatzon. Nagy részük illegálisan élt a gettóban, egyik helyről a másik helyre menekülve a blokád elől. Hittek, mert hinni akartak a kitelepítés-

ben. A kenyér és a lekvár ígérete csábító volt, s a németek megnyugtató nyilatkozatokat tettek. Ezekben a napokban a zsidó tanács nevében a következő szövegű plakátot terjesztették a gettóban: „A hatóságok megbízásából közöljük, hogy hamisak mindazok a híresztelések, amelyek a kitelepítettek sorsára vonatkozóan keringenek a zsidó városrészben. A kitelepítetteket keletre irányították, és ott dolgoznak. Felhívjuk a lakosságot, őrizze meg a nyugalmát, és ne akadályozza a kitelepítési akciót."[18] Ebben az időszakban 20 000 ember jelentkezett önként az Umschlagplatzon. Olyan hírek is terjedtek, hogy néhány család állítólag hírt kapott kitelepített személyektől, akik élnek és dolgoznak. Brześcből, Kozienicéből és Lublinból érkeztek volna ilyen hírek. Ekkor még senki sem tudta, merre mennek a vonatok. Keresztény oldalról jöttek nem egészen pontos értesülések, mintha Małkinia és Treblinka irányában haladtak volna a vonatok. Az emberek találgattak. Az mindenki számára egyértelműnek tűnt, hogy a fiatalokat munkára viszik, de az idősebbek és a gyerekek sorsa felől nem nagyon volt kétsége senkinek. Rövidesen tudomásukra jutott, hogy az időseket, betegeket, gyerekeket többnyire el se szállították, csak a zsidó temetőbe vitték, és ott agyonlőtték őket. Ehhez hasonló akcióra többször sor került. Később a helybeni kivégzések csökkentek.

A varsói gettó megsemmisítésének első napjaiban különösen a sok ezer árva sorsa rázkódtatta meg a már elfásuló lakosságot. Attól kezdve, ahogy a németek közvetlenül bekapcsolódtak az emberek összeszedésébe, meg volt pecsételve az árvák sorsa. Elsők között a neves pedagógus, dr. Janusz Korczak árvaházának lakóit irányították az Umschlagplatzra. S bár Korczakot az ellenállók meg akarták menteni, hogy a keresztény oldalon elrejtsék, ő ragaszkodott hozzá, hogy együtt menjen neveltjeivel, ha kell, a halálba is. Már az első napokban 30 gyermekmenhely, kb. 4000 gyermek és nevelő útja vezetett az Umschlagplatzra és onnan a vagonokba.[19]

„Még egyszer meg kell hogy ismételjem ezeket a banális szavakat – írja a szemtanú Jehoszua Perle író. – Senkinek nincs olyan tolla, hogy le tudja írni ezt a szörnyű képet. A gyerekgyilkos hitleristák őrjöngenek, szüntelenül lövöldöznek. 200 gyerek áll a halálveszedelemben. Rögtön lelövik őket egy szálig. És akkor valami egészen különleges történt: ez a 200 gyerek nem kiabált, a 200 ártatlan lény nem sírt, egy sem szaladt el, senki nem bújt el; mint a beteg kis fecskék tanítójukhoz, nevelőjükhöz, apjukhoz és barátjukhoz, Janusz Korczakhoz bújtak, hogy ő őrizze és védje őket.

Ő állt be elsőnek. Vékony, lesoványodott testével mintha takarni akarta volna a gyerekeket. A hitlerista kutyák nem vettek semmit tekintetbe, revolver az egyik kezükben, pálca a másikban: Mars!

Jaj annak, aki látta ezt a szörnyű képet. Janusz Korczak kalap nélkül, kabátján csíkkal, kitaposott cipőben, a legkisebb gyereket kézen fogva megy előre. Néhány fehérköpenyes nővér is megy, és mögöttük 200 szépen megfésült gyerek, akit a halálba vezetnek.

A gyerekeket minden oldalról német, ukrán és zsidó rendőrök veszik körül.

A Judenratban ekkor tudták meg, hogy mi történik a Sienna utca 16-ban, Korczak intézetében. Elkezdtek kapkodni, telefonálni, meg akarták menteni.

Mit gondoltok, kit akart a Judenrat megmenteni? Nem a 200 gyereket, egyedül csak Janusz Korczakot.

Ő szépen megköszönte a Judenrat urainak, akik Varsó összes zsidóit odadobták áldozatul, és a gyerekeivel együtt ment a rakodótérre.

Zokogtak a kövek, ezt a processziót látva. A hitlerista gyilkosok bottal kergették a gyerekeket, és állandóan lövöldöztek.

A mai napig nincs nyoma, hová tűnt Janusz Korczak és 200 árvája. Semmiféle jel nem maradt utánuk. A fenti néhány sor a kezdete annak a véres krónikának, amelynek címe: »Janusz Korczak és 200 kisgyermeke.«"[20]

Három hét alatt a varsói gettóból kb. 120 000 embert elszállítottak, a lakosság egyharmadát. Ekkor úgy döntöttek, hogy csökkentik a gettó területét: az ún. kisgettóban még megmaradt lakosoknak pár óra leforgása alatt el kellett hagyniuk lakóhelyüket. Jöttek triciklikkel, batyukkal egy újabb ismeretlen állomás, az ún. nagygettó felé. Gyorsan, szinte menekülve, hogy minél hamarabb tető legyen a fejük felett, hogy megbújhassanak, hiszen az utóbbi napok tapasztalatai azt mutatták, hogy ha az „Einsatz Reinhard" az utcán éri őket, könyörtelenül az Umschlagplatzon találják magukat.

A gettó határai tehát fokozatosan összeszorultak a fuldokló zsidó lakosság körül. Végül is a kerület északi részéig tolódtak el. A műhelyek kívül maradtak, zárt szigetekként a város lakótömbjei között.

A varsói gettóban 1942 júliusában, augusztus elején a feketepiac egyik legkeresettebb cikkévé a ciánkáli vált. A gettó történetében addig alig került sor öngyilkosságra; most, a kitelepítés heteiben, ez megsokszorozódott. Biztosítékképpen tízezrek vittek magukkal mérget a „nagy útra".

Az események mindent elsodró, feltartóztathatatlan, végzetszerű rohama, az ezrek és százezrek agyában megvilágosodó iszonyat túlnyomórészt merev pillanatképekként maradt meg a túlélők emlékeiben.

A varsói gettóban íródik a krónika, gyűlik a titkos archívum anyaga: dokumentumok, levelek, visszaemlékezések, ruhadarabok, szerszámok, képek. Nincs az az eleven beszámoló, ami hívebben tükrözni tudná a borzalmakat, a szörnyű szorongást, a gyűlölettel, könnyekkel teli hónapokat, napokat. Igaz, ennek a krónikának a lapjai nem tollal, de vérrel íródtak.

A varsói illegális archívum megteremtésének gondolata Emanuel Ringelblum ismert zsidó történésztől származott. Alapjául az ő „Feljegyzései" szolgáltak, amelyeket 1939 szeptembere óta vezetett, s az eseményekre vonatkozó elemzésekkel is gazdagított. 1940-ben az ő kezdeményezésére létrejött egy illegális levéltári dokumentációs csoport: „Oneg Szabat"

(héberül, szó szerint, „szombati öröm", jelen esetben jobb fordítása: „szombati találkozás") fedőnéven. Segítőtársai neves történészek, írók, pedagógusok voltak. Ringelblum és társai arra törekedtek, hogy a lehető leghívebben és legrészletesebben dokumentálják az egész közvetlen történelmet, az egyének és az egész zsidó társadalom pusztulását. Nemcsak dokumentálták, de szociológiai kutatásokat is végeztek. A kérdőívek, naplók, feljegyzések mellett irodalmi művek, levelek is helyet kaptak a gyűjteményben; mindezt megrázóan egészítik ki azok a hirdetmények, hivatali levélmásolatok, jegyzőkönyvek, igazolványok, orvosi receptek, csomagolópapírok stb., amelyek a megszállók barbarizmusának hiteles dokumentumai.

Az archívum létesítésének eredeti célja az volt, hogy egy későbbi monográfia számára képezzen forrásanyagot. Az események tragikus fordulata, a pusztulás folytán a vállalkozás jelentősége szinte felbecsülhetetlenné vált. Szemben a halállal Ringelblum a következő szavakkal fordult az eljövendő, ismeretlen kutatóhoz: „Nem tudjuk, hogy csoportunkból ki marad életben, kinek engedi meg a sors, hogy feldolgozza az összegyűjtött anyagot, de egyben biztosak vagyunk: az a sok áldozat, kockázat, az állandó feszültség, fáradságunk és szenvedésünk – nem volt hiábavaló."[21]

Az „Oneg Szabat" tevékenysége nem szorítkozott arra, hogy dokumentálja a szörnyű eseményeket – bár önmagában ez is nagy tett volt –, hanem a szervezet közvetlenül bekapcsolódott a megszállók elleni küzdelembe is. Tagjai minden lehetőséget kihasználtak, hogy felrázzák a világot és eljuttassák a nyilvánossághoz a hitleri népirtó tervekről és intézkedésekről szóló híreket. Az illegális csatornákon keresztül rendszeresen információs bulletint juttattak el mind a Lengyel Munkáspárt, mind pedig az illegális, földalatti polgári Honi Hadsereg, az Armia Krajowa illegális sajtójához, de külföldre is.

1942. július 18-án, négy nappal a varsói gettó likvidálásának megkezdése előtt, zaklatott légkörben üléseztek az „Oneg Szabat" vezetői. Konspirációs úton megtudták, hogy 300 000

zsidót kitelepítenek Varsóból. Már korábban elterjedt az a hír is, hogy az első „halálgyárak" megkezdték működésüket a főkormányzóság területén. Mérhetetlenné vált a kétségbeesés és a pánik a gettóban. Az „Oneg Szabat" vezetői pontos tervet dolgoztak ki a levéltári gyűjtemény megmentésére. Már 13 napja folyt a varsói zsidóság elhurcolása, mire, augusztus 3-ra, életükkel játszva sikerült az anyagot gondosan becsomagolni, hogy megvédjék a víztől és az időjárás viszontagságaitól. 1208 levéltári egységet, az anyag első részét, tíz fémládában elhelyezve a Nowolipka utca 68. számú ház pincéjében rejtettek el. A rejtekhelyet készítő két fiatalember, az épületben rejtőző illegális iskola két tizenkilenc éves tanulója az utolsó láda elhelyezése előtt a következőket írta le, s hagyta üzenetképpen az utókorra:

„... Ülünk és várunk. Társainkkal nincs már semmi kapcsolatunk, mindenki csinál közülünk valamit, mivel a zsidó városrészben hihetetlen káosz uralkodik. Olyanok vagyunk, mint a kivágott fa, életünk legfontosabb pillanatában metszettek el. Így hát Lichtensztajn és Graber elvtársak elhatározták, hogy le kell írnunk ezt az utolsó pillanatot. És most ezt csináljuk. Tegnap késő éjszakáig ültünk, nem tudtuk, megérjük-e a reggelt. 1942. augusztus 3-án fél kettő után tíz perccel fejezem be írásomat. Szeretnék élni. Nemcsak azért, mert a saját életemet szeretném megmenteni, hanem, mert mindenképpen figyelmeztetni kell a világot, az embereket!" A másik fiatalember délután négy órakor fejezte be testamentumát a következő sorokkal: „... Szeretném megérni azt a pillanatot, amikor kiássák az általunk elrejtett kincseket, és a világ megtudja a teljes igazságot. Legyenek boldogok, akiket a sors megmentett ezektől a szenvedésektől! És mi úgy érezzük majd magunkat, mint a veteránok, kitüntetésekkel a mellükön, mint azok a mickiewiczi aggastyánok,* akik az életről és a halálról, a gyö-

* A levél írója itt Adam Mickiewicz „Ősök" című, 1823-ban írt drámai költeményének hőseire utal.

zelmekről és rettegésekről mesélnek gyerekeiknek és unokáiknak . . .” Egyikük sem érte meg a felszabadulást.[22]

A rejtekhelyet 1943. február végén befalazták. Az anyag következő részét, 484 egységet, két nagy tejeskannában helyezték el; a harmadik, még hátralevő részt már a felkelés kirobbanása után helyezték biztonságba. Ebben az anyagban a felkelők és az elhurcoltak, a meggyilkoltak veszteséglistáját vezették gondosan, napról napra. Január 18-án, házának küszöbén agyonlőtték Ringelblum legközelebbi munkatársát, Icchak Gitermant. Ringelblum ezen a napon írta a következőket:

„Giterman velem együtt nézte át a veszteséglistát, és nem egyszer sajátkezűleg írta hozzá a soron következő áldozat nevét. Reszket a kéz . . . Ki tudja, hogy az eljövendő történész, aki nézi a listát, nem írja-e fel erre a lapra az én nevemet is?”[23]

Az „Oneg Szabat” tagjainak többsége végül is felkerült a listára. Maga Ringelblum 1943 februárjában hagyta el a zárt városrészt. Megjárta a trawniki koncentrációs tábort, majd a lengyel ellenállási mozgalomban talált menedéket. Később a neve mégis rákerült a listára. 1944 márciusában a Gestapo elfogta, és a Pawiak börtönbe zárta. A varsói gettó romjain lőtték agyon. Halála előtt, 1943–1944 fordulóján, még írt néhány fontos tanulmányt, mint például „A lengyel–zsidó viszony a második világháború idején” című.

Az „Oneg Szabat” tagjai közül ketten maradtak életben, s a háború után a romok között az ő útmutatásuk alapján találták meg az anyag nagy részét. 1946-ban az első részt, majd négy év múlva, 1950-ben a második részt. A harmadik rész már valószínűleg elpusztult.[24]

*

Az archívum anyagából szinte napról napra nyomon követhető Varsó 300 000 zsidó lakójának a sorsa 1942 őszén. Kezdetben még nem lehetett pontosan tudni, mi is történik az Umschlag-

Zamojski területről kitelepített parasztok csoportja

A lubelski terület egyik falvának elpusztítása

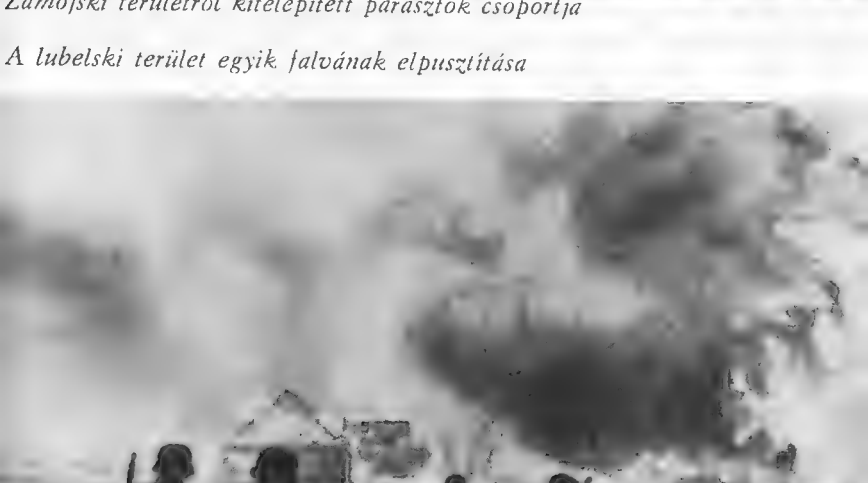

A varsói Zsidó Tanács (a gmina) épülete

Gettófal részlete

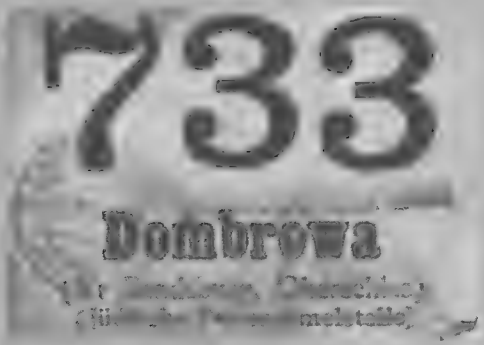

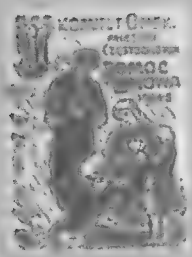

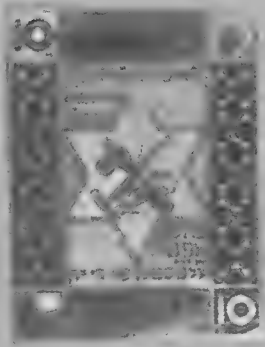

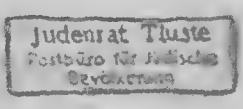

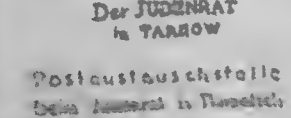

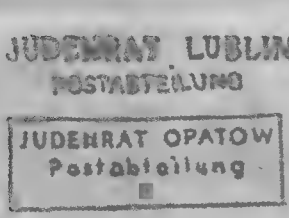

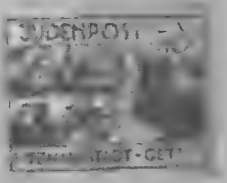

A gettókban használt pecsétek és bélyegek

Lublin felé indított transzport

Bevagonírozás Varsóban

Tömegkivégzés a gettófalnál

Biała Wola lemészárolt lakói

Adam Czerniaków

Emanuel Ringelblum

Fiatal lányok a felkelők soraiban

Ég a gettó

Az utolsó harcok

platzon bevagonírozottakkal. A szállingózó híreket az emberek még mindig rémhírekként hessegették el maguktól.

A kitelepítettek sorsáról az első autentikus hírek augusztus 8-a körül jutottak el a varsói gettóba. Lengyel vasutasok az egyik szállítmányban kicsempészték az Umschlagplatzról a Bund egyik tagját, Zygmunt Frydrychet, aki azután az ő segítségükkel nyomon követte a szállítmányok útját. Visszatért a gettóba, s a Bund illegális lapjában, a *Na Straży*ban cikket írt a Treblinkában látottakról. Pár nap múlva ketten is érkeztek Varsóba, akiknek sikerült Treblinkából megszökniük: egy Salbe nevű fogoly, majd augusztus 28-án David Nowodworski.

A Treblinka II. (B) megsemmisítő tábor 1942. július 23-tól 1943 végéig működött. Lakatlan területen rendezték be, Małkinia közelében, négy kilométerre a Treblinka I-től, az eredeti tábortól, amelyet 1941 őszén büntető munkatáborként létesítettek lengyelek és zsidók számára. Treblinka II. eleve megsemmisítő tábornak épült, kezdetben három, 5×5 méteres gázkamrával, 1942 szeptemberében azonban még tizet létesítettek, 7×7 méter alapterülettel. A meggyilkoltak tetemét rétegesen helyezték el a foglyok által kiásott árkokban. 1943-ban, Himmler látogatása után, modern berendezést építettek: vasúti sínekből készítettek rostélyt a tetemek elégetésére. Treblinkában összesen kb. 750 000 embert pusztítottak el. Elsősorban a varsói zsidók lelték itt halálukat, de jöttek szállítmányok az ország más részeiből, sőt Németországból, Ausztriából, Csehországból, Görögországból és más országokból is.[25]

Abram Lewin, az „Oneg Szabat" egyik életben maradt tagja, visszaemlékezéseiben feljegyezte a Nowodworskival folytatott beszélgetést: „Pontosan beszámolt nekünk mindarról a szenvedésről, amit attól a perctől kezdve átélt, hogy elfogták, megmenekülésén át a Varsóba való visszatéréséig. Sorai még egyszer bizonyítják, amiről már minden kétséget kizáróan tudunk, hogy az embereket minden szállítmányból elpusztítják.

Senki sem menekülhet. Azok sem, akiket elfogtak, és azok sem, akik önként jelentkeztek. Ez a szörnyű igazság . . ."[26]

A Ringelblum Archívum Ruta Sakowska által szerkesztett kötete Jakub Rabinowicztól közöl egy írást, akinek 1942. szeptember közepén sikerült megszöknie Treblinkából.

„A vagonok a rakodón állnak meg, egy viszonylag kis téren, amelyet három oldalról szögesdrót vesz körül. A harmadik oldalon a nagy deszkabarakk áll, amelybe a németek bekergetik a különválasztott nőket és gyerekeket, megparancsolva, hogy vegyék le a cipőjüket. Oldalt, a téren magas oszlopon egy tábla van hatalmas felirattal: »Achtung, Warschauer! Azért telepítettünk ki benneteket, hogy dolgozni kezdjetek. Mielőtt megkapjátok munkabeosztásotokat, át kell mennetek egy fürdőn. Mindenkinek meztelenre kell vetkőznie. Hátra kell hagyni az értékeket és a pénzt; az irataitokat és a szappant vigyétek magatokkal.« A tér jobb oldalán, egy emelkedőn, egy ukrán áll gépfegyverrel, mellette reflektor.

Amikor a zsidók megjelennek a téren, fiatal zsidók üdvözlik őket, jól öltözött, jól táplált ún. kápók; nadrágjuk térdére háromszögletű sárga folt van varrva. Gyors parancsokat osztogatnak: »Tízes sorokba állni! Cipőt ledobni!« A zsidóknak arra a kérdésére, hogy mi lesz velük, a »kápók« ütlegelnek és sürgetnek mindenkit a parancs végrehajtására. Miután sorba álltak, megkezdődik a szemle. Egy német végzi, aki először kiemeli a kicsiket, soványakat, gyengéket. Azt a látszatot kelti, mintha munkára válogatná az embereket. Miután ezt elvégzi . . ." (Ezután olvashatatlan a szöveg, majd megszakad.)[27]

„Hogy illusztráljuk a németek aljasságát és csaló módszereit, még egy tény Treblinkából, augusztus második feléből. Éjszaka szovjet bombatámadások voltak a főkormányzóság területén. Mint fentebb már jeleztem, éjszaka az egész teret erős reflektorok világították meg, nehogy a még el nem pusztított zsidók közül valaki megszökjön. Egyik éjszaka repülőtámadást jeleztek, és emiatt a reflektorokat leoltották. A tér parancsnoka attól félt, hogy a sötétséget a zsidók arra próbálják

majd felhasználni, hogy megszökjenek az ítélet elől. Hogy ezt megelőzze, megparancsolta, hogy a reflektorok kioltása előtt minden zsidó a téren gyülekezzen. Beszédet tartott nekik, amelyben a legnagyobb komolysággal kijelentette: Hitler és Roosevelt között egyezmény született, amelynek értelmében a lengyel zsidókat Madagaszkárba küldik. Már másnap reggel elindulnak Treblinkából az első szállítmányok. A fények kialudtak, a dízelmotor állt – míg csak a bombázás tartott. Később minden visszatért régi medrébe, és folyt tovább a gyilkolás."[28] Egy másik szökevény primitív vonásokkal Treblinka alaprajzát is felvázolta.

A következő feljegyzés papírra vetője ismeretlen.

„Tudom, hogy amit most leírok, meg sem közelíti az emberiség történetében eddig példátlan iszonyatot. Lehetetlen még csak hozzávetőlegesen is képet adni azokról a gyötrelmekről, amelyeket a meggyilkolt százezrek kiömlő vérében fuldokló, keresztre feszített nép elszenved. Nagyon nehezen tudom összeszedni emlékeimet és gondolataimat. Már hatodik hete tart ez a förtelmes kínzás. Ma augusztus 28-a van; július 22-én kezdődött. Miért nem sírunk? Miért nem tépjük meg ruháinkat? Bármelyik pillanatban minket is elér az a szörnyű sors, amely családunkat elérte. Anyáinkat, apáinkat, testvéreinket elgázosították vagy kínzókamrákban gyötörték halálra. Nem tudunk sírni, nem tudunk egy csepp könnyet sem kipréselni a szemünkből. Sírni az ember tud. Sírni valaki előtt sírunk. Mi megszűntünk emberek lenni!

Fájdalom vagyunk, kín és gyötrelem, meggyilkolt hozzátartozóink, barátaink véres árnyéka. Ha képes lennék rá, felnyitnám az ereimet, saját vérembe mártott tollal írnám a szavakat, mert vérrel öntözöttek történelmünk lapjai: történelmünk pogromok és mészárlások története. De most itt a vége, nincs tovább. Lehet, hogy évszázadok perspektívája szempontjából nem fontos a történelem számára, vannak-e Európában zsidók vagy nincsenek. De az évszázadok civilizációja meghozta önmaga ellen az ítéletet: mindazok az ideálok, frázisok, ame-

lyeknek nevében az emberiség harcolt és elesett, eltűnnek és eltörpülnek a mi hihetetlen szenvedésünkhöz képest.

Nem tudjuk, mi az, hogy igazság. Nem tudjuk, mi az a valóság. Nem tudjuk, mi a könyörület. Az átkozott ellenség kitépett a szívünkből minden érzést.

Őrülten a fájdalomtól néztük, hogyan viszik el családtagjainkat. Felénk nyújtották karjukat, könyörögtek és átkozódtak, kérték, hogy velünk együtt halhassanak meg, hogy együtt pusztuljunk, hogy a házunk váljon közös sírunkká. Elszakítottak bennünket. Ígértek nekünk még pár napnyi életet, még néhány nap halál előtti kínt, átkozott, rabszolgamunka ellenértékeképpen.

A gyárban írok, egy sarokban elbújva, az egyetlen helyen, ahol még talán ellehetünk, ahol hóhéraink, mielőtt elpusztítanának minket, ki akarják préselni belőlünk végső erőnket... A raffinált inkvizítorok véres, kegyetlen tréfája ez."[29]

Az ismeretlen férfi naplójában részletesen leírja néhány nap szörnyű tapasztalatait. Sorainak jajkiáltása, azt hiszem, tömören kifejez mindent, de főként a kiszolgáltatottságot és a szörnyű tehetetlenséget.

Augusztusban hatályon kívül helyezték az összes felmentést, munkaigazolást. A német üzemek csökkentették a zsidó munkások számát; a zsidó tanács igazolásai érvényüket vesztették. 1942 végén ismét 30 000-re csökkent a gettóban foglalkoztatottak száma. Hozzákezdtek a műhelyek felszámolásához.

Augusztus végén úgy tűnt, hogy az „akció" lassan befejezéséhez közeledik. Az életben maradtak reménykedni kezdtek. Olyan hírek érkeztek, hogy az „Einsatz Reinhard" emberei áttették tevékenységüket más városba.

Szeptember 6–12. között elkövetkezett a kitelepítés végső, tragikus aktusa. Az SS végrehajtotta a maradék varsói zsidó lakosság szelekciójának „gigantikus" művét. 6-án minden zsidó köteles volt megjelenni összeírásra az Umschlagplatzot körülvevő meghatározott területen. Aki nem jelent meg és elfogták, azt agyonlőtték. A katlanban több tízezer embert zsúfol-

tak össze. Férfiak, asszonyok, gyerekek tolongtak a járdákon étlen, szomjan. A gyerekek felnőtt ruhákat vettek fel, idősek próbáltak fiataloknak látszani. Emberek fordultak ki keserves önmagukból ebben a véresen borzalmas cirkuszban. A német vállalatok csak kevés embernek adhattak felmentést, a többieket kitelepítésre ítélték. Az SS képviselője fel-alá sétált a tömeg előtt, s akire pálcájával rámutatott, azt a rendőrök kiragadták a sorból és a vagonok felé lökték. Elsőnek a gyerekek, öregek sorsa pecsételődött meg. Családokat szétszakítottak, senkinek nem volt kegyelem. Elhurcolták a kórházban fekvő betegeket az orvosokkal, ápolónőkkel együtt. „Az, ami most az Umschlagplatzon végbemegy, amikor sehonnan, semmilyen segítségre nincs remény, szinte elképzelhetetlen . . . A kórházban hagyott magatehetetlen felnőttek és gyerekek elhagyatva fekszenek a hideg termekben. Maguk alá vizelnek, úgy maradnak a bűzlő mocsokban, ürülékben. Az ápolónők a tömegben saját apjukat és anyjukat keresik, s furcsa fénnyel a szemükben titokban beinjekciózzák nekik a morfium nyújtotta jó halált. Egy könyörületes kéz az idegen, beteg gyerekek tikkadt szájába vízben feloldott ciánkálit önt. A cián most a legdrágább, megfizethetetlen érték. A cián csendes halált jelent, megment a szenvedéstől."[30]

A megmaradtak visszavánszorogtak az üzemekbe, a lakásokba. Mindenki elvesztett valakit hozzátartozói közül, sokan egész családjukat. Akik megpróbáltak elbújni, éhen vagy szomjan vesztek. Szeptember 12-én, utolsó aktusként a zsidó rendőrség nagy részét számolták fel. 2400-ról 380-ra redukálták a létszámot, majd Lejkint és társait arra kényszerítették, hogy az elbocsátott rendőröket és családjukat saját kezűleg hurcolják az Umschlaglaptzra és ítéljék halálra.

A varsói gettó megsemmisítésének első periódusa tehát 1942. szeptember 12-én lezárult. A csaknem kihalt gettóban kétkerekű kordékkal gyűjtötték össze a meggyilkoltak és az éhenhaltak ezreinek tetemét.

V. FEJEZET

Harcolni vagy nem harcolni?

A gettó egyesült illegális szervezetei 1942. november 15-i keltezéssel közel ötvenoldalas jelentést küldtek a londoni lengyel emigráns kormánynak és a Szövetséges Hatalmaknak. A dokumentum „A varsói zsidóság likvidálása"[1] címet viselte, s az „Oneg Szabat" vezetői állították össze. Ma is az egyik legfontosabb és legalaposabb forrás a varsói zsidóság martíriumának történetéhez.

A jelentés november végén, december első napjaiban jutott el rendeltetési helyére. A Honi Hadsereg különfutára, Jan Kozielewski (Jan Karski) vállalta a továbbítás veszélyes feladatát. Kozielewski, attól való félelmében, hogy a leírtak nem lesznek elég hihetők a nyugati politikusok számára, előzőleg becsempésztette magát a Lublin melletti belżeci haláltáborba, hogy személyes tapasztalataival is alá tudja támasztani a jelentésben foglaltakat.[2]

A jelentés összeállítói a száraz tények közlésén túl megpróbálták érzékeltetni azt az atmoszférát is, amely 1942 őszére a varsói gettót körülvette. Joggal próbáltak ily módon is az érzelmekre hatni, hiszen sajnálatos módon tapasztalhatták, hogy a meg nem szállt Európa értetlenül és hitetlenül áll szemben a tényekkel, egyszerűen nem képes felfogni, mi is történik a német csapatok által megszállt keleti országokban.

„A páratlanul szép, aranyló lengyel ősz ragyogó fényébe – kezdődik a beszámoló – itt-ott h[illegible] [illegible] fehérlik [illegible] szálld[illegible] ide-oda. Ez a hó valójában [illegible]

ből, amit az az 500 000 zsidó hagyott hátra, minden vagyonával, bútorával, ládáival, fehérneműs és ruhás bőröndjeivel, fazekaival, tányérjaival, minden háztartási eszközével együtt, akiket keletre evakuáltak. A gazdátlan dolgok – abroszok, kabátok, dunnák, szvetterek, könyvek, bölcsők, iratok és fényképek – összevisszasága a lakásokban, udvarokon, halmokban a tereken. És az a bizonyos hó, ami befedi őket, a varsói zsidók ellen elkövetett számtalan vérfürdő alatt felhasogatott zsidó ágynemű belseje.

A rettenetes csendet revolverdörrenés, gépfegyverkattogás, a német őrjárat gépkocsijának és motorbiciklijeinek zakatolása, a szétvert ajtók és bútorok recsegése töri csak meg. – Alle Juden 'raus! – hangzik a rekedt kiáltás, és indul a halálra ítélt zsidók hátborzongató áldozati menete az SS-tisztek vezette nemzetközi fasiszta banda – litvánok, lettek, ukránok, zsidó rendőrök – csizmáinak ütemes taktusára. Kihalt vagy haldokló házak, utcák, szögesdrótokkal felszabdalva, fapárkányok, amelyek lakótömböket választanak el, de sehol azok az emberek, akik még két hónappal ezelőtt megtöltötték a gettó utcáit, siettek napi elfoglaltságuk után, dolgoztak, vásároltak és eladtak. Olyan elnéptelenedés ez, amilyet a legszörnyűbb dögvész és öldöklés fekete évszázadai sem ismertek – így fest 1942 őszén a varsói zsidó városrész . . .

. . . A modern hunok két hónap leforgása alatt annyi gaztettet hajtottak végre, aminek iszonyata semmivel össze nem hasonlítható. Az egész világ szeme láttára 1942 nyarán Varsóból 300 000 zsidót hurcoltak el Treblinkába; legkevesebb egymilliót a főkormányzóság különböző vidékeiről. Ott pedig gázkamrákban gyilkolnak meg mindenkit, a csecsemőktől az öregekig . . .”[3]

A lengyel ellenállási mozgalom harcosainak és a varsói gettó képviselőinek félelme, hogy az európai közvélemény bizalmatlanul fogadja a Lengyelországból érkező híreket, teljesen [illegible] országi vérengzésekről és a zsidóság tömeg[illegible] 1942 áprilisában jutottak

el Londonba. Nagy-Britannia szkeptikus közvéleménye kezdetben nem akart hitelt adni ezeknek a híreknek. Számukra a terrornak már az a foka is nehezen volt megemészthető és befogadható, aminek híre a németek megszállta Nyugat-Európából jutott el hozzájuk. Azt még el tudták képzelni, hogy a németek nem tartják be a nemzetközi konvenciókat, de körülbelül ez volt elképzeléseik felső határa. A Lengyelországból érkező hírek túlszárnyalták a hihetőség határát, s a szigetországban eleve túlzásként, Hitler-ellenes propagandaként fogadták őket. Voltak, akik a hírek igazságmagvát hajlandóak voltak elfogadni egy olyan megjegyzéssel, hogy a háborúban sok minden előfordul. A népirtást viszont technikailag kivihetetlennek vélték. A Bund egyik tagja, dr. Szmul Zygelbojm, aki a londoni lengyel képviseletben, a Nemzeti Tanácsban a lengyelországi zsidóságot képviselte, 1943-ban a következő levelet írta a Bund vezetőségének Londonból: „... Az itteni közvélemény képtelen volt akkor még [1942-ről van szó. – *Sz. K.*] felfogni, hogy ilyen szörnyűségek valóban létezhetnek. Úgy vélték, hogy ezek a hírek egyszerűen a németellenes propaganda termékei. Ugyanilyen keserű tapasztalatokat szereztem Amerikában is. Pedig akkoriban a németek bűnei még nem is öltöttek olyan szörnyű méreteket, és a közönség előtt meg újságcikkekben csak azt próbáltam elmondani, amit a saját szememmel láttam, mielőtt elhagytam Lengyelországot. Az emberek ezt is úgy fogadták, hogy biztosan erősen túlzok. Nagyon nehéz volt tehát a hangulatot áttörni ..."[4]

1942 elején svájci orvosdelegáció látogatta meg a Gęsia utcai börtönt, feltehetően a Nemzetközi Vöröskereszt képviseletében. A delegáció tagjai egyszerűen nem akarták elhinni, hogy a börtönben lévő „bűnözőknek", akiknek nagy részét halálra ítélték, egyedül az a bűne, hogy illegálisan „átmentek a falon".[5]

1942 decemberében dr. Herz, Nagy-Britannia főrabbija mondta egyik beszédében: „Ámulatba ejt az a megdöbbentő közömbösség, amit ennek az országnak [Angliáról van szó. –

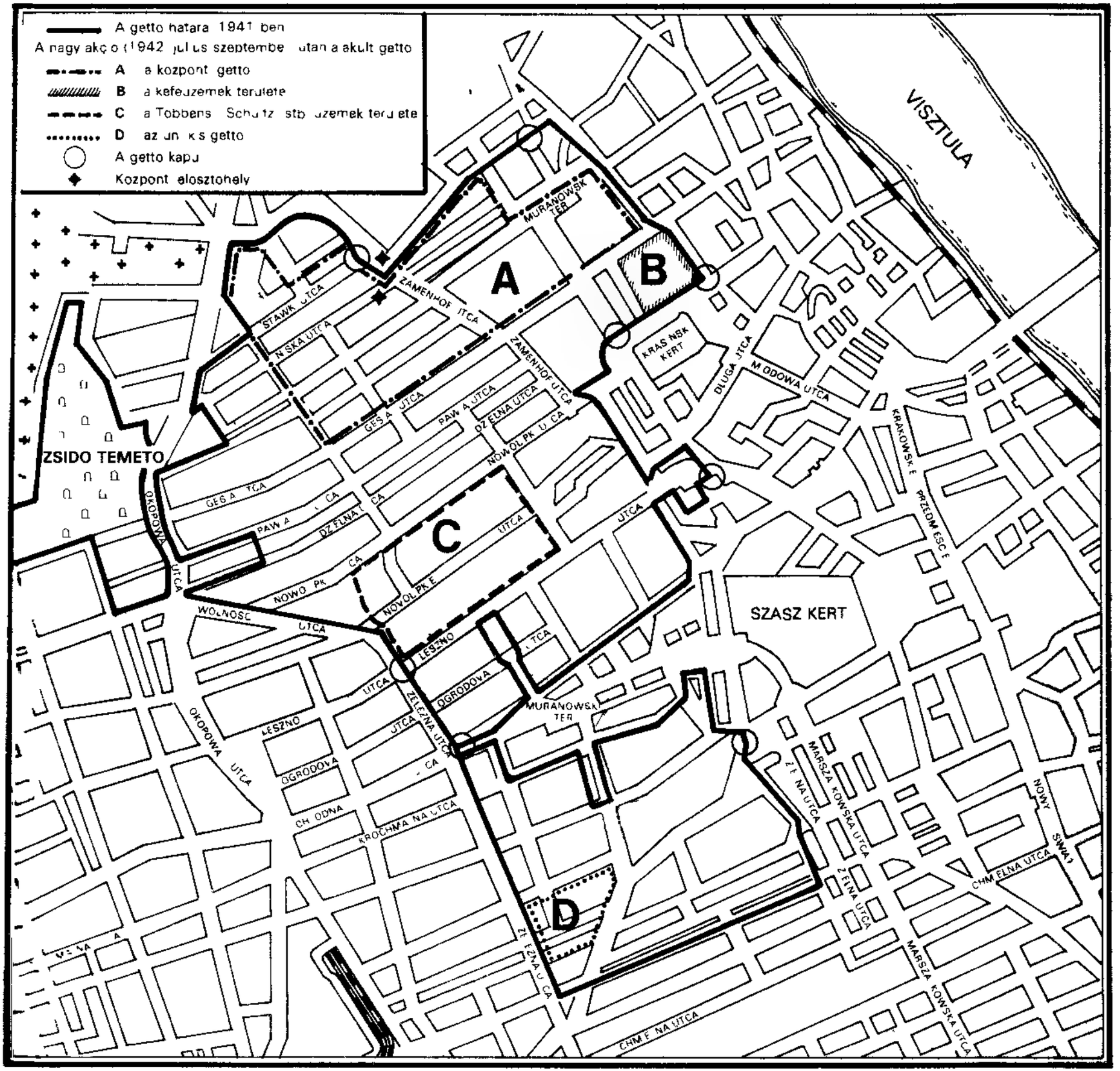

A gettó elhelyezkedése 1942-ben

Sz. K.] alsó és felső rétegei a védtelen embermilliók kiirtásával szemben tanúsítanak. A tények nem ismerete sok mindent megmagyarázhat, de ez a nemismeret nagymértékben mesterkélt . . ."[6]

1942 júliusában a Bund részletes jelentést küldött Londonba Zygelbojmnak a lengyelországi zsidók megsemmisítésére irányuló akcióról. A jelentést közzétette a *Daily Telegraph* és néhány más nagyobb amerikai és nyugat-európai újság. Zygelbojm a BBC-n keresztül a világ közvéleményéhez fordult, hogy „megnyerje a közvéleményt a Németországgal szemben alkalmazandó megtorlás érdekében".[7] Röviddel utána a londoni emigrációs kormány hazai delegátusa is jelentést küldött a lengyel zsidók körében rendezett vérfürdőkről. Mikołajczyk és Zygelbojm a Nemzeti Tanács júliusi ülésén számolt be a lengyelországi fejleményekről. Sikorski, a kormány elnöke és a külügyminiszter megígérte, hogy erőteljes nemzetközi akciókat szerveznek.

1942 decemberében eljutott az a jelentés is a lengyel kormányhoz, amelyben a varsói gettó egyesült illegális szervezetei beszámoltak az 1942. nyári tragédiáról. Az emigráns kormány ennek a jelentésnek alapján, lényegében a jelentésben foglaltakat felhasználva, jegyzéket intézett a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányához. Informálta őket a történtekről, és kérte, tegyenek hathatós lépéseket a további vérengzések megakadályozására. Válaszképpen december 17-én Moszkvában, Londonban és Washingtonban egyidejűleg közzétették a szövetséges hatalmaknak a zsidóság elleni vérengzést súlyosan elítélő közös deklarációját. 1943 áprilisában a Bermudákon nyugati politikusok tanácskoztak a zsidóság sorsáról, de semmilyen hatásosnak ígérkező döntésre, illetve intézkedésre nem határozták el magukat.[8] A lengyel politikusok egy része szorgalmazta, hogy Németország büntető bombázásával vagy más eszközökkel figyelmeztessék és kényszerítsék rá a német fasisztákat népirtó terveik feladására. Döntés ezúttal sem született. Szmul Zygelbojm úgy érzékelte, hogy ez

valóságos szervezett közömbösség, s amikor 1943 májusában hírét vette a varsói gettó végső mártíriumának, önkezével vetett véget az életének. Hátramaradt levelében lelketlen közömbösséggel vádolta mind a lengyel emigráns kormányt, mind a nagyhatalmakat. A közömbösség elleni tiltakozásként fogta fel áldozatát a zsidóság nagy része is. A Nemzeti Tanácshoz intézett egyik kondoleáló levélben a következők olvashatók: „Nem tudta a segítséget kiharcolni nekünk, a kiirtásra ítélt népnek... Életét adta áldozatul a maga és a mi nevünkben, hogy ezzel vádoljon a tehetetlenségért, azért, hogy az egész világ szeme láttára veszejthettek el embermilliókat, s hogy a rengeteg felhívás ellenére nem kényszerítették rá a gazembereket, hogy lemondjanak a népirtásról. A tragédia ellenében nem tudott semmit elérni, s nem tudott másként szolidáris lenni velünk, az egész néppel, inkább saját magát is elveszejtette."[9]

Arra a kérdésre, hogy a szövetséges nagyhatalmak mit tudtak arról és mit nem, ami Lengyelországban folyik, mit tettek ennek megakadályozására és mit nem, s mit tehettek volna, nem tudunk választ adni ebben a könyvben. Ez a probléma további kutatásokat, elemzéseket igényel. Annyi biztos, hogy a világ nagyon nehezen vette tudomásul mindazt, ami történt. S ez a hitetlenség nem egyszerűen valamiféle tudatos vagy tudatalatti antiszemitizmusból származik. Hiszen nemcsak zsidókat irtottak ki tömegesen, és nemcsak zsidók kerültek a gázkamrákba. A világ mások tragédiájáról sem szívesen vett tudomást. A szörnyűségekkel nemcsak azoknak borzalmas szembenézni, akiket érint, de azoknak is, akik, ha csak egy százalékig is, de felelősnek érezhetik magukat érte.

Nehéz pontosan megállapítani, hány embert is pusztítottak el a német megszállók Varsóban, a gettó likvidálásának első szakaszában. Az illegális szervezetek jelentésében is többféle adat szerepel. A kutatók többsége 300 000, illetve közel 300 000 emberről beszél. A legmegbízhatóbbnak mégis a gettó egyesült illegális szervezeteinek jelentése tűnik, mert ez a hivatalos német adatok felhasználásával július 22-től napról nap-

ra kimutatja, hány embert hurcoltak el az Umschlagplatzról. Ezek szerint tehát a varsói gettóban:

1942. július 22–31. között	
természetes halállal meghalt	1620 személy,
agyonlőttek	498 személyt,
kitelepítettek	66 901 személyt,
ebből Treblinkába	64 706-an,
munkatáborba	1 812-en kerültek.
Augusztusban:	
természetes halállal	2 057,
agyonlőttek	2 303,
öngyilkos lett	155,
elhurcoltak	135 070,
munkatáborba	7 403.
Szeptember 1–12. között:	
természetes halállal	339,
agyonlőttek	2 621,
öngyilkos	60,
elhurcoltak	51 969,
munkatáborba	2 100.

Szeptember második felében csökkent a kitelepítés, de 2196 ember mégsem kerülhette el a treblinkai haláltábort.[10]

A fentebbi adatok szerint – Ruta Sakowska is ezt tartja könyvében a legelfogadhatóbbnak – az 1942-es nagy népirtás során 275 000 ember elhurcolására került sor. Közülük 254 000-ret bizonyíthatóan Treblinka gázkamrái emésztettek el, körülbelül 6000-ret még elszállítás előtt, helyben agyonlőttek, és körülbelül 11 000-ret vittek munkatáborokba.

Jürgen Stroopnak, a varsói gettó hírhedt hóhérának a jelentése ugyan 310 000-ről beszél, ez azonban későbbi eredetű, és megbízhatóságához a német precizitás ellenére erős kétségek férnek. Azt persze, hogy igazán melyik jelentés adatai állnak közelebb az igazsághoz, azért is nehéz rekonstruálni, mert

egyikben sincs feltüntetve azoknak az ezreknek a száma, akiket sikerült menet közben megszöktetni, viszont számos olyan ember is bekerült a vagonokba, aki bejelentés nélkül bújkált a gettóban, s aki nem volt sehol nyilvántartva.

1942 októberéig a főkormányzóság területén a német megszállók kiirtották a zsidó lakosság legalább 70–80 százalékát, több mint egymillió embert. Akik életben maradtak, azokat maradványgettókba, Restgettókba gyűjtötték össze. Hatvanhárom ilyen Restgettót alakítottak ki a főkormányzóságban, a varsói kerületben hatot: Varsóban, Kaluszynban, Sobolewben, Kosowban, Rembertówban és Siedlcében.[11]

Varsóban szeptember 21-én hirtelen szakadt meg a kitelepítés. Ezen a napon még elhurcoltak 2196 embert, de 829 áldozatot, akiket ezután gyűjtöttek össze az Umschlagplatzon már nem szállítottak el. Hivatalos adatok szerint 35 533, a kortársak számításai szerint 60 000 embernek sikerült ekkor megmenekülnie a haláltól. A két adat közti eltérés azzal magyarázható, hogy az összeírások nem terjedtek ki az öregekre és a gyerekekre, s rengetegen bújkáltak továbbra is bejelentés nélkül is a varsói gettó falai között.

A tömeges elhurcoltatás rémálmának megszakadása lehetővé tette, hogy az életben maradottak összeszedjék erejüket, megpróbálják megkeresni társaikat, feltámasztani az ellenállási mozgalmat, konszolidálni erőiket. A szörnyű pszichikai nyomás megszünte után megindult a válaszkeresés is a követelően beléjük maró miértekre.

„Miért? – teszi fel a kérdést feljegyzéseiben Ringelblum, a gettó történetének hiteles krónikása. – Miért nem szálltunk szembe ellenségeinkkel, amikor Varsóból 300 000 zsidót kitelepítettek? Miért hagytuk, hogy úgy hatjsanak minket a vágóhídra, mint a birkákat? Miért ment ez ilyen könnyen és simán? Hogyhogy a hóhérok közül egyetlen egy sem fizetett ezért az életével? Miért sikerült 50 SS-nek – egyesek azt állítják, hogy még kevesebben voltak – és az őket segítő 200 ukránnak és lettnek mindezt olyan simán végrehajtania?"[12]

A válaszra váró kérdések aztán tovább szaporodtak. Miért hagytak meg 10 százalék zsidót Varsóban? Erre a 10 százalékra milyen sors vár? Meddig maradhatnak életben? Mikor kerül rájuk is a sor? Stb.

Egyesek az utóbbit azzal magyarázták, hogy a németeknek szükségük van azokra a cikkekre, amelyeket a gettóba telepített műhelyekben termeltek a zsidó munkasok. De elterjedt az a felfogás is, hogy a 10 százalék zsidó visszamaradása Varsóban nem magyarázható gazdasági okokkal, hanem kizárólag politikaiakkal. Nemigen érdekli a németeket, mit termelnek a zsidók a Wermachtnak. A zsidókra azért van szükségük, hogy mindenért rájuk háríthassák a felelősséget.[13]

Természetes következmény volt a felelősök keresése is. „Amíg az akció tartott, mindenki hallgatott. Hagyták, hogy mint a barmokat, hajtsák őket a vágóhídra. Köztudott, hogy a Centos raktárainak szállítómunkásai, ezek az óriások, akik veszélyes időszakokban nemegyszer az erő és bátorság nagyszerű példáit szolgáltatták, most úgy hagyták magukat hajtani, mint a bárányok. De elmondható ez a férfiak és nők többségéről, akiket az akció idején az Umschlagplatzra hurcoltak. Örök kérdőjel marad az a passzivitás, amit a zsidó lakosság saját rendőrségével szemben tanúsított. Most, amikor az emberek egy kicsit lecsillapodtak és számot vetnek mindazzal, ami történt, felébredt bennük a szégyenérzet: még a saját rendőrségünkkel sem szálltunk szembe."[14]

A miértekre talán még ma sem egyszerű válaszolni. Szerepet játszottak súlyos pszichológiai momentumok, de beleszóltak a történelem előre ki nem számítható fordulatai is. S bár az örmények embertelen törökországi kitelepítése az első világháború idején már figyelmeztethetett volna, a XX. század közepén senki nem volt igazán felkészülve arra, hogy sor kerülhet ilyen méretű emberirtásra a „kulturált" Európában. A zsidó értelmiségben, a zsidó társadalom felső rétegeiben erősen éltek az illúziók a német kultúra, a német uralkodó osztályok iránt. S valljuk be: Európa még a háború első éveiben is pünkösdi

királyságnak tekintette Hitler barbár uralmát, és mindenki abban reménykedett, hogy „a kulturált Németország" hamarosan véget vet a szörnyűségeknek. A gettó illegális szervezetei, a falakon kívüli ellenállási mozgalom vezetői, mint láttuk, figyelmeztettek; maguk a gettóba zárt zsidók azonban többségükben elhessegették maguktól a sötét gondolatokat, igyekeztek túlzásnak, rémképnek ítélni az elháríthatatlant, hiszen az túl volt minden józan ítélőképességén. Ezért aztán sokan olyanok is, akiknek pedig a falakon kívülről felajánlották a menekülés lehetőségét, inkább a maradást választották; nem merték kitenni családjukat a menekülés vagy a partizánélet veszélyeinek. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a rémtettek tagadhatatlan tényét sokszor igyekeztek megindokolni partizántevékenységgel, járványok terjedésével, feketézéssel, hogy megnyugtassák magukat és hozzátartozóikat. A félelem sokszor azt eredményezte, hogy magukban el is ítélték azokat, akik ellenállásra, harcra vállalkoztak. Görcsösen próbáltak hinni abban, hogy „őket elkerülheti a történelem".

Ha a miértekre választ akarunk adni, akkor azt is tisztáznunk kell, vajon az európai, elsősorban persze a lengyelországi ellenállási mozgalom fel volt-e már készülve egy tömegméretű önvédelmi küzdelem kibontakoztatására, illetve annak támogatására?

Európa ekkor még nem ocsúdott fel a német hadsereg villámháborús sikereinek tragikus bűvöletéből; a megfélemlített tömegek egyetlen reménye a mindenáron és esetleg mások rovására való túlélés volt; ennek morális romboló hatása mázsás súlyként ülte meg sokak lelkét. Az ellenállási mozgalmaknak ez talán súlyosabb akadályozója volt kezdetben, mint maguk a megszállók, akik erre igen ügyesen rá is játszottak. A kollektív felelősségre vonás a megfélemlítés egyik hatásos eszközének bizonyult, s ezt a háború első napjaitól kezdve alkalmazták majdnem minden megszállt területen, s Lengyelországban különösen. Jellemző példa erre Andrzej Kott esete még 1940 januárjában. A Gestapo röviddel a megszállás után Varsóban

nyomára jutott egy ifjúsági ellenállási csoportnak. A csoport egyik vezetőjéről, Andrzej Kottról kisütötték, hogy zsidó származású. Miután Kott elmenekült, a Gestapo összeszedett 255 zsidó származású értelmiségit és munkást, és kivégeztette őket.[15] A varsói zsidóság körében féktelen pánik keletkezett. Felháborodásuk azonban nem a hitleristák gyalázatos módszerei ellen irányult, hanem Kott ellen, mert ilyen súlyos helyzetbe sodorta honfitársait. 1940 és 1942 között persze már jelentősen megváltozott a lakosság hangulata, de a félelem bénító hatása nehezen oldódott.

A varsói gettó illegális szervezetei 1942 februárjától folyamatosan riasztották a lakosságot. A népirtás tényleges eseteinek híre mégis csak szórványosan jutottak el a gettóba. Az illegális és féllegális szervezetek ebben az időben még nem voltak elég erősek ahhoz, hogy hatásos önvédelmet szervezzenek. Az egyének és csoportok személyes helytállásáról, gyermekek, betegek, öregek, éhezők segítéséről, a túlélést, fennmaradást biztosító, embersegítő akciókról köteteket lehetne írni. De mindez a fegyverekkel szemben, főként a fizikai megsemmisítés árnyékában, nem nyújthatott elegendő védelmet, annál kevésbé, hiszen a varsói gettó lakosai többségükben nők, gyerekek vagy öregek voltak. Ellenőrizhetetlen hírek érkeztek ugyan a többi lengyel területről, más gettókban lezajlott tüntetésekről, szabotázsakciókról stb. Ezek azonban sehol nem öltöttek tömeges jelleget.

A személyes helytállás egyik sajátos fajtája volt ebben a kezdeti időszakban az öngyilkosság. Nagy visszhangot keltett Adam Czerniaków fentebb már leírt öngyilkossága, hiszen az nem egyszerűen egy ember egyéni tiltakozása volt, hanem egy politikai magatartás kritikája, azaz önkritikája. A kortársak közül sokan el is ítélték ezért a lépéséért. Különösen kemény szavakkal illette Ringelblum, aki feljegyzéseiben egyenesen azt írta, hogy „Czerniaków öngyilkossága késői volt, és gyengeséget árult el. Kötelessége lett volna, hogy aktív vagy passzív ellenállásra szólítsa fel a zsidó társadalom egészét. Ez a fajta bátor

felhívás kiránthatta volna a zsidó tömegeket a letargiából. Czerniaków saját életével hozott áldozata haszontalan volt, és az egymást gyorsan követő események hamar feledtették."[16] A sorstárs és kortárs történész ítélete alapjában véve jogos. Az adott pillanatban tényleg az egész gettót és Varsó egész lakosságát harcba szólító felhívásokra lett volna szükség. A felhívás és a harc megszervezése minden egyéb lehetséges módnál hatásosabb védelmet jelentett volna a halálra ítélt lakosságnak. Czerniaków tette inkább kilátástalanságot, mint harckészséget sugárzott. Mégis: akkor ez is egyfajta demonstráció volt, egyfajta figyelmeztetés arra, hogy a gettó lakossága halálos veszélyben van, és mindazok, akik ebben a tragédiában akár kényszerből, akár gyávaságból részt vállalnak, nem kevésbé bűnösek, mint az események ihletői. Czerniaków öngyilkossága azért is nagy visszhangot váltott ki, mert ő azon kevesek közé tartozott a zsidó tanácsban, akiknek személyét tisztelet övezte. Senki sem kételkedett abban, hogy azért vállalta el a hálátlan elnöki funkciót, mert megpróbálta menteni, ami menthető mindaddig, amíg erre valamilyen kilátás nyílt. Öngyilkossága tehát igen súlyos mementó volt, ebben a cselekedetben sokak számára fogalmazódott meg, hogy nem szabad tovább vállalni az együttműködést ebben a szörnyű apokalipszisben. S ha nincs erő és lehetőség küzdeni ellene, a „kiszállás" még mindig tisztességesebb. Az adott esetben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a gettó lakosságának aktívabb része önmagára ébredjen, és ösztönzőleg is hathatott a nyíltabb harc vállalásához.

Czerniaków halálát, majd a többszöri szelekciót a varsói Judenrat erősen megtizedelve, meggyengülve élte át. Gyakorlatilag teljesen elvesztette tekintélyét és súlyát a megmaradt gettóban. A közösség tényleges vezetése fokozatosan átment a gettóban dolgozó illegális szervezetek kezébe. Ezeknek sokrétű tevékenységét fentebb már említettük. Vezetőik 1942 tavaszára jutottak el annak felismeréséig, hogy politikai, katonai szervezkedésre is szükség van.

1942 márciusában a varsói gettóban a Lengyel Munkáspárt

kezdeményezésére létrejött az Antifasiszta Blokk. Vezetői a következők voltak: Józef Lewartowski (LMP), Szachno Zagan (Poalej Syjon – Baloldal), Józef Sak (Poalej Syjon – Jobboldal), Mordechaj Anielewicz (Haszomar Hacair), Cywia Lubetkin (Hechaluc).[17] A Bund ekkor még nem csatlakozott. Később az Antifasiszta Blokk Harci Szervezet néven katonai jellegű szervezetet hozott létre, élén a volt spanyolországi önkéntessel, a Lengyel Munkáspárt egyik megalapítójával, Andrzej Szmidt (Pinkus Kartin) századossal. Az Antifasiszta Blokk a gettó falain kívül tevékenykedő lengyel ellenállási mozgalommal összhangban, az általános lengyel nemzeti ellenállás részeként akart harcolni.[18] A helyzet azonban igen gyorsan új és sajátos feladatok elé állította tagjait.

1942. július 22-én, a zsidók tömeges elszállításának megindulásakor, a társadalmi szervezetek, az Antifasiszta Blokk és az ifjúsági szervezetek képviselői illegális megbeszélést tartottak, hogy kialakítsák a közös cselekvés helyes módját és lehetőségeit az előállott új, tragikus helyzetben, amely nemcsak a gettó lakosságát, de sajátos módon az ellenállási mozgalmat is váratlanul érte. A jelenlevők egy része, elsősorban a fiatalok, mielőbb fegyveres demonstrációt akartak rendezni, a gettó területén. Ehhez azonban a többség véleménye szerint sem elég fegyver nem volt, sem a szervezettség nem volt megfelelő. Féltek attól is – és nem alaptalanul –, hogy egy erőtlen fegyveres akciót a megszállók százszorosan megbosszulnak a lakosságon.

Bár a varsói gettó ellenállási mozgalma 1942 tavaszára már meglehetősen kiterjedt volt, tevékenysége még mindig nemigen lépett túl az önvédelmen, a legszerencsétlenebbek talpraállításán, az életösztön fenntartásán vagy újraélesztésén. Felhívásaikban megfogalmazták ugyan az összefogás, a közös harc szükségességét, de mindez nem öltött testet a szervezettségben, nem mutatta meg a cselekvés világos útját.

Az Antifasiszta Blokk első, 1942. május 15-i felhívása már figyelmeztet rá, milyen sors vár a lengyelországi zsidóságra. „Nap mint nap erősebbé válik a megsemmisítésnek az a bes-

tiális akciója, amelyet a német megszállók a zsidó lakosság ellen indítottak. Hitler történelmi küldetésének tekinti, hogy teljesen megsemmisítse a zsidóságot Európában, és véres terveit gyors ütemben realizálja. A meggyötört zsidó tömegek vére folyóként ömlik. Wilna, Slonim, Baranowice, Chełmno, Lwów, Lublin és több tucat más város és falu jelzi a hitlerista bandák gyilkos útját. Borzalmas vérfürdőt rendeztek a zsidóság tízezrei között, gázzal pusztították el a gyerekeket és az öregeket, agyonlőtték az asszonyokat és a kórházakban fekvő betegeket, az árvaházi gyerekeket – ezek a hitlerista gyilkosok hőstettei . . . A gettófalak közé zártak tízezreinek éhhalála, a kiütéses tífusz és a tüdőbaj – mind nem elég a hitlerista hóhéroknak. Meg kell gyorsítani a tempót, agyon kell lőni, ki kell irtani a zsidóság még megmaradt tízezreit – el kell törölni a föld színéről egész zsidó településeket – ez viszi őket közelebb a céljukhoz . . ."

„De nem szabad megengedni, hogy a zsidó tömegek elcsüggedjenek, nem szabad passzívan várniuk sorsukra. Minden erejüket megfeszítve be kell kapcsolódniuk az elnyomott népek antifasiszta küzdelmébe. Ezeknek a népeknek a példáját követve harcba kell szállni az ellenséggel, a front speciális hátországában aktív harcba, szabotázzsal . . . A harc egységet követel. A közös harc szükségességének tudata már mélyen beivódott a zsidó néptömegek tudatába . . . De még vannak, akik a csodákban hisznek . . . Itt az idő a Nemzeti Felszabadítási Front megteremtésére . . ."[19] A *Der Ruf*, az Antifasiszta Blokk jiddis nyelvű illegális újsága megpróbálta felrázni a zsidóságot az apátiából; ismertette az eseményeket, dokumentálta a kialakult helyzetet. Egyet azonban ezek a cikkek sem írtak meg egyértelműen és világosan: a hitleristák halálra ítéltek minden zsidót, s ezzel szemben csak egyetlen méltó emberi magatartás létezhet: fegyverrel fogadni népem, családom és a magam gyilkosát.

A harcra készülő ellenállási csoportok, bár már kapcsolatba léptek egymással, még meglehetősen elszigetelten tevékeny-

kedtek. Három jelentősebb csoportosulás létezett: az Antifasiszta Blokk, a Bund és a később Zsidó Katonai Szövetség (Żydowski Związek Wojskowy) néven tömörülő konzervatív csoport; de csak az 1942-es szörnyű népirtás után ébredtek rá igazán, hogy egységes, összehangolt küzdelemre van szükség.

Czesław Madajczyk véleménye szerint a varsói gettó, illetve a lengyelországi zsidóság ellenállási mozgalma nagyrészt azért bontakozott ki viszonylag későn, mert kezdetben túlzottan elitjellegű volt, főként a burzsoá és értelmiségi körök fiataljaiból épült ki, s egyik csoportosulásnak sem volt valódi tömegbázisa.[20] Akadályozta ezt a tömegek kilátástalan helyzete, valamint az a rendkívül nagy különbség, ami a gettóban a felső rétegek és a szegény néptömegek, főleg az áttelepítettek helyzetében kialakult. Már maga az a tény, hogy létrejöhetett egy olyan helyzet, amelyben a zsidóság úgy vélte: a lakosság egy részének feláldozásával megmenthető a másik rész, illetve, hogy csakis valakik feláldozásával menthető meg, demoralizálóan hatott mindenfajta egységes tömegmozgalom kibontakoztatására. Az embereket csakis 1942 nyarának szörnyű iskolája szabadította meg ezektől a pusztító illúzióktól.

Ezek a tényezők és az egymás iránti bizalmatlanság játszott közre abban, hogy az 1942. márciusi és júliusi egységkísérletek kudarcot vallottak.

Érdemes beleolvasnunk abba a nem nagy számú visszaemlékezésbe, amelyet megmentett számunkra a történelem.

Hersz Berliński baloldali cionista, később a Zsidó Harci Szervezet parancsnokságának egyik tagja, hátramaradt visszaemlékezéseiben hitelesen számolt be az 1942. nyári eseményekről.

„Más városok tapasztalatain okulva meg voltunk győződve róla, hogy a hitlerista gonosztevők nem hagynak békét a varsói gettónak sem. Nem láthattuk előre, hogyan hajtják végre tervüket a hitleristák, csak a Chelmből, Sobiborból és Belżecből – az első zsidógyilkosságokról – érkező hírek alapján volt erről némi elképzelésünk. A földalatti mozgalomban és az ille-

gális sajtóban mind gyakrabban és mind határozottabban adtak hangot az önvédelmi harc szükségességének.

A pesszimisták úgy vélték, hogy a németek addigi rémtettei aláásták a zsidók életösztönét. Az utcák telve voltak az éhenhaltak hulláival. Az emberárnyak ezrei mezítláb, szinte meztelenül jártak az utcán, felfújódva az éhségtől. A gazdagok kamráiban ugyanakkor felhalmozódott a sok földi jó. A rendőrség, a Trzynastka és a Gestapo ügynökei mindenkit figyeltek, és nem lehet véget vetni aljasságuknak.

Ami a munkáspártokat illeti, legjobb elemei elmentek [1939-ben a Szovjetunióba. – *Sz. K.*]. Azok, akik visszamaradtak, a második, harmadik garnitúrát alkotják, akiken, sajnos, a háború szintén meghagyta a maga nyomait. Könnyű önvédelemről beszélni – mondják a pesszimisták –, de kivel és mivel? A gazdagok és a feketézők nem fognak harcolni, a zsidó rendőrségre nem lehet számítani, a Gestapo-ügynökök pedig régen eladták lelküket a véres megszállóknak. Tehát csak a szegénységre lehet számítani. Az is apátiába süllyedt és kétségbe esett. Hogy ezt a szegénységet kirángassuk a reményvesztettségből, célra és fegyverre van szükség. Cél van: harc a megsemmisítés ellen. De fegyver nincs a harchoz. Négy revolverrel (kettő törött), kővel vagy késsel, fejszével, doronggal nem lehet harcolni egy állig felfegyverzett ellenség ellen."[21]

A kép igaznak tűnik és igen megrázó. De nemcsak effajta pesszimizmus élt akkor a zsidóság körében. Az optimistábbak – és ezek közé sorolja magát a visszaemlékezés írója is – úgy vélték: tanulni kell a keserves tapasztalatokból, és ha már úgyis elkerülhetetlen a halál, legalább tisztességgel kell meghalni. Ha megmondják a zsidóságnak az igazat, s végleg rádöbben, hogy senkire sem számíthat, akkor biztosan lesz néhány ezer fiatal, aki ha két kezével és fegyverrel, kővel és doronggal, késsel és vitriollal is, de harcolni fog. Nincs más kiút: így is, úgy is pusztulás vár ránk. De így legalább megmutatjuk a világnak, hogy szembefordulunk az ellenséggel, és nem megyünk önként a vérpadra.

1942. március végén egy napon, délután öt órakor, az Orly u. 2. szám alatti népkonyhán értekezletet tartottak a varsói gettó munkáspártjai. A cél az Antifasiszta Blokk és a Bund tevékenységének összehangolása volt. Az értekezleten nem volt jelen a Lengyel Munkáspárt képviselője, mert a Bund ettől tette függővé részvételét. Képviselője egyébként még a továbbiakban is bizalmatlanul viselkedett, és nem akarta alárendelni saját konspirált szervezeteit a gettóban kialakítandó egységes irányításnak. Érdekes nyomon követni Berliński visszaemlékezéseiből az értekezlet lefolyását.

[1] „Jelen voltak – írja Berliński – a Poale Syjon – Baloldal részéről Hersz Berliński és Mejloch Esdek; a Bundtól Orzech és Abram Blum; a Poale Syjon – Jobboldal részéről Lejzor Lewin és Jochanan Morgensztern; a Hechaluctól Ichak Cukierman. Napirend: 1. A varsói gettó védelme; 2. Különfélék. Ichak elvtárs referált. Beszélt a zsidók helyzetéről Lengyelországban, különösen a varsói gettóban. Javasolta, hogy alakítsanak vezetőséget a varsói gettó védelmének előkészítésére. A harc eszközeiről és formáiról a vezetőség dönt. A vitában elsőként Orzech elvtárs szólalt fel, aki azt hangsúlyozta, hogy a Bund, amint a párt története is bizonyítja, mindig az önvédelem mellett volt. »Ha nem kellene a gettó átkozott körülményei között élnünk, nem ülnénk ilyen összetételben egy asztalnál – mondotta Orzech. – Ez csak a gettóban vált lehetővé. A gettó nincs elszigetelve a világtól, falainak lerombolása egyedül a külső politikai tényezőktől függ. A Bundnak szoros nemzetközi kapcsolatai vannak, s a külső határozatok döntőek és mértékadóak számára . . . Éppen ezért a Bund nem vehet részt olyan intézményben, amelynek taktikája eltér a párt taktikájának fő irányvonalától. A Bundnak saját harci csoportjai vannak, s más pártoknak is van saját harci szervezetük. Konspirációs szempontból káros lenne egy közös szervezet létrehozása, teljes dekonspirációhoz vezetne . . . A bundista harci csoportok nem adják át saját harci formáikat és módszereiket egy általános harci szervezetnek, mert azok katonai titkot képez-

nek. Az összes szempontokat tekintetbe véve a Bund nem lép be a közös harci szervezetbe.«[22] Sokkal taktikusabban beszélt a Bund másik képviselője, Blum elvtárs – írja Berliński –, de érvelésének végeredménye ugyanaz volt: »A Bund nem lép be a közös katonai szervezetbe.« A Poale Syjon – Baloldal és a Poale Syjon – Jobboldal képviselői támogatták ugyan a közös szervezet megalakítását, de a Bund tartózkodása miatt erre ekkor nem került sor.

Lényegében hasonlóan eredménytelenül zárult az a konferencia is, amelyet már július 22. után, tehát a nagy deportálások megindulásával tartottak a gettó politikai szervezetei. Ezen már Lewartowski, a Lengyel Munkáspárt képviselője is részt vett. Itt talán még nagyobb fokú defetizmus volt tapasztalható, mint korábban. A konzervatív beállítottságú Zysie Frydman a következőket mondta: »Hiszek istenben, hiszem, hogy csoda történik. A németek elleni harcnak nincs semmi értelme. A németek néhány nap alatt teljesen megsemmisíthetnek minket. Ha nem indulunk a harcba, a gettó továbbra is fennmarad, és akkor talán megtörténik a csoda. Barátaim közül azoknak, akik a szövetségesekben bíznak, nem kell elkeseredniük, hiszen azok győzni fognak. Kételkednének abban, hogy a szövetségesek szabadságot hoznak? Vagy azok a barátaim, akik a forradalomra és a Szovjetunióra orientálódnak. Hiszen meg vannak győződve róla, hogy a Vörös Hadsereg elhozza nekik a szabadságot. Bízzanak tehát továbbra is a Vörös Hadseregben. Drága barátaim, kitartás és hit, s megérjük a felszabadulást.«[23] A másik képviselő, Schiper is az önvédelem ellen lépett fel: »Az önvédelem egyet jelent az egész varsói gettó elpusztításával! Hiszek benne, hogy sikerül megmenteni a gettó lakosságának zömét. Háború van, és minden népnek áldozatokat kell hoznia. Tehát nekünk is áldozatokat kell hoznunk, hogy megmenthessük nemzetünk zömét. Ha nem lennék meggyőződve róla, hogy sikerül megmenteni népünk alapvető részét, más következtetésekre jutnék.«"[24] Schiper lényegében a Judenrat álláspontját képviselte, meg azokét, akik azért vállal-

koztak a varsói gettó zsidó tömegeinek deportálására, hogy ennek fejében a zsidóság egy részét, de legalább is magukat megmentsék.

A konferencia eredménytelenül zárult, de a résztvevők azzal az elhatározással távoztak, hogy a közeljövőben ismét összejönnek, talán már több eredménnyel. A közeljövőre azonban nem került sor. Az események egyaránt magukkal sodorták a harcolni akarók és nem akarók nagy részét, megtizedelték azoknak a sorait is, akik az aktív védelem hívei voltak, de nem kímélték a csodákban hivőket sem.

Lényegében Berliński visszaemlékezéseit támasztja alá, illetve egészíti ki a Lengyel Munkáspárt titkárának, Marceli Nowotkónak Dimitrovhoz, a Kommunista Internacionálé főtitkárához intézett rádiógramja is. „A gettó megsemmisítésének kezdetén – írja az LMP KB első titkára –, azon az ülésen, amelyet kezdeményezésünkre hívtak össze valamennyi párt részvételével, képviselőnk, Lewartowski javasolta: álljunk ellent a tömeggyilkosságnak, szervezzünk önvédelmi egységeket, erőszakkal törjünk ki a gettóból és csatlakozzunk a partizánegységekhez . . . A javaslatot nem fogadták el azzal az indokkal, hogy az állítólag csak meggyorsítaná a likvidálást. Ezzel szemben a Bundnak azt a javaslatát fogadták el, hogy a Delegaturán* keresztül Anglia és az Egyesült Államok kormányaihoz forduljanak segítségkéréssel. Elvtársainknak csak egy része tört ki a gettóból és csatlakozott a partizánokhoz."[25]

Nowotko rádiógramja foglalkozott az Antifasiszta Blokk megalakulásával is, amely Nowotko szerint „a Bund kivételével az összes zsidó párt egységfrontja volt".

1942 nyarán tehát a megdöbbenés, a morális összeomlás még akkora erővel hatott, hogy a baloldaliak sem tudtak hatásosan fellépni ellene. Sajnos, nemcsak hogy jóformán fegyvertelenek voltak, de igazán a szervezeti formákat sem sikerült megte-

* Delegaturának nevezték a londoni lengyel kormány hazai képviseletét.

remteniük, és javaslataik is inkább tapogatódzások voltak, nemigen tudtak reális megoldást találni.

Valljuk be: 1942 nyarán nemcsak a gettó politikai pártjait jellemezte zavar és teljes tanácstalanság, hanem a lengyel ellenállási mozgalom egészét is. A Lengyel Munkáspárt lapja, a *Trybuna Wolności*, 1942. augusztusi számában, tehát a tragikus kitelepítés kellős közepén megpróbált választ találni arra, miért nem sikerült tömeges lázadást kirobbantani a varsói gettóban a likvidálással szemben.

„Vannak rá esetek, hogy a zsidóság fegyverrel a kezében védelmezi életét és becsületét Wisznica környékén, Międzyrzectől délre, a rendőrök közel ezer zsidót hurcoltak a vesztőhelyre. A zsidók rávetették magukat kíséretükre, s agyonverték az őket kísérő rendőröket. Egy részük elesett, de többségük megszökött és az erdőkbe menekült. Bizonyára haszonnal forgatták a fegyvert, amit a rendőröktől zsákmányoltak. Varsóban számos esetben egész házak védekeznek az elhurcoltatás ellen. Varsóban és más városokban a zsidó fiatalok áttörnek az őrszemek kordonján. Sok zsidó harcol a partizánegységekben.

De Wisznicát kivéve ezek a fellépések nem tömeges jellegűek. A zsidóság többsége, mint eddig, most is ellenállás nélkül megadja magát. Miért?

Feltettük a kérdést néhány fiatal zsidónak, akik megmenekültek a varsói pogromból. Válaszuk óriási jelentőségű számunkra mint tapasztalat és tanulság.

– A zsidó tömegeket – mondták – teljesen legyengítette az éhség és a nyomor. Elmélyült a belső szétesettség . . . A döntő szerepet azonban az elszigeteltség, egyedülmaradottság érzése játszotta, az a tudat, hogy a falak mögött ellenérzés veszi őket körül, sok esetben ellenségesség a lengyel lakosság nagy részétől. A kimerültség, a belső szétesettség, a passzivitás, az elmagányosodás – ezek az okai a zsidóság összeomlásának.

Így beszélnek a fiatal zsidók, azok, akik nem estek áldozatul, akiknek sikerült áttörniük az őrhelyek kordonát. Az elma-

gányosodásról mondott szavaik rettenetes, de jogos vádak a lengyel reakcióval szemben." A Lengyel Munkáspárt cikkében a lengyel reakciót teszi felelőssé a lengyel tömegek egy részének antiszemitizmusáért, nacionalizmusáért, azért, hogy szembeállította egymással az elnyomott népeket s ezzel lényegében elősegítette pusztulásukat. „A mi jelszavunk: egyesülni a közös harcban. Éppen ezért a gettóban rendezett pogrom a lengyel nemzet veresége is. Minden anyagi és erkölcsi segítséget meg kell adni a zsidóknak. Meg kell könnyíteni menekülésüket, a megmenekülteknek segítséget kell nyújtani . . ."[26]

Mind a Lengyel Munkáspárt korabeli sajtójából, anyagaiból, mind pedig a visszaemlékezésekből kitűnik, hogy 1942 nyarán az életveszélybe került emberek még nagyon nehezen tudták eldönteni: harcoljanak vagy ne harcoljanak, van-e kiút, és ha van, mi a kiút a tornyosuló nemzeti tragédiából, amelynek méreteit előre még nem is lehetett látni. Bernard Mark „Az ellenállás és a felkelés a gettóban címmel"[27] 1963-ban megjelent tanulmányában felhívja a figyelmet arra: annak, hogy 1942 nyarán nem került sor tömeges ellenállásra a varsói gettóban, nem a jobboldali zsidó társadalmi szervezetek ingadozása az elsődleges oka. Ez már inkább következmény volt, részben a megszállók terrorjának és barbarizmusának, részben a nem kis mértékű elszigetelődésnek az eredménye. Ezért a szerző elsősorban a lengyel emigráns kormány hazai képviseletét és a Honi Hadsereg parancsnokságát teszi felelőssé, amely véleménye szerint nem mutatott valódi jelentőségének megfelelő érdeklődést a zsidóság sorsa iránt.

A Bund képviselőjének 1942. augusztus 31-én Londonba, Zygelbojmnak küldött levele szintén ezeket az okokat hangsúlyozza: 1. a megszállók által terjesztett illúziók; 2. a Judenrat taktikája; 3. félelem a zsidók kollektív felelősségre vonásától; 4. annak tudata, hogy külföldről nincs visszhang; 5. teljes reménytelenség, hogy a falon kívülről segítséget kaphatnak.[28]

Mark foglalkozik a zsidó ellenállási mozgalom bizalmatlanságával is a lengyel ellenállási mozgalommal szemben. Ezt há-

rom dologgal magyarázza: a Delegeturát alkotó pártok általános politikájával, az antiszemitizmussal és azzal, hogy az adott időszakban a lengyel ellenállási mozgalom balszárnya meglehetősen gyenge volt.[29]

A varsói gettó története hivatott kutatójának idézett álláspontját nehéz megcáfolni. Talán csak a magyar olvasó számára érdemes néhány szó magyarázatot és kiegészítést fűzni véleményéhez. Az európai ellenállási mozgalom, főként ami a polgári ellenállást illeti, nem készült általános nemzeti felkelésre. Alapkoncepciója, amit az „attentizmus" fogalmával jellemezhetünk, a túlélésre, a passzív védekezésre, a kivárásra, a lakosság alapvető tömegeinek átmentésére korlátozódott. Nemzeti felkelést csak a felszabadító reguláris katonai erők előretörése, az országba való behatolása esetén tartottak reálisnak. Ettől pedig Varsóban 1942 nyarán még igen messze voltak.

Az aktív fegyveres harcot is vállaló baloldal csak 1942 folyamán kezdte el összegyűjteni erőit. Lengyelországban a megszállás első éveiben nem létezett kommunista párt, így nem volt olyan kohéziós erő, amely a baloldali ellenállást összetarthatta és ütőképessé szervezhette volna. A párt Lengyel Munkáspárt néven csak 1942 januárjában alakult újjá, s ez a késedelem érezhető volt a kibontakozó lengyel ellenállás dinamikájában mind a varsói gettó falain kívül, mind pedig magában a gettóban.

Mindebbe belejátszott a lengyel társadalom szétzilálódása, szétesettsége is. A német megszálló politika 1940–1941-ben nem volt kevésbé kegyetlen a lengyelekkel szemben sem. A zsidóság elleni első nagy megsemmisítő akcióval szintén egyidőben kezdték meg például a Zamość környéki falvak lakosságának kitelepítését, majdnem pontosan olyan módszereket alkalmazva az ottani parasztok, mint a varsói gettó zsidó lakói ellen.

Megvolt tehát a potenciális lehetőség arra, hogy a lengyelek és a zsidók közös németellenes küzdelme kibontakozhassék. A németek azonban igyekeztek ezt minden eszközzel, többek

között gyors cselekvéssel megakadályozni. Akaratlanul segítségükre volt az antiszemitizmus, ami nemcsak a szélsőjobboldali fasiszta elemeket jellemezte Lengyelországban, de nyomai erősek voltak a polgári ellenálláshoz tartozó tisztikarban és a lengyel kispolgári pártok egy részében is.

Sikorski, a lengyel emigrációs kormány miniszterelnöke nem véletlenül figyelmeztette több táviratban is a hazaiakat, hogy „ne dőljenek be a német uszítóknak, és nehogy fellépjenek a zsidók ellen". Már csak az angolszász szövetségesek miatt is „toleranciára és egyenjogúsításra" szólított fel.[30]

Mindezen problémák ellenére a gettó fiataljai – kommunisták és baloldali cionisták, a Bund tagjai – lehetőségeikhez és korlátaikhoz mérten megpróbálták a lehetetlent.

Július 28-án az ifjúsági csoportok létrehoztak egy félkatonai szervezetet, a későbbi Zsidó Harci Szervezet, a ŻOB (Żydowska Organizacja Bojowa) elődjét. A blokád, a razziák és az elhurcoltatás veszedelme közepette a szervezet már kezdetben is éreztette jelenlétét a gettóban. Tagjai német raktárakat gyújtottak fel, 1942. augusztus 20–21-én pedig elhatározták, hogy ítélkeznek a zsidó rendőrség vezetői felett. Nagy visszhangot váltott ki a rendőrség helyettes parancsnoka elleni pisztolymerényletük stb. „Az Antifasiszta Blokkhoz tartozó politikai csoportok a nagy deportálás egész ideje alatt – a legsúlyosabb napokban is – szoros kapcsolatban álltak egymással. Éles viták folytak köztük a fegyveres ellenállás lehetőségeiről és formáiról. Megpróbálták menteni az embereket, búvóhelyeket kiépíteni, s arra törekedtek, hogy kiragadják a lakosságot a passzivitásból" – írja az egyik résztvevő, Józef Barski.[31]

Az 1942 nyarán végrehajtott megsemmisítő akció azonban súlyos áldozatokat szedett a gettó ellenállási mozgalmának soraiból is, és ezzel nagyon visszavetette a harc kibontakozását. Sokan elpusztultak a vezetők közül is: így többek között Lewartowski, Zagan, Kaplan. Ősszel az ellenállási mozgalom lázasan próbálta összeszedni erejét, s hatalmas veszteségei dacára megkezdte szervezetének kiépítését és az ellenállás konszoli-

dálását. Első fontos állomás volt ezen a téren a Zsidó Nemzeti Bizottság létrejötte, amely, a Bundot kivéve egyesítette a legnagyobb baloldali, demokratikus és liberális szervezeteket. Második állomásként, 1942 novemberében, sikerült létrehozni a Zsidó Nemzeti Bizottság és a Bund Koordinációs Bizottságát. Ennek eredményeképpen alakult meg 1942. december 1-ről 2-ra virradó éjszaka az ellenállás egységes harci szervezete, a ŻOB. Élén többek között Mordechaj Anielewicz, Hersz Berliński, Icchak Cukierman, Marek Edelman, Michal Rojzenfeld állt. A Koordinációs Bizottság propaganda-, pénzügyi, ellátási és levéltári bizottságot alakított; ez utóbbit Emanuel Ringenblum vezette. A Koordinációs Bizottság mellett állampolgári bizottságok jöttek létre, azzal a feladattal, hogy pénzt teremtsenek elő fegyverszerzésre, bunkerépítésre, és népszerűsítsék az aktív ellenállás gondolatát a gettó lakossága körében.

A ŻOB szoros kapcsolatot épített ki a lengyel ellenállással, a Honi Hadsereggel, az emigrációs kormány egyéb szervezeteivel, a Lengyel Munkáspárttal és az általa irányított fegyveres szervezettel, a Népi Gárdával. Mindannyian a gettó önvédelmének kiépítését tekintették elsőrendű feladatnak. 1942 vége–1943 eleje volt a felkelésre való felkészülés időszaka. „Nem az életünket, hanem a méltóságunkat akarjuk megmenteni" – fogalmazták meg a szervezők.[32] Több támadást intéztek a zsidó rendőrség vezetői ellen. 1942. október 30-án például a gettó falán megjelent közlemény hírül adta, hogy a gettó illegális szervezetei október 29-én este 6 óra 10 perckor megkísérelték végrehajtani a Jakub Lejkin ellen hozott halálos ítéletet, s hasonló ítéletekkel fenyegették meg a zsidó rendőrség, zsidó tanács tagjait, a Schopok vezetőit. Jelenlétükkel a németeknek már annyira számolniuk kellett, hogy felszólították a Judenrat elnökét, tárgyaljon a ŻOB képviselőivel. Az akkori elnök, Marek Lichtenbaum azonban kénytelen volt elismerni: „Nincs már hatalmam a gettóban, itt már másik kormány létezik."[33] Pár hét alatt tehát jelentős változások mentek végbe a varsói gettóban: nemcsak az ellenállás szervezettségében, de a lakos-

ság elszántságában is. Érdekesen tükrözi ezt a hangulatváltozást egy 1942 novemberéből származó újságtöredék. A cikk szerzője egyszerű embereket szólaltatott meg, olyanokat, akiknek nem volt kapcsolatuk az ellenállási mozgalommal.

„Mit jelent az, hogy elvisznek minket? – mondta egyikük. – Nem fog az olyan könnyen menni nekik. Bezárkózunk a házakba, elbarikádozzuk a kapukat, fejszékkel felfegyverkezzük magunkat, és akkor vegyenek be bennünket! Jöjjenek gránátokkal, bombázzanak, aknázzanak alá, használjanak dinamitot. Így vegyenek be minket! Nem megyünk az utcára! S ha közülük egy is beteszi hozzánk a lábát, élve nem kerül ki onnan. Ha felfedezi a búvóhelyeinket, tovább fogunk harcolni. Vagy ő, vagy én. Ha veszni kell, vesszünk emberekhez méltóan, nem mint a birkanyáj!"[34]

1942 nyarától a gettó lakossága a megszálló hatóságok közvetlen hatáskörébe került. Megszűnt az önkormányzatnak még a látszata is. A Restgetto Varsóban is munkatábor jellegét öltötte, ahol a zsidók – úgy is mint a közösség tagjai és úgy is mint egyének – teljesen az SS tulajdonába kerültek. „A zsidók de facto az SS és az Áttelepítési Hivatal tulajdonát képezik – írja a novemberi jelentés. – Ezek szabadon dönthetnek afelett, hogy mennyien dolgozzanak a gyárakban, szabadon rendelkeznek a zsidók sorsa felett... A zsidó munkások rabszolga mivoltát Varsóban az is kiemeli, hogy kötelesek sorszámukat vagy munkakártyájukat a mellükre tűzve viselni, annak jeleként, hogy legális munkaviszonyuk van. Akinek nincs ilyen száma, azt vagy a rakodótérre küldik, vagy helyben agyonlövik."[35]

A gettó 1942 nyarától számos, egymástól elszigetelt termelési és lakószektorra esett szét. 1942 szeptemberében 48 vállalat működött részben a gettóban, részben a keresztény oldalon. A shopok szinte teljesen elzártan éltek, saját önellátó üzletekkel, műhelyekkel (pékség, gyógyszertár, élelmiszerbolt, fodrász, suszter, imaház stb.). A kapcsolat az egyes egységek között szinte megoldhatatlan volt. Egy-egy ilyen üzem való-

ságos zárt erődítményt képezett, az SS ellenőrzése alatt. A családok tagjait is elszakították egymástól.

A deportálásokat 1942 őszén félbeszakították ugyan, de a gettó jellege és képe megváltozott. Azt mondhatnánk, hogy teljesen koncentrációs táborrá alakult. Nem lehetett az utcán járni, mert ott halál fenyegetett. Csak közösen, az utca közepén, sorban masírozhattak a munkások csoportjai reggel a munkába, este pedig vissza, „haza".

Napközben, ha az embernek valami sürgős elintéznivalója volt, lopakodva ment az utcán házról házra, pillanatonként a kapualjakba rejtőzve. A biciklis hitlerista pánikot váltott ki, mert nehezebb volt előle menekülni, mint a gyalogos elől.

A társadalmi szervezetek beszüntették munkájukat, nem léteztek. Egyedül a Judenrat kis irodája maradt meg. Megszakadtak a pártközi kapcsolatok, nem volt kapcsolat a Schopokhoz, ahol dolgozott még néhány aktív ellenálló.

„Mindenki megértette – írja Emanuel Ringelblum –, hogy szörnyű hibát követtek el, amikor nem tanúsítottak ellenállást az SS-szel szemben. Megértették, hogy ha akkor, amikor kihirdették Varsóban a kitelepítési akciót, ha akkor mindenki ellenáll, ha rávetik magukat késsel, doronggal, lapátokkal a németekre, a zsidó rendőrségre, ha sósavval, forró szurokkal öntik le a németeket, ukránokat, letteket és a zsidó rendőrséget, egyszóval, ha a férfiak és a nők, gyerekek, fiatalok és öregek népfelkelést csinálnak – nem 350 000 meggyilkolt lenne Treblinkában, hanem 50 000 agyonlőtt a főváros utcáin. A férfiak a hajukat tépik, amiért büntetlenül engedték elhurcolni a számukra legdrágább lényeket... Hangos az eskü: a németek soha többet nem mozdítanak el minket büntetlenül a helyünkről, elpusztulunk, de a kegyetlen megszálló is vérrel fizet a mi vérünkért... Tehát nem annyira az életünk megmentésére kell gondolunk – ami egyébként is nagyon problematikusnak tűnik –, hanem inkább a becsületes halálra, fegyverrel a kézben."[36]

VI. FEJEZET

„Varsó zsidó lakossága védekezik"

1942 végén a német megszállók úgy látták, hogy a lengyel területeken gyakorlatilag leszámoltak a zsidósággal. Az a 10–15 százalék, aki még megmaradt, úgyis elhull a keserves munkakörülmények közepette, ha nem, fokozatosan meg lehet tőlük szabadulni. Most már határozottabban lehet folytatni a „Generalplan Ost" további elképzeléseinek megvalósítását, a lengyelek nagy tömegeinek elpusztítását.

1942. november végén, mintegy másfél éves előkészítés után, a német biztonsági szervek Himmler közvetlen utasítására hozzáfogtak az ún. Zamojszczyzna kiürítéséhez és kolonizálásához. A lublini körzet négy járása tartozott ehhez a területhez: a zamojski, a bilgorjarski, a tomaszowski és a hrubieszowski járás. A vidék híres volt kitűnő földjéről és termékeny nagybirtokairól, amelyek egy részét a megszállók az SS főhivatalnokai között akarták elosztani. Úgy tervezték, hogy a főkormányzóság délkeleti részén kialakítanak egy németek által lakott sávot, amely aztán a további telepítések kiindulópontjává is lehet.[1]

A terület kiürítésének első szakasza 1942 novemberétől 1943 márciusáig tartott. A németek a tervek szerint 140 000 embert akartak innen elhurcolni. Végeredményben 41 080-at sikerült is, a többiek az erdőkbe, a szomszéd járásokba menekültek, hátramaradt javaikat felgyújtották, s ahol lehetett, kaszával, kapával szálltak szembe a behatoló német egységekkel.

A megszállók 20 percet adtak a parasztoknak, hogy szemé-

lyes holmijukat összeszedjék, utána átmeneti táborokba hurcolták őket. A gyerekeket elszakították szüleiktől. Az összefogdosott parasztokat „felhasználhatóságuk" szerint négy kategóriába osztották. A fiatal munkaképes embereket Németországba irányították munkára, az öregeket és a betegeket pedig Auschwitzba és Majdanekbe küldték.

1942–1943 során a Zamojczyzna területén több mint 30 000 gyereket szakítottak el szüleitől. Körülbelül négy és fél ezer közülük Németországba került – a német faj erősítésére –, több ezren estek áldozatul a különböző járványoknak, a fagyhalálnak még az átmeneti táborokban vagy útközben. Legnagyobb részük Auschwitzban és Majdanekben pusztult el. A megszállóknak ez az újabb kegyetlen akciója és a parasztok hősies ellenállása fokozta a lakosság elkeseredését és az ellenállási mozgalom aktivitását.

Pawel Finder, a Lengyel Munkáspárt titkára 1943. január 19-én az alábbi rejtjeles táviratot küldte Georgi Dimitrovnak, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága főtitkárának: „Január 15-e óta eddig nem tapasztalt méretű razziákat tartanak. Magában Varsóban három nap leforgása alatt több tízezer embert szedtek össze, korra és nemre való tekintet nélkül. Utcákon és a lakásokban szedik össze az embereket, gyűjtőhelyre viszik, majd keleti irányba elszállítják őket. A razziákat a Gestapo és az SS irányítja. Sok a halálos áldozat."[2]

Himmler 1943. január 11-én Müllernek, a Gestapo főnökének küldött levelében arra figyelmeztet, hogy „a bandák szabotázstevékenysége a főkormányzóságban olyan méreteket öltött, hogy gondolkoznunk kell azon, mit is kezdjünk velük ... A bandák mindezen támadásainak kezdeményezője természetesen az olyan nagyvárosok proletariátusa, mint amilyen Varsó."[3] Éppen ezért az SS birodalmi vezetője többek között azt követelte, hogy mindazokat a proletár elemeket, akik a bandákkal való kapcsolatokkal gyanúsíthatók, legyenek azok férfiak vagy nők, le kell tartóztatni, koncentrációs táborba kell

küldeni Lublinba, Auschwitzba vagy a birodalomba. A megszálló hatóságok különösen attól féltek, hogy a lengyelek és a zsidók együttesen lépnek fel.

A varsói gettó likvidálása 1942 őszén hirtelen maradt abba. 1942. július 19-én Himmler még olyan utasítást adott Wilhelm Krügernek, a főkormányzóság SS-főparancsnokának, hogy december 31-ig a főkormányzóság egész területén meg kell semmisíteni a zsidóságot. Varsóban a gettó területén működő ipari üzemeket február 16-ig koncentrációs táborokká kell átalakítani, és azonnal hozzá kell kezdeni lakóinak a lublini SS-táborokba való áttelepítéséhez. Ilyen módon Varsó területén teljesen fel kell számolni a zsidó városrészt. Ezzel Himmler nemcsak azt akarta elérni, hogy a területet megtisztítsa a gyűlölt „zsidó elemtől", de jelentős lépésnek tekintette a felé is, hogy „Varsót, ezt a milliós várost" pacifikálják, hiszen véleménye szerint ez a város „az anarchia és a felkelés tűzfészke".[4]

Ha ennek ellenére Himmler 1942 őszén beleegyezett abba, hogy átmenetileg félbe szakítsák a varsói gettó felszámolását, azt elsősorban gazdasági okok magyarázzák. A hadseregnek egyelőre szüksége volt a gettó üzemeiben előállított termékekre, az üzemek áttelepítése pedig nem ment olyan gyorsan, amint azt előzőleg a német biztonsági szervek gondolták. Átmenetileg tehát olyan döntés született, hogy Varsóban és Lublinban kell létrehozni koncentrációs tábort, az ott maradt zsidóság számára. Elképzelhető persze, hogy az üzemek német tulajdonosai sem lelkesedtek ingyenes zsidó munkaerőre épülő, igen jól jövedelmező üzemeik áttelepítéséért, hiszen Lublinban lényegében az SS kötelékébe tartozó üzemekbe kellett volna beolvadniuk. Mindenesetre ezt a feltevést alátámasztja az az éles kirohanás, amit Himmler 1943. január eleji varsói látogatása alkalmával a német magánvállalatok tulajdonosai, elsősorban személy szerint a sok milliós haszonnal dolgozó Többens ellen intézett, akit azzal fenyegetett meg, hogy ellenőrizteti a vagyonát, őt magát pedig kiküldi a frontra.[5]

Himmler váratlanul jelent meg Varsóban. Úgy látszik, me-

rénylettől tartott, mert erős őrizettel érkezett. „Elöl teljes katonai készültséggel két páncélautó haladt – írja a gettó illegális lapja, a *Wiadomości,* 1943. januári, 6. számában. Hátul két páncélos zárta be a sort... Himmler személyautóban ült, állig felfegyverzett SS-tisztek vették körül. A felvonulás puszta, kihalt utcákon haladt végig."[6]

Az SS birodalmi vezetője indulatosan támadt a helyi vezetőkre, s magyarázatot követelt tőlük az átmeneti őszi leállás után: miért nem hajtották végre a Führernek a gettó teljes likvidálására vonatkozó utasítását? Megjelenése kétségtelenül nagy riadalmat keltett. Az SS és a SiPo helyi vezetői gyors haditervet dolgoztak ki, amit Keitel tábornokkal, a hadseregfőparancsnokkal is egyeztettek. Ígéretet tettek rá, hogy az eredeti terv értelmében a varsói gettót február 16-ig teljesen likvidálják, az ipari üzemeket pedig maradéktalanul áttelepítik Lublinba. Ezután a főkormányzóság területén már csak Lublinban és Auschwitzban maradnak zsidók, tehát nyugodtan jelenthetik a Führernek, hogy egyik legfontosabb feladatukat a főkormányzóság területén teljesítették. A feladat végrehajtásával von Sammern-Frankenegget, Varsó SS- és SiPo-főparancsnokát és dr. Hahnt, a rendőrség parancsnokát bízták meg.

Hogy Himmler kirohanása mennyire volt indokolt, hogy mi is történt a kulisszák mögött, azt az SS és a Gestapo belső irat-anyagának ismerete nélkül nehéz eldönteni. A német biztonsági szervek, amikor a varsói gettó megsemmisítését félbeszakították, feltehetően nem úgy képzelték el, hogy ott az élet a korábbi formák között visszaáll: csupán arra gondolhattak, hogy a továbbiakban már nagyobb megrázkódtatások nélkül, főleg az ipari termelés folyamatosságának biztosításával kell a kitelepítést véghez vinni – ennek érdekében csak a megsemmisítő akciót kell félbeszakítani. Mégis 1942 októberétől – bár megváltozott a gettó státusa és területileg sokkal kisebb helyre szorult össze – átmenetileg viszonylagos nyugalmi állapot jött létre. Semmi jel nem mutatott koncentrációs tábor létrehozására. Sőt, a helyzet annyira stabilizálódni látszott, hogy a get-

tóban megbújva élők egy része is előmerészkedett rejtekhelyéről.

A varsói maradványgettó lakossága 1942 végén két csoportra oszlott. Az egyik az ún. nyilvántartottaké, a másik az illegálisan ott élőké volt, akik munkaviszonnyal nem rendelkeztek. Ezeket „vadaknak" (dzikich), törvényenkívülieknek is nevezték. Az egyes munkahelyek számára a megszálló hatóságok kontingenseket állapítottak meg. Ezekbe a kontingensekbe csak a ténylegesen dolgozókat volt szabad felvenni, bár néhány üzem illegálisan továbbra is beleszámította a dolgozók gyermekeit és feleségét is.

A „nagy kitelepítés" után a nyilvántartottak számára 295 lakóházat jelöltek ki, 133 házat „vadak" foglaltak el. Ez utóbbiak minden pillanatban számíthattak az erőszakos kitelepítésre vagy arra, hogy helyben agyonlövik őket. 1942 októberében a megszálló hatóságok utasították a Judenratot, hogy készítsen pontos nyilvántartást az egyes lakótömbök lakóiról. A nyilvántartás – amelynek adatait az illegális archívum egyik munkatársa feldolgozta – 35 533 személyt foglalt magában. Közülük 4500 olyan személy volt, akinek nem volt munkahelye, de önként vállalta, hogy összeírják. Az új nyilvántartástól függetlenül az általános számítások szerint 1942 októberében kb. 60 000 ember élt a legkülönbözőbb körülmények között a varsói gettóban. Nagy részük (majdnem a fele), mint azt a fenti adatok bizonyítják, illegálisan, azaz „vadként". A lakosság zöme 20 és 50 év közötti férfi volt. Kilenc éven aluli gyermek a lakosságnak csupán 1,4, 60–79 év közötti öreg pedig 1,5 százaléka volt. A lakosság egyharmada (32,5 százalék) a 30–39 évesek, 24 százaléka a 20–29 évesek, 19 százaléka pedig a 40–49 évesek korosztályába tartozott.[7] A fenti adatokból világosan kitűnik, hogy a megsemmisítő akció legsúlyosabban a gyermekek és az öregek körében pusztított, csaknem 99 százalékukat érintette. Elvitték a nők nagyobb részét, s zömmel a produktív életkorban lévő férfiak maradtak életben.

Az októberben összeírt embereknek már csak kis része, kb. egyharmada lakott a volt gettó területén, a maradványgettóban. A többiek, mintegy 27 700 ember, a gettó új falain kívül élt shopok körül, illetve azok területén. 1942 végére, 1943 januárjára a varsói gettó mindössze néhány utcára zsugorodott. Az üzemek „a Gęsia utcától délre" helyezkedtek el a Leszno, Prosta, Nowolipie, Nowolipki, Karmelicka, Żelazna utcában. A shopok és a gettó területe között csak a Gestapo külön engedélyével lehetett közlekedni. Így sikerült a megmaradt zsidóság egyes csoportjait szinte hermetikusan elzárni egymástól. A rendőri feladatokat az üzemek területén a zsidókból, ukránokból, volksdeutschokból verbuvált őrség, az ún. Werkschutz látta el. A varsói ellenállási szervezetek novemberi jelentése ezekről a következőket írta: „A zsidó Werkschutz kiszolgálja a német vezetőséget, a gettórendőrség »hagyományait« követi."[8] Tehát lényegében ugyanazt a szerepet tölti be, mint a rendőrség, csak talán származása volt tarkább az előzőnél.

A német megszállók cinizmusára jellemző, hogy a tömeggyilkosság szörnyű hónapjait követően úgy viselkedtek, mintha mi sem történt volna. Ígéreteket tettek, hogy kiadják az élelmiszer-fejadagokat azoknak is, akik nincsenek nyilvántartva, sőt ha valaki a keresztény oldalról hazatér, az is kaphat fejadagot. (Ezzel nyilvánvalóan a bújkálókat szerették volna előcsalogatni.) Elkezdtek törődni a gyerekekkel stb.

Mindenesetre a gettó kezdett regenerálódni. Megindult a földalatti kereskedelem, a csempészés is. Olyan hangok hallatszottak, hogy megnyitják a zsinagógákat, a színházakat, a mozikat. S bár a lakosság bizalma nem nőtt, életösztöne erősebb volt gyanakvásánál. November 26-án az utcán 26 embert agyonlőttek, ez mégsem szolgált kellő figyelmeztetésül. A fennmaradt visszaemlékezésekből kiderül, hogy az emberekben még a legsúlyosabb körülmények között is mekkora az élni akarás. „Az idő kivételesen gyönyörű. Nem szoktunk hozzá, hogy az idő ilyen kegyes legyen hozzánk – jegyezte fel Alfred Lewin 1942. november 1-én. – A zsidók szabadon fellélegeztek, az

utca tele van sétáló emberekkel . . . a Mila és Zamenhof utca megtelt az életben maradt zsidókkal."[9]

A szétvert, izolált gettó lakossága megpróbálta valahogy berendezni az életét. Magukra maradt emberek új élettársat kereştek, megözvegyültek házasodtak össze, egészen fiatal gyerekek kötöttek házasságot. S újra megjelent a sajátos újgazdagok legújabb rétege, akik a pillanatnyi lehetőségeket kihasználva – „éljünk, ameddig lehet" jelszóval – hangos dáridókkal próbálták feledtetni a közelmúlt kísértő emlékét.

Az üzemek területén, bár a munkakörülmények embertelen, rabszolgajellege nem változott, sőt a bezártság következtében még fokozódott is, rendszeresebbé, kiegyensúlyozottabbá vált a munka. „Úgy tűnt – írja az egyik visszaemlékező –, hogy stabilizálódás következett be . . . A gyárak vezetősége élelmiszer-ellátmányt kapott, és gyári konyhákat állítottak fel. Az élet- és munkaviszonyok a gyárakban kezdtek visszaállni a régi kerékvágásba."[10]

1942 őszén már minden üzem „teljes gőzzel" dolgozott, és nagy mennyiségű hasznos árut termelt, úgy-ahogy elviselhető életkörülményeket biztosítva több ezer embernek. „A nagyobb élelmiszeradagok, az újabb és újabb megrendelések, a három nemzetiségű (német–lengyel–zsidó) vezetőség ígérgetései kezdték megnyugtatni a közvéleményt, amely mintha megfeledkezett volna arról, mennyit értek a korábbi garanciák. Újból hinni kezdték, hogy a kialakult helyzet már a háború végéig fog tartani. Keringtek ugyan olyan hírek, hogy »elsejétől« vagy »tizenötödikétől« újabb korlátozásokat, illetve újabb szállítmányokat terveznek stb. De, amikor elmúlt néhány »elseje« vagy »tizenötödike«, már nem hittek többé ezeknek a »kitalálásoknak«."[11]

„Még most is sokszor elgondolkozom azon – írja a fentebbi visszaemlékezéseket papírra vető Goldman –, vajon ezek a pletykák nem valamiféle kulisszák mögötti erőktől származtak-e, s vajon nem ezeknek a nézeteltérései tették-e lehetővé, hogy ez a »városrész« még 1943-ig fennmaradt. Mindenesetre

én nem tartoztam azok közé, akik hittek benne, hogy a meglévő állapotok tartósak lehetnek."[12]

Mint a későbbi események bizonyították, a gettó lakosságának nagy része ezeket a viszonylagos békés napokat megpróbálta arra is felhasználni, hogy búvóhelyeket építsen, élelmiszert gyűjtsön vagy a védekezés egyéb módjait kidolgozza. Goldman például azt is leírja visszaemlékezéseiben, hogy barátaival ezekben a napokban titkos folyosót épített a föld alatt a keresztény oldal felé, amely búvóhelynek, illetve a menekülés biztosított útjának tűnt váratlan fejlemények esetére. A titkos folyosókról, alagútrendszerekről Ringelblum is írt feljegyzéseiben, és archívuma anyagában is számos beszámolót és utalást lehet erre találni. Ringelblum leírja, hogy a gettó területén valóságos titkos iparág alakult ki a búvóhelyépítés legrafináltabb módjainak kieszelésére.

A gettó lakossága megpróbált tehát kialakítani egy sajátos védelmi rendszert a maga számára. „Időközben a »shopok« szervezeti szempontból is tovább erősödtek – írja Goldman –, és így javult a dolgozók helyzete és közérzete. Voltak persze néhányan, akik kellemetlen meglepetéseket jósolgattak, de a többség éberségét elaltatta az eluralkodott nyugalom." „Attól a néhánytól, akik vagyonuk vagy odaadó barátaik segítségével átjutottak a keresztény oldalra, csak azt hallottuk, hogy ott milyen nagy veszedelmek leselkednek rájuk, és milyen koloszszálisak a kiadásaik. Egyre inkább elterjedt az a meggyőződés, hogy a védekezés egyetlen útja: a termelést a lehető legmagasabb szinten tartani. Ezért azután a fő jelszó az lett: »Mindent a termelésért!«"[13]

Az illegális szervezetek, a baloldali pártok kétségbeesetten próbálták felrázni a varsói zsidóságot és szertefoszlatni a terjedő veszedelmes illúziókat. A Bund illegális lapjának, az *Ojf der Wach*nak egyik februári számában, a „Legyetek éberek" című cikkben például a következőket olvashatjuk: „A bizonytalan jövő megmérgezi a varsói zsidó településen élő rabszolgák minden percét. Nap mint nap újabb hírek, újabb pletykák

születnek a varsói gettó sorsáról, híresztelések elpusztításának terminusáról: két-három hét, három-négy hónap életet adnak még nekünk. Állandó nyugtalanságban, idegeink kimerülésének végső határán őrlődünk remény és kétségbeesés között.

Hát a szörnyű tapasztalatok még mindig nem tanítottak meg minket semmire? Még mindig hagyjuk, hogy a hitlerista gyilkosok, a zsidó gestapósok, az árulók vagy a hiszékeny emberek által terjesztett híresztelések elkábítsanak minket?

Nem kétséges – írja a továbbiakban a Bund lapja –, hogy a hitleristák az összes zsidó kiirtását tűzték célul maguk elé. Ezt fokozatosan, szakaszonként csinálják, taktikájuk a becsapás, a hazugság... Ismerjük már az igazságot Treblinkáról, ahol igen kirafinált aljassággal gyilkolták meg apáinkat, anyáinkat, testvéreinket, gyermekeinket, szeretteink százezreit... Ne higgyük tehát egy percig sem, hogy újabb zsidó gettókat alakítanak... Az Umschlagplatzot megszüntették, az »illegálisoknak« amnesztiát ígértek, állítólag minden zsidót alkalmaznak és élelmiszer-fejadagokat adnak mindenkinek. Ezek cinikus gúnyolódások! A gyilkos játszik még egy kicsit a fegyvertelen áldozattal, mielőtt fejére sújtana a véres bárddal. Zsidók! Varsói gettó polgárai, legyetek éberek! Ne higgyetek az SS-banditák szavának, semmilyen ígéretének!" A cikk a továbbiakban a közelmúltból idézett esetek egész sorával bizonyítja, hogy amikor állítólag munkára toborozták az embereket, nem munkára vitték őket, hanem elpusztították. Tehát valójában a megsemmisítés nem szűnt meg, csak lelassult. Figyelmeztet a cikk arra is, hogy újra érkeznek a levelek az állítólag keletre telepítettektől. Megint megpróbálják elhitetni az emberekkel, hogy keleten a németek új gettókat állítottak fel, s oda telepítik a varsói zsidókat. „Ne felejtsük el, hogy Lublin mellett van Belżec, ahol több tízezer zsidót pusztítottak el ugyanúgy, mint Treblinkában. Ne legyenek illúzióink!"

„Ne higgyetek a zsidó közvetítőknek, a shopok vezetőinek és a mestereknek! Ezek ellenségeitek. Ne hagyjátok, hogy be-

csapjanak. Ne hagyjátok magatoknak bebeszélni, hogy a jobb szakemberek, a tapasztalt munkások, a számokkal bírók biztonságban vannak, és ezért ki szabad adni a gyengébbeket, a védteleneket.

Mindenki veszélyben van! Senki se merészelje kezét nyújtani ahhoz, hogy testvéreit, társait, szomszédját vagy munkatársát vágóhídra hajtsák! A pusztulástól féltünkben ne váljunk magunk is férgekké! Segítsünk egymáson! Azokat az aljas árulókat, akik az ellenségnek segítenek, ki kell vetnünk sorainkból. Ne hagyjátok magatokat kiirtani, mint a birkák! Készüljetek fel saját életetek védelmére! Ne felejtsétek el, hogy mi, zsidó polgári lakosok is, a szabadság és az emberiség harci frontján állunk!

Az ellenség súlyos egyezséget kínál. Védjük férfiasan és bátran tisztességünket! Éljen a szabadság!"[14]

A Bund cikkének kemény szavai rendkívül bonyolult problémákat érintenek. Már nem a „minden mindegy" hangulatával kellett szembenézniük a gettó illegális szervezeteinek, hanem az aktív védekezésre, az árulók elleni nyílt fellépésre, az egymás iránti szolidaritásra kellett mozgósítaniuk. Valami megváltozott a hangnemben, de az egész atmoszférában is.

„A varsói gettó lakosságának hangulatában 1942 utolsó hónapjaiban kétségtelen változás volt észlelhető – írja T. Brustin és T. Berenstein, a Zsidó Történeti Intézet bulletinjében megjelent cikkében.[15] Ehhez a változáshoz bizonyára hozzájárult, az a viszonylagos nyugalom is, amiről a fentiekben szó volt, de valami más is jelentkezett. Ez már nem a nagy kitelepítést megelőző 1942. nyári hangulat volt. A nyugodtabb napok új értelmet nyertek, s ehhez feltétlenül hozzájárult a Zsidó Harci Szövetség, a ŻOB létrejötte és tevékenysége. Harci szervezeteket alakítottak az üzemek területén is, természetesen mély illegalitásban. Hozzákezdtek a katonai kiképzéshez, jelentős politikai felvilágosító munkát folytattak. Rendkívül szívós munkával rombolták az illúziókat, s megpróbálták rávenni a gettó lakosságát, hogy felkészüljön a fegyveres harcra az ellenség el-

len. A felkészülés időszaka volt ez, annak megértetése, hogy csakis és kizárólag a védekezés, a fegyveres ellenállás ad esélyt a túlélésre.

Más volt persze már a háttér is. Sztálingrád után sok minden megváltozott a háború menetében, nagyot fordult a kocka. A németek már nem előretörőben voltak, hanem védekezésbe szorultak. Mind többen figyeltek fel a hitlerizmus érlelődő válságának tüneteire.

1942 végén–1943 elején lázas előkészületek folytak a gettóban. A meglehetősen elhúzódó politikai konszolidáció eredményeképpen végül a zsidó ellenállási mozgalomban stabilizálódtak az erőviszonyok. A legnagyobb szerepet a baloldali demokratikus áramlat játszotta: ez a Bund csatlakozása és a Zsidó Harci Szervezet megalakulása után meghatározóvá vált a gettó illegális életében. A ŻOB élén ismert közéleti emberek álltak: Mordechaj Anielewicz (Haszomer Hacair), Michal Rojzenfeld (LMP), Marok Edelman (Bund), Ichak Cukierman (Hechaluc) és Hersz Berliński (Lengyel Szocialisták – Baloldal). A szervezet felvette a kapcsolatot a lengyel ellenállással; tagjait a lengyel emigráns kormány és a Honi Hadsereg vezetősége is elismerte a lengyelországi zsidó lakosság képviselőiként, sőt bevették őket abba a tanácsba, amely a kormány hazai Delegatúrája mellett alakult a zsidók megsegítésére. Természetesen szoros kapcsolatot tartottak fenn a Lengyel Munkáspárttal is. A Lengyel Munkáspárt tagjai már korábban igen nagy szerepet játszottak az erők konszolidálásában és abban, hogy a varsói zsidóságot felkészítsék az aktív harcra. 1942. december végére–1943. január elejére a gettó életének és közhangulatának tényleges irányítója a Zsidó Koordinációs Bizottság, a ŻOB és az illegális ellenállási szervezetek váltak.

A harcra készülőket összehangoló Koordinációs Bizottság és a ŻOB tevékenysége kiterjedt a lakosság szociális és egészségügyi támogatására is. Önsegélyező szervezetet hoztak létre a rendelkezésre álló sovány eszközök felhasználásával: az üzemek munkásainak önkéntes adójára, társadalmi gyűjtésre, a

Vöröskereszt küldeményeire stb. támaszkodhattak. Megpróbáltak munkát szerezni a nem dolgozóknak, segítették a betegeket, sőt a titkos iskolák újjászervezését is megkísérelték.[16]

Fő tevékenységüket mégis abban látták, hogy felrázzák a zsidó lakosságot a letargiából, aktív önvédelemre serkentsék és kiszabadítsák a gyilkos illúziók béklyójából. Ezt szolgálták az árulók megbüntetésére, illetve halálos ítéletük végrehajtására irányuló, fentebb már említett akciók is.

A baloldali ellenállási mozgalom nem elégedett meg azzal, hogy várakozzék a megszállók újabb akciójára, de megpróbált kezdeményezni, támadást szervezni – nyilvánvalóan azért, hogy hozzászoktassa a gettó lakosságát az aktív ellenálláshoz, s lelkileg is és gyakorlatilag is felkészítse a küzdelemre. Január elején röpiratok terjedtek a gettóban a varsói zsidóság pusztításának fél évvel azelőtti szörnyű eseményeire emlékeztetve. A felhívás egy nagyobb tüntetés és tiltakozó megmozdulás előkészítését szolgálta.

„Január 22-én lesz fél esztendeje, hogy elkezdődött Varsóban a kitelepítési akció – hangzik a felhívás. – Mindnyájan nagyon jól emlékszünk a borzalmas napokra, amikor testvéreink közül 300 000-ret a treblinkai haláltáborba küldtek. Azóta eltelt hat hónap, hat olyan hónap, amikor halálfélelemben éltünk, nem tudva, mit hoz számunkra a következő nap. Mindenünnen jöttek a hírek, hogy megsemmisítik a zsidókat Németországban, a főkormányzóságban, a megszállt országokban. Ezeket hallva minden nap, minden órában vártuk, mikor kerül ránk a sor. Most már megértettük, hogy a hitlerista gyilkosok csak azért hagynak még élni minket, mert ki akarják használni munkaerőnket az utolsó cseppig, végső verejtékünkig, utolsó leheletünkig. Rabszolgák vagyunk. Ha a rabszolga nem hajt hasznot, agyonverik. Ezt mindnyájunknak meg kell értenie, és nem szabad megfeledkeznünk róla.

Az utóbbi hetekben bizonyos körökben hírek terjedtek el bizonyos levelekről, amelyek állítólag azoktól a zsidóktól érkeztek, akiket kitelepítettek Varsóból, és most állítólag Pinsk

vagy a Bobrujsk mel'etti táborban élnek. Ezeket a híreket azok a zsidók terjesztik, akik a Gestapo szolgálatában állnak. A véres gyilkosok így akarják megnyugtatni a zsidó lakosságot, hogy az elkövetkező kitelepítés nyugodtan, minden nehézség nélkül mehessen végbe, minimális erőbevetéssel és német részről áldozatok nélkül. Arra törekszenek, hogy a zsidók ne építsenek maguknak búvóhelyeket, ne álljanak ellent. Zsidók, ne terjesszétek ezeket az aljasságokat!

Ne segítsetek az ügynököknek! A gestapós bűnözők olyan fizetséget kapnak majd, amilyet megérdemelnek.

Zsidó néptömegek! Közeledik az idő! Készen kell állnotok az ellenállásra és arra, hogy nem engeditek megnyúzni magatokat, mint a bárányokat. Egyetlen zsidó se szálljon be a vagonokba! Azok pedig, akiknek nincs lehetőségük rá, hogy az aktív ellenállásban részt vegyenek, álljanak passzívan ellent, bújjanak el. Lwówból hírt kaptunk, hogy a zsidó rendőrség 3000 zsidót kitelepített. Varsóban ez már nem következhet be, biztosíték erre a Lejkin elleni merénylet. A mi jelszavunk most a következő:

Mindenki álljon készen arra, hogy emberhez illően fogadja a halált!"[17]

A ŻOB január 22-ére tüntetést szervezett az elesettek emlékére. Hatalmas tüzet akartak gyújtani a Muranowski téren, nyílt támadást akartak indítani a gettó rendőrsége ellen, és más látványos jelekkel is kifejezésre akarták juttatni, hogy felkészültek a harcra.

A hangulatváltozás, a tudatos harci készülődés nemcsak a baloldali szervezetek és a ŻOB tevékenységén volt lemérhető. A jobboldali, konzervatív polgári szervezetek is felhagytak addigi lemondó, a halálba belenyugvó vagy egyezkedő politikájukkal. A jobboldali cionista (Betar) szervezet tagjaiból és a lengyel hadsereg volt tagjaiból alakult Zsidó Katonai Szövetség is harcra hívott: „Könyörtelen harc a megszállók ellen, utolsó csepp vérünkig!" – hirdette. Kemény szavakkal próbálta felrázni a zsidóságot. „Készüljetek a harcra! Legyetek ré-

sen! Harcolunk! Célunk, hogy felébresszük nemzetünket. Jelszavaink népünk körében: »Ébredj és harcolj! Ne veszítsd el a reményt, hogy megmenekülhetsz!« Hidd el, a menekvés nem abban van, ha akarat nélküli juhnyájként megyünk a halálba. A menekülés magasabb rendű dologban van: a harcban! Aki harcol az életéért, annak van esélye, hogy megmenekül. Aki eleve lemond a védekezésről, az azonnal vesztett! Arra csak a megalázó halál vár Treblinka fojtogató gépezetében. Ébredj népem, és harcolj! Minden anya váljon kölykét védő oroszlánná! Egyetlen apa se nézze nyugodtan gyermeke halálát! Ne ismétlődhessenek meg még egyszer szégyenletes pusztulásunk korábbi eseményei! Félre a rezignációval és a hitetlenséggel! Félre rabszolgalelkünkkel! Fizessen minden csepp zsidó vérért ellenségünk a saját vérével! Váljon nálunk minden ház erődítménnyé! Ébredj népem, és harcolj!..."[18]

A két idézett dokumentum azt bizonyítja, hogy a korábban igen eltérő nézeteket valló politikai erők most ugyanazért a célért szinte azonos hangnemben buzdítanak harcra, az aktív védekezés gondolatának igyekszenek megnyerni az embereket. Nagyon kevés írásos dokumentum maradt a zsidó ellenállási mozgalom konspirációs irodalmából, így különösen nehéz rekonstruálni a különböző irányzatok állásfoglalását. Nemcsak a gettóból, de az egész lengyelországi ellenállási mozgalomból is csak töredékesen maradtak fenn röpiratok, sajtótermékek.

De ezekből is és a visszaemlékezésekből is kiderül, hogy az ellenállási mozgalom 1942 végén–1943 elején gyorsan terjedt a gettóban; ebben a döntő szerep a Koordinációs Bizottságé és a ŻOB-é volt. Ezek a szervezetek felrázták a lakosság nagy részét, szavuk viszonylag sokakhoz eljutott. A gettó lakosságát többségében életerős fiatalok alkották, akikben az élni akarás és a bosszúvágy erősebben dolgozott, mint korábban a sok szenvedéstől, megaláztatástól kimerült betegekben, öregekben.

A ŻOB 1943. január 22-re tervezett akciója nem valósult meg. A németek megelőzték az ellenállási mozgalmat. Január 17-ről 18-ra virradó éjjel behatoltak a gettóba. Megsejtették

talán, hogy valami készül, és meg akarták azt előzni? Hiszen feltehetően ismerték a zsidó ellenállási mozgalom tevékenységét, terveit. Vagy már korábban is erre a napra tervezték akciójukat? Nem lehet pontosan tudni. Sokan ezt azzal hozzák összefüggésbe, hogy január 17-én a lengyel ellenállási mozgalom Varsóban jelentős akciókat hajtott végre, s ez késztette volna az SS vezetőit gyorsabb cselekvésre. Mindenesetre eldöntötték, hogy január 18-án 16 000 zsidó munkást kitelepítenek állítólag Lublinba, az ottani munkatáborokba. 18-án reggel fél nyolckor von Sammern parancsnoksága alatt erős SS-egységek hatoltak be a gettó területére, és megkezdték az emberek összefogdosását. Az üzemek vezetői parancsot kaptak, szólítsák fel az embereket az önkéntes jelentkezésre. Az akciónál Teodor van Eupen-Malmédy, a treblinkai haláltábor parancsnoka asszisztált.

Az eredmény a németek számára megdöbbentő volt. Alig néhányan jelentkeztek. A megszállók a varsói gettóban először találták szemben magukat szervezett ellenállással. Az ellenség támadása váratlan volt ugyan, a ŻOB-ot felkészületlenül találta, a harci csoportok alig tudtak összegyülekezni, ám a ŻOB parancsnoksága gyorsan cselekedett. Pár soros röplapot adott ki: „Zsidók! A megszálló hozzákezdett megsemmisítésetek második szakaszához. *Ne menjetek önként a halálba!* Védekezzetek!"[19] Elsőként az Ostdeutsche Baustelle gyár munkásai tanúsítottak ellenállást. Egy fiatal lány, Emilia Landau gránátot dobott a németek közé. Több német meghalt, a lányt is agyonlőtték. De cselekedete jeladásul szolgált. A varsói gettó területén, megkezdődött a zsidó–német háború. Még ezen a napon több utcában és más üzemek területén is sor került fegyveres összeütközésekre. Nagyobb harc a Zamenhof utcában bontakozott ki, ahol a ŻOB egyik egysége öt revolverrel, gránátokkal, benzines palackokkal fogadta a megszállókat.

A zsidók ellenállása nagy riadalmat keltett a németek körében. „Die Juden schiessen!" – kiabálták összevissza. A már

összefogott zsidók kihasználták a zűrzavart és elmenekültek. Védekeztek az emberek az egyes házakban is. Taktikájuk az volt, hogy beengedték a németeket a ház belsejébe, és ott támadtak rájuk minden oldalról. Sokukat megsebesítették és lefegyverezték ily módon. De harc folyt az üzemekben és a rakodótéren is.

Az eredmény felülmúlta a várakozást. A ŻOB első fegyveres akciója következtében Sammern január 21-én kénytelen volt félbeszakítani akcióját és kivonulni a gettó területéről. Himmler parancsát, hogy első lépésként 16 000 zsidót, majd pár nap leforgása alatt az összeset el kell távolítani Varsóból, nem sikerült végrehajtani. A náciknak csak 6000 embert sikerült elhurcolniuk, de azokat is úgy, hogy kézigránátot dobtak a bunkerekbe, és az életben maradt embereket erőszakkal kirángatták onnan. Később ezzel is felhagytak, mert a pincékből tűz fogadta őket.

A ŻOB egységeinek küzdelme január 18–21-én meglepte a német megszállókat is, de ennél talán még fontosabb volt, hogy óriási visszhangot váltott ki mind a gettó, mind Varsó egész lakossága körében.

„A zsidó lakosság ébredezik a letargiából – írta a *Głos Warszawy* „Halálkerület Varsóban" című cikkében. – Senkinek nincs már illúziója az iránt, hogy mit tartogat a hitlerista bestia azok számára, akik megmenekültek a pogromból. Ezért szeptemberben az ellenállás kivégezte Jakob Lejkint, a rendőrség helyettes vezetőjét. November végén végrehajtották a halálos ítéletet Izrael Fürst felett, aki összekötő volt a zsidó gmina és a német hatóságok között. Fürst Gestapo-ügynök volt, a zsidó lakosság kirablásából gazdagodott meg . . ."[20] A *Głos Warszawy* egy másik számában beszámolt a január 18-án kirobbant eseményekről „Varsó zsidó lakossága védekezik" – hirdette a cikk címe, s további harcra buzdított.

Nem csupán a kommunisták, hanem a lengyel ellenállás minden árnyalata (a szélsőjobboldali ún. falangista elemeket kivéve) megkönnyebbülten vette tudomásul, hogy a megma-

radt zsidóság felhagy passzivitásával és küzd az életéért, de legalábbis a becsületéért. A lengyel szocialista jobboldalnak a Wolność, Równość, Niepodległość (WRN – Szabadság, Egyenlőség, Függetlenség) néven szerveződő csoport *WRN* című illegális lapjában a következő címmel közölt cikket 1943. február 5-én: „Fegyveresen álltak ellent a varsói gettóban". Ebben többek között a következőket olvashatjuk: „Fegyveresen álltak ellent a varsói gettóban, amikor január 18–21. között a németek megint elkezdték gyilkolni a zsidókat. Ugyanúgy, mint ősszel, a német rendőri erők leblokkolták a házakat és elhurcolták a lakókat a rakodótérre, ahol bekergették a Treblinkába menő vagonokba. Most azonban a németek más magatartást tapasztaltak a zsidók részéről, mint a korábban. Általánossá vált, hogy a blokád alá vett házak lakói a parancs ellenére nem hagyják el házaikat, sőt akkor sem, amikor a rendőrök behatoltak a házakba, és öldökölni kezdtek. kiket elhurcoltak, azok megpróbáltak elmenekülni, néha sikerrel, leggyakrabban azonban életüket vesztették ... Néhány esetben elszántabb volt a zsidó lakosság, ugyanis a német utasításokkal való szembeszállás sokszor fegyveres ellenállás formáját öltötte ... a lakosság elbarikádozta a házak, lakások kapuit, és a csendőröket kézigránátokkal, revolvertűzzel várta ..."[21]

Az illegális lengyel sajtó nap mint nap újabb és újabb hírekkel szolgált a zsidóság hangulatváltozásairól, fokozódó harci elszántságáról és a küzdelem első jelentősebb eredményeiről.

A lengyel emigráns kormány jobboldali köreinek szócsöveként ismert *Biuletyn Informacyjny* is elismerő szavakkal szólt erről „Önvédelem a varsói gettóban" című cikkében. „Hősi magatartásuk – olvashatjuk a varsói zsidókról –, az a körülmény, hogy nem vesztették el méltóságukat ezekben a szomorú pillanatokban, tiszteletet vált ki és a lengyel zsidók történetének egyik legszebb lapját jelenti."[22] Későbbi, február 25-i számában talán még nagyobb elismeréssel ír: „A zsidók ellenállnak" – hirdeti nagy betűkkel.[23]

A januári eseményeknek a lengyelországi zsidóságra gyako-

rolt, szinte leírhatatlanul nagy hatását tükrözik a visszaemlékezések is. „A gettó utolsó periódusában, úgy 1943 körül, a kefegyár fémrészlegére kerültem dolgozni, a Świętojarska utcai épületbe. A januári akció idején már ott voltam – olvashatjuk az egyikben. – A januári akció, a ŻOB első önvédelmi akciója, fordulatot hozott a gettó pszichikai állapotában. Az emberek ettől a perctől kezdve csak a védekezésre gondoltak. Még az idősebb nemzedék képviselői is meg voltak győződve arról, hogy ellent kell állni. Hozzájárult ehhez az az akció is, amire körülbelül egy hónappal később került sor, amikor zsidó gestapósokat likvidáltak nálunk, Mietek Rosenberg házában. Mivel a szomszédban laktam, pontosan ismerem a történetet. A lakásba behatolt egy csoport ellenálló. A jelenlevők közül mindenkinek megkérdezték a nevét, majd felszólították őket, hogy vegyék le a zakójukat. Miután ellenőrizték az igazolványokat, a gyerekeket átvitték a másik szobába, ahol egyikük elmagyarázta nekik, hogy azok az emberek, akik odaát vannak mind árulók. A csoport parancsnoka ezután parancsot adott »Fiúk, tűz!« Csak azokra lőttek, akik zakó nélkül, ingben voltak."[24]

A visszaemlékezés írója azután elmondja, hogy a januári akció után keresni kezdte a kapcsolatot a ŻOB-bal. Ez nem volt könnyű. Végül sikerült kapcsolatba lépnie a Lengyel Munkáspárt egyik tagjával, Sara Zagiellel.

„Emlékszem az egyik ülésre Mirski mérnök lakásán – írja. – Sara elmondta, hogy olyan forradalmi szervezetet képvisel, amelynek az a célja, hogy fegyveres ellenállást szervezzen és megakadályozza az elmúlt év júliusában lezajlottak megismétlődését. Taktikaként bunkerépítést javasolt. A szervezet célja, jelentette ki, hogy megteremtsük a kiterjedt ellenállás alapjait a gettó területén. Továbbá azt hangoztatta, hogy fel kell kelni, az emberek egy része meneküljön az erdőkbe. Azt is mondta, hogy gárdistáknak tekint minket, elhozta a Népi Gárda újságjait, beszélt a szervezett partizánegységekről, arról, hogy magunknak kell fegyvert szereznünk a németektől.

Szólt az ellenállási szervezet struktúrájáról, hierarchiájáról is stb."[25]

Egy másik résztvevő, akinek nevét is ismerjük, Mojzesz Flamenbaum, a következőképpen emlékezik vissza: „1943 eleje volt. Az Oksako-üzem területén dolgoztam ekkor a Szczęszliwa utcában. Régen tudtam, hogy valami készül, de még nem tartoztam a földalatti szervezethez. Mi, fiatal munkások, már régen megszerveztünk egy titkos kört, volt saját rádiókészülékünk is. Régi ismerősöm, egy lengyel fémmunkás révén kapcsolatba léptem a keresztény oldallal . . . Sőt, át is mentem oda és személyesen találkoztam vele . . . Kapcsolatba léptem egy másik lengyel munkással, Kaczorral, és egy lengyel orvossal, Chmielewskivel. Mindez még 1942 vége felé történt. A lengyel elvtársak segítettek, hogy átdobjunk zsidókat az erdőkbe, a partizánokhoz." Később leírja, hogy maga is gondolt az erdőbe menekülésre, de olyan utasítást kapott, miszerint „a pártnak az a véleménye, hogy most nem kell elküldeni az embereket az erdőbe, a gettóban kell maradni és várni a parancsra". Szymon Kaufman bevonta a vezetése alatt álló harci csoportba, amely a Szczęszliwa, Stawki, Miła és Smocza utcát fogta át. A csoport politikai irányítója Goldberger mérnök, az LMP tagja volt.[26]

Egy másik érdekes írás, Bernard Borg visszaemlékezése, már az áprilisi felkelés közvetlen előzményeibe, a felkészülés folyamatába nyújt betekintést. Borg leírja, hogy az ő körzetükben, amelyet a Leszno–Smocza–Nowolipie utcát határolta, körülbelül 150 aktív harcosból álló ŻOB-szervezet tevékenykedett. Volt ott még néhány másik laza csoport is; ezek nem álltak szervezetileg kapcsolatban a ŻOB-bal, de támogatták. Összesen 13 harci csoport alakult a környéken. Fegyverzetük igen vegyes volt, sok esetben csak késekkel szerelték fel magukat. Rádiójuk is volt a Leszno utca 72. szám alatti házban. Egy elvtárs mindig mellette ült. A híreket sokszorosították és naponta több száz példányban szétküldték. „A központi gettóban fejlettebb volt a nyomdatechnika – írja Borg. – Ott köny-

nyebben és nagyobb példányszámban nyomtattak, mint a gettó többi részében. Az utolsó napig kapcsolatban álltunk a lengyelekkel. A találkozóhely a Chłodna utca 49. volt, ahol összekötőnket egy lengyel elvtárs, Kowalski várta. Az egyik legjobb összekötő Tolek elvtárs volt (a másik nevére nem emlékszem). Utolsó napig csempészte a fegyvereket és az irodalmat az árja oldalról a gettóba.

... Az egyik fagyos estén – írja a továbbiakban Borg –, úgy január vege felé, mi, a ŻOB egységében levő LMP tagjai, összegyűltünk Halinka Rochman lakásán, a Leszno utca 42. számú házban. A fegyverek kezeléséről terveztek előadást. Heten voltunk ... Tudtuk, hogy ma valami új dologról lesz szó. Mint minden előadás előtt, kis időt a politikai és szervezeti kérdések megbeszélésére fordítottunk. A bevezetés után megtudtuk, hogy egy újfajta »tojással« (kézigránáttal) fogunk megismerkedni. Mindnyájan félkörben közelebb húzódtunk az asztalhoz, szabad helyet hagyva Janeknak (Szwarcfus). A táncoló fénynyelv újra és újra megvilágította Janek karcsú, szép, magas alakját, felfelé fésült világosszőke haját, hosszúkás, sápadt arcát, kék szemeit ... »Mielőtt rátérünk a dolgokra, valamit el kell mondanom« – kezdte Janek, és értékelte a varsói gettóban lezajlott januári harcok tapasztalatait. Mint katonai szakértő meghatározta a fő irányokat. Elmondta, feltétlenül szükséges, hogy valamennyi harci csoport kaszárnyába vonuljon, hogy az ellenség hirtelen támadása esetén gyorsan mozgatni lehessen a szervezetet. Azután majd az ellenség elleni gyors támadás és gyors visszavonulás taktikáját kell alkalmazni, lehetőleg elkerülve az állóharcot. A harcnak mindig tömegesnek kell lennie, egyéni akciókra nem kerülhet sor, nehogy megismétlődjék, ami a januári harcok alatt történt ...

A januári harcok után világossá vált, hogy ez csak kezdetét jelentette a varsói gettó végső megsemmisítésének. Pártbizottságunk a Többens- és Schultz-gyár területén elhatározta: gyors tempóban egybegyűjti a Zsidó Harci Szervezet tagjait, általános és gyors katonai kiképzést szervez, elkészíti a terveket,

megteremti a fegyver- és élelmiszer-ellátás feltételeit. Szwarcfus és Hersz Kawe kapta a megbízást a harci tervek kidolgozására és a katonai felkészítésre. Janek Szwarcfus volt a Többens- és Schultz-terület tényleges parancsnoka."[27]

A Borg visszaemlékezésében szereplő Janek Szwarcfus joggal bírálta a januári taktikát. A harcok ekkor főként az egyéni találékonyságra és önfeláldozásra épültek. Ez természetesen sokkal nagyobb áldozatot követel, mint a jól szervezett tömegharc. A kegyetlen, embertelen, gőgös ellenség mégis megtorpanásra kényszerült. Félbe kellett szakítania tervezett akcióját. Legalább 20 német SS és csendőr elesett, 50 pedig megsebesült. S ha ez a veszteség nem is volt arányban az elhurcolt zsidók számával, és a harcolók veszteségeivel, mindez azt bizonyította, hogy a varsói gettó talpra állt, kész az ellenség akcióinak visszaverésére. „Varsó zsidó lakossága január 18-tól kezdve állandó harcban áll a megszállókkal és kiszolgálóikkal" – állapította meg a ŻOB vezetősége.[28]

Mint a fent idézett visszaemlékezésből kiderült, a vezetés a januári harcokból levonta a kellő tanulságokat. Hozzálátott a megfelelő taktika kidolgozásához, amely a sajátos helyzetben sokszoros túlerővel támadó ellenséggel szemben valami védelmet biztosíthat és hatásos lehet. Új és új erőket szerveztek be, s ezúttal nem is nehezen, mert a januári események bizalmat és szeretetet ébresztettek a ŻOB egységei iránt.

A katonai és a politikai felkészítés mellett a ŻOB parancsnoksága azzal is ébren tartotta az ellenállás szellemét és bizonyította harci elszántságát, hogy állandó kemény harcot folytatott az árulók ellen. Továbbra is végrehajtottak népítéleteket a Gestapo zsidó ügynökei a zsidó rendőrség tagjai ellen. A rendőröket, az SS tagjait, a gestapósokat félelem fogta el, ha erősebb őrizet nélkül léptek ki a gettó utcáira.

Ez a pánikhangulat egyébként erősödött az ellenállási mozgalom hatása alatt, s a gettó falain kívül is szinte az egész főkormányzóság területén érzékelhető volt. Hans Frank már az 1942. december 9-i kormányülésen arról panaszkodott, hogy

„állandóan növekszik a minden németet fenyegető veszély . . . Talán be kellene vezetni azt az elvet, hogy a németeknek nem szabad egyedül mutatkozniuk esténként a kivilágítatlan helyeken."[29]

Himmler mindenesetre elérkezettnek látta az időt arra, hogy végre érvényt szerezzen a német kormány korábbi döntésének. 1943. február 16-án egyidejűleg utasította Oswald Pohl SS-Obergruppenführert, az SS gazdasági hivatalának vezetőjét és Krügert, a főkormányzóság SS-egységeinek főparancsnokát a varsói gettó teljes likvidálására és az összes értékek elszállítására.

„1. Elrendelem, hogy a varsói gettóban koncentrációs tábort létesítsenek.

2. Minden Varsóban élő zsidót át kell vinni ebbe a táborba, a zsidóknak tilos magánvállalatoknál dolgozni.

3. A varsói gettóban működő eddigi magánvállalatokat áttelepítik a koncentrációs táborba (állami vállalatokként).

4. Az egész varsói koncentrációs tábort üzemeivel és lakóival együtt a lehető leggyorsabban át kell telepíteni Lublinba és környékére, lehetőleg úgy, hogy a termelés ne szenvedjen károsodást."[30]

A Krügernek küldött utasítás még azt is tartalmazza, hogy az intézkedést biztonsági okok indokolják. „A gettó elpusztítására és koncentrációs tábor alakítására azért van szükség, mert másként soha nem fogunk Varsóban nyugalmat elérni . . ."[31]

A varsói gettó ellen hozott halálos ítéletek sorában kétségtelenül ez volt a végső. A gettó sorsa végleg megpecsételődött.

A végrehajtás tervének kidolgozásával Pohlt és Krügert bízták meg. Krügernek az embereket kellett megsemmisítenie, Pohlnak az anyagi javakat összegyűjtenie.

A német hatóságok igen óvatosan láttak hozzá az emberek és a gépek átszállításához. Először a Hallmann-asztalosüzemeket akarták áttelepíteni, amelyet a kovácsműhely követett volna. Többens gyártulajdonosnak azonban – aki az áttelepítés

irányítását magára vállalta – csalódnia kellett. Az asztalosműhely ezer dolgozója közül alig 20–30 jelentkezett az önkéntes kitelepítésre. A ŻOB csoportjai pedig, hogy megakadályozzák az értékes gépek és nyersanyag elszállítását, az egyik február végi éjszakán felgyújtották a szállításra előkészített nyersanyagot és gépeket, súlyos milliókkal károsítva meg a német vállalatokat.

Eredménytelenül végződtek a többi üzem kitelepítésére irányuló kísérletek is. Február végén, márciusban megszaporodtak és mind nagyobb visszhangot váltottak ki a szabotázsakciók. Március 13-án pedig olyan eseményekre került sor a gettóban, amelyek nemcsak a ŻOB, hanem talán még inkább a megszállók számára szolgáltak figyelmeztetőül.

A dolog úgy indult, hogy a megszállók meg akarták félemlíteni a gettó lakosságát. 13-án 2 és 4 óra között e célból a gestapós Brandt „pacifikációs" akciót hajtott végre. A Miła, Zamenhof és Nalewka utca által bezárt körzetekben minden arra haladót lelőttek, kikergették az embereket a lakásokból, s velük is végeztek. 200 embert, közöttük 14 gyereket gyilkoltak meg. A ŻOB gyorsan akcióba lépett. Feltartóztatta és kizavarta a gettóból azt az 50 SS-t, akiket von Sammern erősítésül küldött. Így Brandt emberei kénytelenek voltak elhagyni a gettó területét, amit a ŻOB újabb, a januári akcióhoz hasonló jelentőségű sikerként könyvelhetett el.[32]

Ezekben a hetekben sokkal szorosabbá vált az együttműködés mind a gettó területén szerveződött ellenállási csoportok között, mind pedig a ŻOB és a lengyel ellenállás között. Ennek egyik megnyilvánulása volt az a felhívás, amely „A zsidó fiatalok levele a falon túli elvtársakhoz" címet viselte, s a közös cél és a közös harc jegyében íródott. Hozzá hasonlót mindkét fél részéről többet is idézhetnénk. De tükröződött ez abban is, hogy a harcosok nagy része, akiknek lett volna lehetőségük és voltak is kapcsolataik ahhoz, hogy kimeneküljenek a gettóból, vállalták az ottmaradást és a közös harcot.

Márciusban, áprilisban a varsói gettó lényegében már a

ŻOB kezében volt. Tekintélye a zsidó lakosság egészében szinte osztatlanná lett. A ŻOB parancsnoksága jól látta, hogy már csak napok kérdése a végső összecsapás, de azzal is tisztában volt, hogy súlyos, egyenlőtlen harcot kell vállalnia. Mint számára egyetlen kedvező tényezővel, csakis a város topográfiai helyzetével számolhatott, amit pontosan ismert. A gettó szűk utcácskái, átjáróházai az ellenállóknak kedveztek, bár sokszor akadályozták is a menekülést. Éppen ezért a zsidó ellenállás vezetői kettős taktikát dolgoztak ki. Úgy tervezték, hogy a harcok első fázisát a föld felett vívják meg, a második fázist viszont a föld alá húzódva, a bunkerekben, a föld alatti folyosórendszerben, partizántaktikát alkalmazva.

A ŻOB parancsnoksága – a felkelés vezetősége – négy fő egységre oszlott. Az első egység a gettó központi részét, a Nalewki, Gęsia, Miła, Wolyńska és Stawki utca által bezárt részt tartotta megfigyelés alatt. Ebben a csoportban volt Fondaminski, a LMP gettóbizottságának titkára és a ŻOB két parancsnoka, Anielewicz és Rojzenfeld.

A második egység Jurek Grynszpan, Sara Żagiel, Edelman és Berliński vezetésével a kefeüzemek területét ellenőrizte. A harmadik egység Eliasz Gutkowski irányításával a Muranówski téren vette be magát. A negyedik az ún. termelő gettóban helyezkedett el (Leszno, Nowolipia, Karmelicka utca); itt harcolt Szache Fajngold, Róza Rozenfeld, Hersz Kawe, Jan Szwarcfus, Dawid Nowodworski, Eliazar Geller stb. Az egységek kisebb harci csoportokra oszlottak. Hogy milyen erőt képviselt a ŻOB a felkelést megelőzően, arra nézve nagyon eltérnek az adatok. Januárban 50 csoport volt, ebből 5 maradt. Márciusban 22 csoportról írnak, csoportonként 20–30 fővel, ami körülbelül 600 szervezett harcost jelentett. Ez a szám később változott, és nincs benne a ŻOB-hoz nem csatlakozott ellenállók száma, akik szintén lehettek pár százan. Mindenesetre számuk elenyésző volt Sammern – majd Stroop – több ezres, jól felfegyverzett és mindenre elszánt egységeivel, ágyúival, tankjaival és repülőgépeivel szemben.

VII. FEJEZET

„Haljunk meg becsülettel"

Az 1943. április 18-ról 19-re virradó éjszakán a megszállók sűrű kordonnal vették körül a varsói gettó falait. Megerősítették az őrséget: 25 méterenként állítottak fel egy-egy őrt. Nehézgéppuskák meredtek a falakra. A városrészen keresztül minden közlekedés megszűnt, a villamos sem haladt át többé a gettón. Gyakoribbá váltak az őrjáratok.

Április 19-én reggel 6 órakor megkezdődött az akció. Hogy miért éppen ezen a napon, azt csak találgatni lehet. A legtöbben arra a feltevésre hajlanak, hogy a hódítók így akarták megünnepelni a Führer születésnapját. Hitler április 20-án született. Az SS-tábornokok körében egyébként is szilárd volt a meggyőződés, hogy a gettó megtisztítása legfeljebb 2–3 napot vesz majd igénybe, tehát 20-án már eredményekről adhatnak hírt.[1]

Másnap Jürgen Stroop, a varsói gettó felszámolásával frissen megbízott SS-tábornok, az alábbiakat jelentette az első nap eseményeiről Krakkóba von Krügernek, a főkormányzóság SS-főparancsnokának: „A gettó bezárása 3 órakor. 6 órakor a SS fegyveres egységei 16/850 [16 tiszt és 850 közlegény. – *Sz. K.*] a maradványgettó felszámolására irányítva.

A zsidók és a banditák [ez utóbbiakon a lengyel partizánokat érti. – *Sz. K.*] egységeinket azonnal erős fegyvertűzzel fogadták; erre előre felkészültek. A tankra és a két páncélautóra Molotov-koktélokat (benzinespalackok) dobáltak. A tank kétszer is kigyulladt. Az ellenség visszavonulásra kényszerítette

támadó egységeinket. Veszteség az első támadás idején: 12 ember (6 SS-katona és 6 a trawniki egységből). 8 óra körül az egységek újabb támadást indítottak e jelentést aláíró parancsnok irányításával. Annak ellenére, hogy a korábbi tűzpárbaj talán valamivel gyengébben, de megismétlődött, sikerült a támadás eredményeképpen néhány háztömböt átfésülnünk. Elértük, hogy az ellenség a padlásokról és a magasabb pontokról visszavonult a pincékbe, bunkerekbe és csatornákba. Az átfésülés során csak 200 zsidót sikerült elfognunk. Ezt követően rohamegységeket vetettünk be az ismert bunkerek ellen, azzal a feladattal, hogy kergessék ki az ott lakókat, a bunkereket pedig semmisítsék meg. Így sikerült 300 zsidót elfognunk. Megállapítottuk, hogy a zsidók a csatornákba húzódtak. A csatornákat teljesen elárasztottuk, hogy lehetetlenné tegyük az ott-tartózkodást. 17.30 körül az egyik háztömbben nagyon erős ellenállással találtuk magunkat szembe, még géppuskájuk is volt. Egy speciális harci csoportnak sikerült az ellenfélen átjátszania magát és behatolni a házakba, de magát az ellenséget nem sikerült elcsípnie. A zsidók és bűnözők védekeztek, egyik pontról a másikra vonulva vissza. Utolsó pillanatban eltűntek a padlásokon vagy a pincéken keresztül. 20.30-kor a külső bekerítést megerősítettük. Az összes egységeket kivontuk a gettóból és a szállásukra engedtem őket. A körülzáró erőket további 250 SS-szel növeltük."[2]

A gettó felszámolásának első napja tehát nagy meglepetéssel szolgált az SS-vezérkar számára. S ha Stroop jelentése enyhíteni próbálja is az elszenvedett balsikert, azt nem tagadhatja, hogy a nagy hangon meghirdetett „Grossaktion" már az első nap csúfos kudarcba fulladt. Maroknyi felkelő megállította és visszavonulásra késztette az állig felfegyverzett, világhódító hitlerista hadsereget. A megfélemlíthetetlennek vélt SS-katonák fejvesztetten menekültek. A németeknek, akár akarták, akár nem, be kellett látniuk, hogy már nem improvizációval találják szemben magukat, hanem jól szervezett felkelő hadsereggel. Stroop megpróbálta elődeire hárítani a felelősséget.

Májusi jelentésében a következőket írta: „Az SS birodalmi vezetője 1943 januárjában, varsói tartózkodása idején parancsot adott a varsói körzet SS-főparancsnokának [von Sammernek. – *Sz. K.*], hogy a gettóban található összes hadiüzemet a gépekkel és a munkásokkal együtt szállíttassa Lublinba. A parancs végrehajtásával szemben nagy volt az ellenállás; mind az üzemek vezetői, mind pedig a zsidók minden lehető módon akadályozták ezt az áttelepítést. Miután az SS-főparancsnokság elhatározta az üzemek kényszerkitelepítését egy három napig tartó nagy akcióval, előzőleg megtette az előkészületeket és parancsot adott a művelet megkezdésére. Én személy szerint csak 1943. április 17-én érkeztem Varsóba, és a nagy akció irányítását csak 1943. április 19-én 8 órakor vettem át, miközben az már ugyanezen a napon 6 órakor beindult."[3]

Hogyan is zajlottak tehát valójában az események? Mi húzódik meg Stroop rendkívül szűkszavú, szemérmes jelentése mögött? Bernard Mark kitűnő könyve és néhány kortársi visszaemlékezés segítségével felidézzük ezeket a tragikus történelmi napokat.

1943. április 18-ról 19-re virradó éjszaka a ŻOB felderítői észrevették, hogy az ellenség különleges előkészületeket tesz a falakon kívül, és tevékenysége, mintha a falakon belül is megélénkült volna. A ŻOB vezetősége azonnal riadókészültséget rendelt el. Hajnali 3 órakor őrszemei figyelmeztették a lakosságot a készülő veszélyre, és felszólítottak mindenkit, hogy vonuljon vissza a bunkerokba. Reggel 5 órakor a ŻOB megfigyelőin kívül egyetlen lélek sem volt az utcákon. A harcosok a falakra rövid szövegű felhívásokat ragasztottak. Az egyik ezt mondta: „Zsidók! Elérkezett a megszállók elleni cselekvés, a bosszú órája. Mindenki, aki képes a fegyverviselésre, jöjjön a harcolók közé! Az öregek és az asszonyok nyújtsanak segítséget. Fegyverbe!" Számos helyen csak egy mondat került ki a falakra: „Haljunk meg tisztességgel!" – de ez a mondat 1942 nyara, Treblinka szörnyű emléke után mindennél kifeje-

zőbb volt. S hirtelen egy messziről jól látható ponton megjelent egy fehér-piros lengyel zászló. Hogy pontosan hol is tűzték ki először, arról megoszlanak a vélemények. A *Głosz Warszawy* szerint valamelyik templom tornyának csúcsán a Leszno vagy a Nowolipki utcában? Utólag már nehéz kinyomozni. Hiszen a felkelés idején több helyen tűztek ki a felkelők lengyel vagy vörös zászlót (ez utóbbit Stroop zsidó zászlónak nevezte), vagy mind a kettőt együtt, s az emlékek összemosódtak. A gettó felett megjelenő nemzetiszínű lengyel zászló mindenesetre hatalmas lelkesedést váltott ki a falakon kívül is. Varsó lakossága lélegzetvisszafojtva figyelte a gettó körül kibontakozó előkészületeket.

A gettó elleni támadás tervét von Sammern Frankenegg készítette, aki úgy vélte, hogy a minden oldalról körülzárt városrészben egy erőteljesebb rajtaütéssel megtör minden ellenállást, s különösebb erőfeszítés nélkül felülkerekedhet a pár száz fegyvertelen harcoson.

Reggel 6 órakor a nalewki kapun vitte be embereit a központi gettóba. A tervek szerint egységeinek egy részét a Nalewki utcában akarta visszatartani a menekülők összefogdosására, a másik résznek pedig a Gęsia majd a Zamenhof utcába kellett volna behatolnia. Motorkerékpárosok nyitották meg a sort, utánuk tankok, majd páncélautó haladt, majd ezeket teherautók követték a gyalogosokkal, s legvégül mentőautó zárta a menetet. Az akciót személyesen Sammern ezredes vezette, bár társaságában volt a trawniki tábor parancsnoka is, a kijevi zsidóság kiirtásáról hírhedtté vált Bartoschek SS-Oberscharführer, állítólag azzal a céllal, hogy átvegye az elfogott zsidókat.

Magukkal vittek egy megafonos autót is, s ezen keresztül szólították fel megadásra a lakosságot. Arra ösztönözték a gettó lakóit, hogy hagyják el a bunkereket és jelentkezzenek önként a kitelepítésre. A felhívásra azonban senki sem reagált.

A ŻOB parancsnoksága három ponton koncentrálta erőit, háromszögű védővonalat alakítva ki: 1. a Nalewki és a Gęsia

utca torkolatánál; 2. a Zamenhof utcában; 3. Muranowska és Nalewki utca sarkán.

A Nalewki és Gęsia utca kereszteződésében tehát a ŻOB nagyon jól felkészült csoportja várta a közeledő német egységeket. A csoport tagjai főleg Molotov-koktélokkal és gránátokkal voltak felfegyverezve, volt néhány pisztolyuk, puskájuk és egy géppuskájuk is. Az ablakpárkányok és az erkélyek mögött húzódtak meg. A német katonák vidám énekszóval vonultak be a gettó területére, de alighogy elértek az útkereszteződésbe, gránátrobbanás és géppuskatűz fagyasztotta ajkukra az énekszót. Kiabálássá, jajszóvá változott a vidám pökhendiség. Fejvesztetten fordultak vissza, s próbáltak menekülni a váratlan támadás elől, sebesültjeiket is maguk mögött hagyva. A felkelők öröme határtalan volt. „Háromszorosan megfizettek! Háromszorosan megfizettek!" – kiabálta az egyik lány.[4]

Az SS-tisztek csak nagy nehézségek árán tudták rendezni katonáik sorait. Miután erősítés is érkezett, hátukat a gettófalaknak vetve, megpróbáltak hatalmas tüzet zúdítani a felkelőkre, hogy felülkerekedjenek a meglehetősen kínos szituáción.

Sammern egységeinek azonban nem sikerült komolyabban előrehaladniuk. Miután ugyanis tűzerejükkel visszavonulásra kényszerítették a velük szemben állókat, a Miła utca sarkán talán az előbbinél még erősebb fegyveres ellenállás tartóztatta fel őket.

A Miła utca volt a zsidó ellenállási mozgalom legerősebb bázisa. A ŻOB itt erős alagútrendszert és bunkerhálózatot épített ki. A környéken elsősorban proletárok és kisiparosok laktak, ez volt a zsidó szegénység lakónegyede, így itt az ellenállási mozgalomnak talán jelentősebb pozíciói is voltak, mint máshol. A felkelők az előnyomuló német egységeket négy oldalról vették körül, és valósággal katlanba zárták. Körülbelül kétórás küzdelem után a ŻOB egységei hatalmas sikert értek el: Sammernt és egységeit kiszorították a gettó területéről.

Sammern teljesen elvesztette a fejét. Noha kémeinek jelentéseiből pontosan tudhatta előre, hogy a gettó ellenállásra ké-

szül, ezt mégsem vette komolyan, s az erős ellenállást tapasztalva teljesen kétségbeesett. Kétségbeesésében az alig egy-két napja Varsóba érkezett Stroophoz rohant, akiről pedig sejtette, hogy az ő leváltására küldték oda. „A gettóban minden elveszett – közölte –, már nem vagyunk bent, nem is tudunk behatolni, sebesültjeink és halottaink vannak."[5] Riasztani akarta Krakkót, küldjenek repülőgépeket, büntetésül bombázzák le a zsidó városrészt. Stroop, aki egyébként nem állhatta Sammernt és a korábbi balsikereket is az ő ügyetlenségével, korruptságával és alkalmatlanságával magyarázta, elvetette ezt a megoldást, de azonnal átvette a parancsnokságot, s a gettóba ment, hogy személyes jelenlétével köszörülje ki a csorbát és járuljon hozzá az akció sikeréhez.

Stroop reggel 8 óra körül vette át a parancsnokságot. Miután közölte az egységekkel a változást, leült a Judenrat épülete mellett egy fa alá a Zamenhof utcánál, és elkezdte osztogatni a parancsokat. „Mindenképpen be kell hatolni a gettó főutcájára és meg kell szállni" – jelentette ki. De csakhamar ott kellett hagynia kellemes harcálláspontját, mert őt magát is erős tűz alá vették. A hitlerista törzsnek ettől kezdve vigyáznia kellett a tábornok biztonságára. Stroop ezután már csak erős kísérettel jelent meg a gettóban. Annál is inkább, mert hírszerzői tudomására hozták, hogy az ellenállók merényletet terveznek ellene. A hadműveletek vezérkarát Stroop kénytelen volt áttenni a falon kívülre, a gettó közelében levő Żelezna utcába.[6]

Stroop 8 óra után felújította a támadást a Zamenhof utcai ellenállási csoport ellen. A gyalogsági akciót erős tüzérségi tűzzel támogatta. A tüzérséget a shopok és a központi gettó között levő lakatlan házak között állította fel. De már a kezdet kezdetén tapasztalnia kellett, hogy hasonló nehézségekkel találja szemben magát, mint Sammern. A Zamenhof utca 29. számú ház ablakából gránátok hullottak. A zsidó ellenállók újabb csoportja támadt a hitleristákra, újabb katonák estek el. Stroop azonban kemény kézzel irányította saját egységeit, és

végül sikerült felülkerekednie. A Zamenhof utca 29-ből a felkelők kénytelenek voltak visszavonulni.

Stroop déli 12 órakor a Nalewki és a Gęsia utca torkolatánál elhelyezkedő felkelő csoport ellen próbált újabb támadást intézni. Két oldalról igyekezett harapófogóba fogni. Katonái, a korábbi tapasztalatokból okulva, most már a falhoz lapulva haladtak előre, egy részük pedig a tankok mögé húzódott. A tüzérségi tűz védelmében Stroop matracokból barikádot építtetett a Nalewki és Franciszkańska utca sarkán, és így három oldalról támadta a felkelőket. Ezek az erősödő tüzérségi tűzben mind nehezebb helyzetbe kerültek, fogyott a lőszerük, de kitartottak, sőt a padlásokon keresztül újabb és újabb pozíciókat foglaltak el, s gárántokkal szétverték az ellenség barikádját. A németeknek sikerült behatolniuk a Gęsia utca 12. és 14. számú házba, s így a felkelőkhöz hasonló pozíciókat tudtak elfoglalni. Ezt követően a Nalewki utca 37. számú ház és a Gęsia utcai házak padlásai között tűzharc bontakozott ki. Stroop kénytelen volt bevetni a légierőt is. A Gesia utca sarkán levő figyelőállásából utasította a repülőket, merre támadjanak.

Végül az ellenállók visszavonultak. A Nalewki utcai harcokban elesett néhány felkelő is, köztük az egyik csoport parancsnoka, Henryk Zylberg, az LMP tagja. A Nalewki–Gęsia utcai csoport hat órán keresztül állt ellen. Mielőtt visszavonultak volna, felrobbantották a Nalewki utca 33. szám alatti nagy német raktárt. Teljesítették a ŻOB parancsnokságának azt az utasítását, hogy nem szabad semmilyen értéket hátrahagyni, nehogy valami is a németek kezére jusson. Inkább váljon minden füstté.[7]

Stroop egységei, feldühödve az erős ellenálláson, a Gęsia utca 6. szám alatti kórház betegein bosszulták meg magukat. Bombázták, majd felgyújtották a kórház épületét, végezetül a kórházba behatoló katonák szörnyű vérengzésbe kezdtek. A betegeket bedobálták a lángok közé, a kisgyermekeket agyonverték, a csecsemőket a falhoz vagdosták, a gyermekágyban fek-

vőknek felvágták a hasát. Elevenen elégett a kórház szinte teljes egészségügyi személyzete, az igazgató főorvossal együtt.[8]

Ez volt Stroop tábornok bemutatkozása, annak a szörnyű vérengzésnek a kezdete, amely a német fasiszták magatartását jellemezte, a felkelés egész időszakában. A zsidóság ellenállása és saját veszteségeik hihetetlen szadista dühöt váltottak ki az SS-egységek soraiban.

A Gęsia utcai csoport visszavonulásával a harc még nem szűnt meg. Délután a Muranowski téren robbant ki a felkelés első napjának harmadik nagy, talán legnagyobb csatája. A tér több pontján voltak felkelő csoportok. A ŻOB-nak sikerült még 18-ról 19-re virradó éjjel mozgósítania ezeket az egységeket a Bernard Mark könyvében idézett egyik szemtanú, aki ezen az éjszakán a Muranowski utca 26-ban tartózkodott, erről a következőket mondja: „Négy SS-nek öltözött felkelő érkezett hozzánk, és közölte: holnap megkezdődik a zsidók végső likvidálása Varsóban. Elhatároztuk, hogy erre méltóképpen válaszolunk, nem fogunk úgy elpusztulni, mint négyszázezer testvérünk Treblinkában. Fegyverrel a kézben, felkeléssel válaszolunk. Tehát azok a férfiak, akiknek van fegyverük, legyenek az őrhelyen, akinek nincs, azok bújjanak el a fedezékekben."[9]

Az első lövést a ŻOB-nak az a csoportja adta le, amelyik a tér melletti házban, a Nalewki utca 42-ben tartózkodott. A fasiszták egyik csoportja, amelyik mélyen behatolt a Nalewki utcába, ennek a háznak a kapujában keresett védelmet, ahol aztán a felkelők kezei közé került. A zsidó szabadságharcosoknak így sikerült egyenruhához és fegyverhez jutniuk. Rövidesen megérkezett a korábban a Miła utcában küzdő csoport is, így megnövekedett a felkelők száma.

Az ellenség 4 óra körül erősítést kapott, s tankok védelmében kezdte meg újra a lövöldözést a Muranowski téren. Csakhogy olyan erős ellenállásba ütközött, hogy Stroop kénytelen volt újabb erőket összpontosítani ezen a területen. A Zamenhof utcai házak padlásán bujkáló emberek elmondták: mesz-

sziről is látták, hogy a tér tele van SS-ekkel, a lövések torkolattüze megvilágítja a Muranowski teret, ahol át- meg átrohannak a mentőautók.

A felkelők a Muranowska utca 7. és 21. számú ház között az egész környéket uralták, mindig más és más helyről támadtak, helyüket állandóan változtatva. „17.30-kor az egész tömbben erős ellenállással találtuk magunkat szemben; még géppuskáik is voltak" – írja Stroop már idézett jelentésében.[10]

A legkeményebb ellenállást a felkelőknek az a csoportja tanúsította, amelyik a Muranowski tér 7-ben, egy vasbeton épületben barikádozta el magát. A csoport tagjai jól fel voltak fegyverezve, viszonylag sokáig tudták tartani magukat. Stroop egységeinek több támadását sikerült visszaverniük. Helyzetük azért is kedvező volt, mert pincéjüket alagút kapcsolta össze a tér 6. szám alatti, már a keresztény oldalhoz tartozó házával, s ez úton keresztül újabb és újabb utánpótlást kaptak a lengyel ellenállóktól. A ház padlásán elhelyezett géppuskájukkal tűz alatt tartották az ellenséget egészen este 8 óráig, mígnem Stroop félbeszakította az akciót, és kivonta egységeit a gettó területéről.

A zsidó ellenállók sikeres harca a tankokkal, páncélautókkal, repülőgépekkel felszerelt német egység ellen megrázó hatással volt Varsó lakosságára mind a falakon kívül, mind a falakon belül.

Ludwik Landau közgazdász jegyezte fel naplójában április 20-án: „Az élet most furcsa meglepetéseket hoz. Ebben a pillanatban már háború folyik körülöttünk. Valódi háború, lövöldözéssel, tűzzel, sőt tankokkal és különböző, nem túl nagy kaliberű fegyverekkel – modern »zsidó háború«, amelynek egyes epizódjai méltóak lennének Joseph Flavius tollára. Például az, amikor a gettóba bevonuló és a házfalakhoz közeledő SS-ek és a falak mögött álló zsidók tűzharcában a géppuskát tartó zsidót találat éri, és összeesik, abban a pillanatban a mellette álló nő ragadja kezébe a fegyvert, és a németek ellen fordítja, boszszút állva a halottért. Nem messze a faltól az SS-ek egy cso-

portja áll, bámészkodókkal körülvéve. A falon hirtelen egy nő jelenik meg vörös zászlóval, figyelmezteti az embereket, hogy meneküljenek; majd a csatorna kijáratánál zsidók jelennek meg kézigránátokkal, amelyeket az SS-ek közé dobnak, majd ugyanezen az úton el is tűnnek. Egy vagy két tankot elpusztítottak, benzinnel felgyújtottak, az ágyúk közül is tönkretettek egyet. Látni lehetett az autót, amelyik az elesett vagy megsebesült SS-eket szállította; állítólag a felkelők néhány foglyot is ejtettek. A sorkatonákat elengedték, az SS-eket visszatartották . . ." A meghatottság óriási az egész városban – írja Landau a továbbiakban. – Együttérzés és elismerés övezi a zsidókat. Mondják, hogy kívülről is érkezett támogatás, a németeket a másik oldalról is támadták, a gettó onnan is kapott utánpótlást."[11]

„Tegnap a gettóban igazi, véres harc tört ki – írja naplójában a varsói gettó egyik ismeretlen lakója. – Tankokat, nehézgéppuskákat hoztak be, és kíméletlenül hadat üzentek a zsidóknak, akik végül is felbátorodtak, hogy bosszút álljanak Treblinka után Bełżecért, Trawnikiért, az egész átélt gyehennáért . . . A gettó fellázadt, néhány száz, revolverrel felfegyverzett férfi szállt harcba, hogy megvédje az emberi becsület maradékát. Elérkezett a nagyszerű történelmi pillanat, amire utódaink is büszkék lehetnek."[12]

„Az első harci híreket a ŻOB egyik tagjától hallottuk a húsvét előtti napon, nagyszombaton – emlékszik vissza a keresztény oldalon Władysław és Stanisław Legec, akiknek lakása az LMP egyik fontos találkozóhelye volt, s ahova állandóan érkeztek a gettó összeköttői is. – A Szczygła utcai lakásban nem volt ünnep előtti hangulat. Jurek mintha lázas lett volna, idegességében ropogtatta az ujjait. Nem tudott belenyugodni, hogy elvtársai harcolnak, ő pedig semmittevésre van ítélve. A gettóval megszakadt a kapcsolat. A felkelés kirobbanása óta senki sem jött még mifelénk, nem mondta el senki, mi történt, miben segíthetnénk. Idegesen szívtuk egyik cigarettát a másik után. Senki sem beszélt, hiszen mindent elmondtunk

már egymásnak, félelmeinkről, ijedtségünkről, reményeinkről. Egyszer csak kopogtattak az ajtón. Katonás léptekkel Rysiek, a ŻOB egyik harcosa jött be a lakásba. Vigyázzba állt, szalutált és jelentette: április 19-én a német egységek behatoltak a gettóba, hogy ott megkezdjék a »pacifikálást«, de a ŻOB harcosainak tüze visszavonulásra kényszerítette őket, nagy veszteségeket okozva nekik. Két német tank, amelyek ezt követően haroltak be a gettóba, teljes legénységével együtt felrobbant és elégett a harcosok benzinespalackjaitól. A Miła utcai ház tetején, azon az épületen, ahol a ZOB parancsnoksága van, fehér-vörös zászlók lengenek.

Mindnyájan Rysiekre vetettük magunkat, csókoltuk, ahol értük, nevettünk és sírtunk a meghatottságtól."[13]

*

Április 20-án, a harc másnapján a Muranowski téren és a Sapieżińska utcán bontakozott ki erősebb küzdelem. A német parancsnokság nehézgéppuskák mellett könnyűtüzérséggel is körülvette a központi gettót. Ágyúikat a Krasiński téren helyezték el.

Stroop egységei a Muranowski tér 7. és 9. számú házában befészkelt felkelőket próbálták kifüstölni. A Muranowski és Nalewki utca sarkán levő házon még mindig ott lengtek a golyó lyuggatta zászlók, amelyeket az ellenség mindeddig nem tudott leszedni. A Muranowski tér 7. és 5. számú házai közötti alagút segítségével a lengyel hazafiaktól továbbra is jött fegyverutánpótlás.

A Muranowski téri harc különösen elkeseredett volt. A németek támadását sikerült többször visszaverni. A felkelők még kitöréseket is szerveztek, így ragadva el a fegyvert az ellenségtől.

A német egységek makacsul küzdöttek azért is, hogy eltüntessék a zászlót. Ebben a küzdelemben egy német tiszt, Otto Dehmke elesett, a felkelők részéről pedig a zászlót védelmező

Lejb Rodal halt hősi halált. Stroop kegyetlenül megtorolta Otto Dehmke elestét. Ott helyben parancsot adott több száz elfogott zsidó agyonlövetésére.

A németek erős támadása következtében a Muranowski téren harcoló egyik csoport az alagúton keresztül kimenekült a gettóból, s a lengyel ellenállók segítségével sikerült Otwock irányában elhagynia a várost. Április 23-án azonban Stroop katonái egy elhagyott házban rajta ütöttek és elfogták a csoportot. A másik, hét emberből álló, egység kitartott, majd másnap, az alagút bejáratát betemetve maga mögött, átment a keresztény oldalra, ahol egy padláson búvt meg. Az egyik lakó, egy Gestapo-ügynök feljelentette a búvkálókat, 22-én a csendőrség körülvette a házat, s bár a felkelők egy ideig védekeztek, többségük elesett, néhányan pedig az ellenség kezébe kerültek. A Muranowski tér védői közül egyeseknek sikerült a Nalewki utca irányába visszavonulni. A Muranowski téren még többször kiújult a felkelők küzdelme, szinte a felkelés egész időszakában hallani lehetett onnan lövöldözést.

A Muranowski téri harcok egyébként olyan emlékezetesek voltak Stroop tábornok számára, hogy még a gettó leverése után írt összefoglaló jelentésében is visszatért rájuk mint a felkelés egyik legjelentősebb eseménysorára:

„A legfontosabb zsidó harci csoport, lengyel bandákkal keverve, már az első vagy a második nap a Muranowski térre vonult vissza. Ott erősítést kapott, nagyobb számú lengyel bandita csatlakozott hozzá. Vezetői úgy tervezték, hogy minden módon megvetik a lábukat a gettóban, hogy megakadályozzák a behatolásunkat. Hogy harcra mozgósítsanak ellenünk, az egyik betonépületre zsidó és lengyel zászlót tűztek ki. Másnap mindkét zászlót sikerült megszereznie az egyik speciális rohamegységnek. A banditák elleni tűzharc során elesett Dehmke SS-Untersturmführer."[14]

Érdekes az a megállapítás, amely más jelentésekben is visszatér, hogy már az első napokban a gettó harcokban lengyel ellenállók is részt vettek. Kétségtelen, hogy a lengyel ellenál-

lási mozgalom különböző csoportjai elsősorban a Népi Gárda, de a Honi Hadsereg és más politikai erők is, az első perctől kezdve – tőlük telhetően – támogatták a felkelőket. A harcokban való részvételük arányáról nincsenek adataink. Talán egyetlen olyan későbbi információnk van, amely konkrétan a gettó területén harcoló lengyel ellenállókról szól. Eszerint április 27-én egy 18 fős, Biztonsági Korpus nevet viselő csoport Iwanski kapitány vezetésével több jelentős akciót hajtott végre a gettó területén.[15] Feltehető, hogy más csoportok is behatoltak. A gettó falain kívül pedig számos támogató akció bontakozott ki.

1943. április 20-a Stroop napi jelentésében a következőképpen jelenik meg: „8 órakor kilenc, egyenként 26-os létszámú, vegyes összetételű rohamosztagot irányítottam a maradványgettó intenzív átfésülésére és felkutatására. Ez a kutatás, amelynek elsőrendű célját 11 órára kell elérnie, még folyamatban van. Időközben megállapítottuk, hogy a már nem lakott, de mégsem kihalt gettóban, amelynek területén néhány fegyverüzem és hasonló helyezkedik el, nagyobb ellenállási gócok találhatók. Ezek még azt is lehetetlenné teszik, hogy a közelben elhelyezett tankokkal támadhassunk. Két rohamosztag kiverte ezt az ellenállási fészket, és megtisztította a tank legénységének az utat. Az akció során már két halottat jelentettek az SS-ből.

Az ellenség a tegnapi naphoz képest sokkal óvatosabb, mert természetesen már tudomást szerzett róla, hogy nehézfegyverzetet is bevetünk.

Az a tervem, hogy teljesen átfésülöm a maradványgettót, ezt követően ugyanilyen módon megtisztítom az ún. nem lakott, de még teljesen ki nem ürített gettót. Időközben azt is megállapítottuk, hogy a gettónak ebben a részében, sőt még a hadiüzemekben is van legkevesebb 10–12 bunker. Az egész akciót az nehezíti, hogy a gettó területén üzemek vannak, amelyeket meg kell óvni a belövésektől és a tűztől, a bennük ta-

lálható gépek és szerszámok miatt. A további jelentést este írom."

Esti jelentésében Stroop a következőképpen folytatja a napi beszámolót: „Megállapítottuk, hogy a nem lakott, de még ki nem ürített gettó területén levő felkelő gócot sikerült leverni a Wehrmacht harccsoportjainak és aknavetőinek segítségével. A Wehrmachtnak egy sebesültje van, tüdőlövés. A kilenc rohamegységnek sikerült egészen a gettó északi határáig eljutnia. A bunkereket felderítették, a védekező lakosokat legyőzték, és a bunkereket felrobbantották. Az ellenfél veszteségeit nehéz megállapítani. A kilenc rohamosztag tevékenysége eredményeképpen ma összesen 505 zsidót sikerült elfogni, akik, amennyiben munkaképesek, ki lesznek telepítve. 15 óra körül utasítást adtam, hogy a hadtápparancsnoksághoz tartozó blokkot, amelyet állítólag 4000 zsidó foglalt el, azonnal ürítsék ki. A német igazgatónak meghagytuk, hogy szólítsa fel a munkásokat az üzem önkéntes elhagyására. Ennek a felszólításnak csak 28 zsidó engedelmeskedett. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy erőszakkal ürítem ki a háztömböt, esetleg a levegőbe röpítem. Két légelhárító ágyút használtam. Két halottunk lett. A tíz centiméteres tarack kikergette a bandát az erős erődítményekből, és amennyire megállapítható, veszteségeik is voltak. Mivel alkonyodott, az akciót félbe kellett szakítani. 1943. április 21-én az éjszaka visszamaradó ellenállási fészket óvatosan közrefogtuk és majd újra támadjuk . . . Elrendelem, hogy W. C. Többens, Schultz és Társai, valamint Hoffmann üzemei, összes dolgozóikkal egyetemben, 1943. április 21-re készen álljanak a kitelepülésre, hogy így végre elérjünk egy kiegyenesített vonalat a megtisztított gettó területén. Többens megbízottja megígérte, hogy kb. 4000–5000 önként jelentkező zsidót kihoz a gyülekezőhelyre, hogy elszállíthassák őket. A hadtáphoz tartozó üzemekhez hasonlóan azonban itt sem sikerült az önkéntes kitelepítés, így természetesen a gettónak ebben a részében is erőszakot kell majd alkalmaznunk."[16]

A gettó ún. ipari területein, a shopok körzetében tehát ápri-

lis 19-én még viszonylag nyugalom volt. A két legnagyobb vállalkozó, Többens és Schultz, megpróbált mindent, hogy megakadályozza a felkelés átterjedését a termelőüzemekre. A lakóházak falait telerakták Többens aláírásával készített falragaszokkal, amelyekben nyugalomra intik a dolgozókat. Közlik, hogy a központi gettóban ugyan megkezdődött az „akció", de ennek megtorló jellege van, válaszul a ŻOB tevékenységére, és nem érinti a shopok nyugodtan és tisztességesen viselkedő dolgozóit. A felhívás arra intette a dolgozókat, hogy ne higgyenek a lázítók rábeszélésének. S miközben a központi gettóban már folyt az élethalálharc, Többens olyan válaszokat adott a kefeüzemekből érkező telefonkérdésekre, hogy nincs másról szó, csak fegyvereket keresnek, az egész legfeljebb csak három napig tart, s nem érinti a termelőüzemeket, tehát dolgozzanak csak nyugodtan tovább.

A látszólagos nyugalom mögött valójában lázas izgalom munkált. A zsidó ellenállási mozgalom szervezett fegyveres felkelése, amely egy nap alatt szinte az egész gettót átfogta, komoly aggodalommal töltötte el a német hadvezetőséget. A gettó területén lévő üzemekben, raktárakban igen nagy értékek voltak felhalmozva, ezek pusztulását mindenáron meg szerették volna akadályozni. Ugyanakkor rögtön az első nap kénytelenek voltak ráébredni arra is, hogy ezek az üzemek nagy szerepet játszanak a felkelők házi készítésű fegyverekkel való utánpótlásában.

Stroop május 16-i összefoglaló jelentésében erősen hangsúlyozta ezt a momentumot: „Az első napok után rövidesen megértettem, hogy az eredeti tervek nem hajthatók végre, ha a gettó területén szétszórtan lévő, katonai és fegyvergyártási szempontból fontos üzemeket nem likvidáljuk. Éppen ezért feltétlenül szükséges volt, hogy azonnal kiürítésre szólítsuk fel ezeket az üzemeket... Hogy eldöntsük, mennyi időt vehet igénybe az evakuálás, alapos helyszíni szemlét kellett tartanunk. Szinte lehetetlen leírni azokat az állapotokat, amelyeket a helyszíni szemle során tapasztalhattunk. El sem tudtam

volna képzelni, hogy olyan káosz lehetséges, mint amit a varsói gettóban találtam. Minden a zsidók kezében volt: a vegyianyagok, a robbanóanyagok, sőt a Wehrmacht ruházatának és fegyverzetének nagy része is. Az üzemvezetőknek alig volt betekintésük a dolgokba. Így a zsidók nyugodtan készíthettek mindenféle harci eszközt, különösen kézigránátokat, Molotovkoktélokat stb. Ezenkívül ezekben az üzemekben sikerült a zsidóknak ellenállási fészkeket is kialakítaniuk. Ilyen ellenállási fészkek ellen kellett harcolnunk mindjárt másnap a hadtáp egyik üzemében. Aknavetőket, tüzérséget kellett bevetnünk, és a felkelők még így sem voltak hajlandók elhagyni az üzem területét. Kénytelenek voltunk másnap ezt az üzemet felgyújtani."[17]

Az e jelentésben szereplő üzemek a kefeüzemek voltak, ahol április 20-án drámai küzdelem bontakozott ki. A Świętojerska, Wałowa, Franciszkańska utca által bezárt négyszögben lévő épülettömbben 20-án reggel már csak a felkelők felfegyverzett őrjáratait lehetett látni. A ŻOB felkészült az itt várható támadásra . . . Az üzemvezetőség megpróbálta szép szóval kitelepítésre rábeszélni a dolgozókat, de nem ért el sikert. A harcosok mindenkit figyelmeztettek, különösen az arra járó lengyeleket, hogy rövidesen lövöldözés kezdődik. A falra feliratok kerültek: „Lengyel testvérek, figyeljetek, lőni fogunk a németekre"![18]

A terület védelmét a felkelők nagyon pontosan kidolgozták. Három csoport a Świętojerska utca páros oldalán, a 28. és a 38. számú ház közötti épületek harmadik és negyedik emeleti utcára néző ablakaiban helyezkedett el. A Wałowa utca 3. számú ház harmadik emeletén megfigyelőközpontot építettek ki; innen látni lehetett a főbejáratot, amelyet aláaknáztak.

A németek támadása 3 óra körül kezdődött. Az események jelentőségét mutatja, hogy a támadást személyesen Stroop tábornok irányította. Mint imént idézett jelentése is tanúsítja, ezek a harcok nagyon emlékezetébe vésődtek. 300 emberét vetette be, és már az első támadási kísérlet során 22 halottat

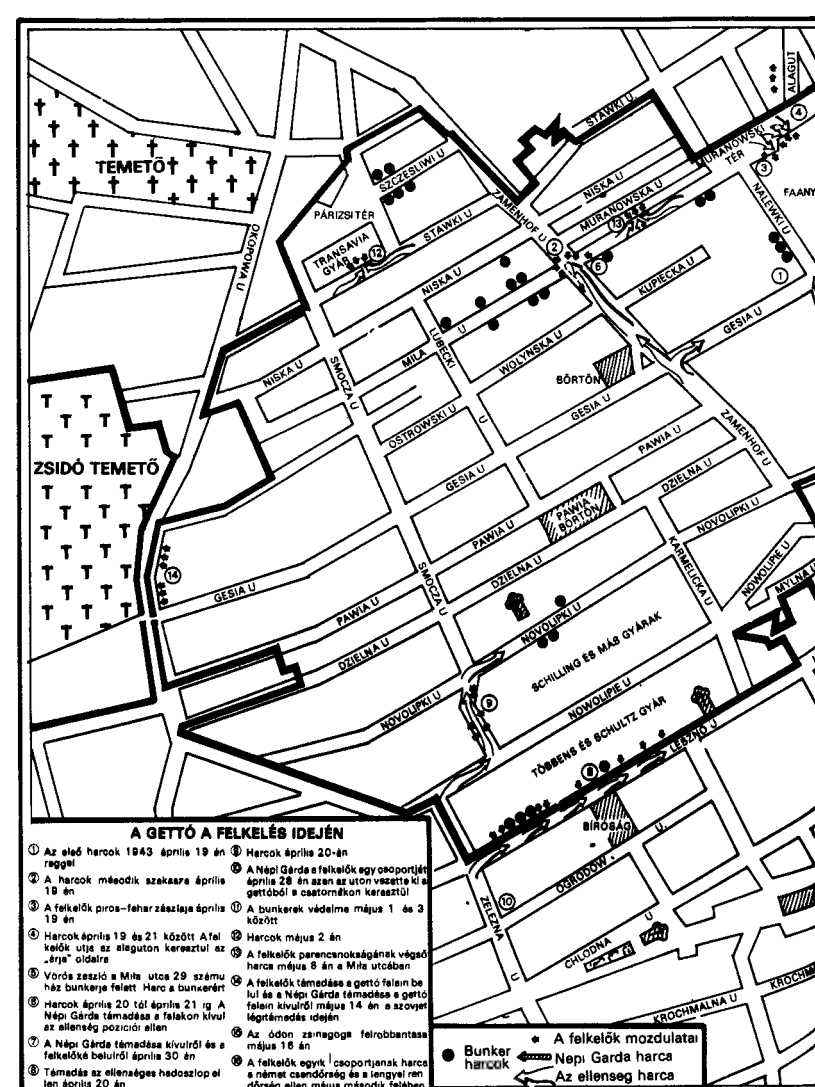
TEMETŐ
ZSIDÓ TEMETŐ
PÁRIZSI TÉR
SZCZESLIWI U
STAWKI U
ZAMENHOF U
NISKA U
MURANOWSKA U
MURANOWSKI TÉR
NALEWKI U
FAANY
TRANSAVIA GYÁR
OGRODOWA U
KUPIECKA U
GESIA U
LUBECKI U
MILA U
SMOCZA U
WOLYNSKA U
BÖRTÖN
OSTROWSKI U
PAWIA U
PAWIA BÖRTÖN
DZIELNA U
NOVOLIPKI U
NOWOLIPIE U
KARMELICKA U
MYLNA U
SCHILLING ÉS MÁS GYÁRAK
TÖBBEN ÉS SCHULTZ GYÁR
LESZNO U
BÍRÓSÁG
ZELENA U
CHLODNA U
KROCHMALNA U
ALAGUT
A GETTÓ A FELKELÉS IDEJÉN
① Az első harcok 1943 április 19 én reggel
② A harcok második szakasza április 19 én
③ A felkelők piros–fehér zászlaja április 19 én
④ Harcok április 19 és 21 között. A felkelők utja az alagúton keresztül az „árja" oldalra
⑤ Vörös zászló a Mila utca 29 számu ház bunkerje felett. Harc a bunkerért
⑥ Harcok április 20 tól április 21 ig. A Népi Gárda támadása a falakon kivül az ellenség pozíciói ellen
⑦ A Népi Gárda támadása kivülről és a felkelőké belülről április 30 án
⑧ Támadás az ellenséges hadoszlop el len április 20 án
⑨ Harcok április 20-án
⑩ A Népi Gárda a felkelők egy csoportját április 28 án azon az uton vezette ki a gettóból a csatornákon keresztül
⑪ A bunkerek védelme május 1 és 3 között
⑫ Harcok május 2 án
⑬ A felkelők parancsnokságának végső harca május 8 án a Mila utcában
⑭ A felkelők támadása a gettó falain be lül és a Népi Gárda támadása a gettó falain kivülről május 14 én a szovjet légtámadás idején
⑮ Az ódon zsinagoga felrobbantása május 16 án
⑯ A felkelők egyik csoportjának harca a német csendőrség és a lengyel rendőrség ellen május második felében
Bunker harcok
A felkelők mozdulatai
Népi Garda harca
Az ellenseg harca
0 100 200 300 400 500m

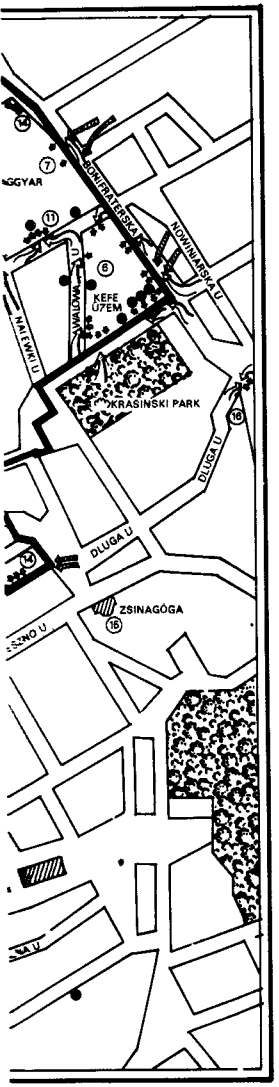

Az ún. nagy gettó 1943-ban

vesztett. Amikor ugyanis a német rohamcsoportok megpróbáltak behatolni az üzem területére, a felkelők bekapcsolták az előkészített gépezetet, és az aknák levegőbe röpítették a betolakodókat. A németek között pánik tört ki. Menekült, ki hogy tudott, halottakat és jajgató sebesülteket hagyva hátra.

A hitlerista hadvezetőség és a kefegyár vezetősége tanácskozni kezdett, s ez kétórás lélegzetvételhez juttatta az ellenállókat. Az ellenség új módszerhez folyamodott. A katonák a Gęsia utca felől jöve kettesével, a falhoz lapulva próbálták megközelíteni az üzem területét. A harcosok kézigránátokkal, Molotov-koktélokkal fogadták őket. Hullottak a bombák a gyilkosok fejére. A németek másodszor is visszavonulásra kényszerültek. Ezután már erős tüzérségi tűzhöz folyamodtak, nem törődtek többé vele, milyen értékek pusztulnak el az üzemekben. A felkelők erre nem válaszoltak, már a lőszerük is fogytán volt. Ekkor a hitleristák fehér kokárdával ellátott parlamentert küldtek át a zsidókhoz, negyedórás fegyvernyugvást ajánlva. Közben SS-egységek megpróbálták felgyújtani az üzemet. A lövöldözés újra kezdődött, Stroop megparancsolta, hogy a tüzérség lője szét az épületeket, ne kíméljen senkit és semmit. A szemtanúk egybehangzó beszámolói szerint 5–6 óra körül bombázni kezdték a területet. Itt is, ott is tüzek gyulladtak ki, s ezeket nem oltotta el senki. A lövések, robbanások még 10–15 kilométerre is megrázkódtatták a falakat.

A harc egyenlőtlen volt. A felkelők eldobták utolsó kézigránátjukat is, tovább már nehezen tudták volna tartani állásaikat. A Népi Gárda akciója mentette meg őket a pusztulástól. Kívülről, a Franciszkańska és a Sapieżyńska utca felől, a Népi Gárda és részben a Honi Hadsereg egységei fel akarták robbantani a gettófalat, hogy így segítsék a bent rekedt harcosok menekülését. Az akció eredményeképpen sikerült az egyik német aknavetőt elhallgattatni. A *Głos Warszawy*, az LMP lapja erről az akcióról a következőképpen számolt be: „A lengyel Varsó számos fegyveres akcióval mutatta meg, hogy szolidáris a harcoló zsidókkal. A Népi Gárda vezérkará-

tól az alábbi információkat kaptuk: A Népi Gárda Waryńskiról elnevezett harci csoportja április 20-án 18.45 órakor megtámadott egy nehézgéppuska-fészket a Nowiniarska utcában. Kilőtték a kezelőszemélyzetet: két csendőrt és két német segéderőt. A csoport veszteség nélkül vonult vissza."[19] A falat azonban nem sikerült felrobbantani.

A lengyel ellenállási csoportok támadásának hatására felújult a harc a falakon belül is. Bár a küzdelem nagyon egyenlőtlen volt, Stroop arra kényszerült, hogy az este leszálltával újra megszakítsa a támadást. Ez lehetővé tette a felkelők számára, hogy új pozíciókat foglaljanak el.

Napközben a gettó többi területén sem volt nyugalom. Szinte mindenütt sor került kisebb-nagyobb csetepatékra. A Miła utcában az ellenállók 20-án délután az egyik magas ház tetejére vörös zászlót tűztek ki. Stroop dühbe gurult, és kegyetlen harcba kergette katonáit a zászló megszerzéséért.

A hitlerista hadvezetés április 20-án úgy döntött, hogy azonnal, gyors ütemben megkezdi a shopok kitelepítését. Többens, a gettóban a legnagyobb német vállalkozó, Strooppal egyetértésben utasítást adott mind a 16 shop vezetőjének, hogy másnap reggel 6 órakor valamennyi munkásukkal és dolgozójukkal együtt jelenjenek meg a gyülekezőhelyen.

Fritz Schultz, bizonyos fokú személyes népszerűségét is latba vetve, nagy erőfeszítéseket tett, hogy rábeszélje dolgozóit az áttelepülés önkéntes vállalására. Gyűlésen próbálta meggyőzni őket, hogy számukra az életben maradás egyetlen lehetősége a kitelepülés. A tragikus tapasztalatoktól megedződött hallgatóság azonban „árulás", „árulók" kiabálással fogadta erőlködését. Az emberek fenyegető magatartása távozásra kényszerítette Schultzot. Este még egyszer megpróbálta, hogy eljátssza az embereit féltő, gondos gazda szerepét. Az épületet körülzáró katonákat arra kérte: „Kérem, ne nyúljanak senkihez, én magam fogom kivezetni innen a zsidókat."[20] Felkereste lakásukon a dolgozókat, de most sem járt nagyobb sikerrel, az emberek mindenütt azt vágták a fejéhez, hogy áruló. Az ellen-

állás vezetői közben felszólították a lakosokat, bújjanak el a bunkerokba, alagutakba, hogy senkit se tudjanak a németek összeszedni.

A shopok területe tehát felkészülten várta az ellenséget. „1942 júliusa nem ismétlődhet meg" – véső dött be az emberek túlnyomó többségének lelkébe. A termelőüzemek területén mindenütt jól felkészült, felfegyverzett egységek várták a német támadást. Kész volt a terv, amely elsősorban a Többensféle gyár és a többi raktár felgyújtására számított. A parancsnokok szétosztották a muníciót, az idegek pattanásig feszültek.

A német hadvezetés 20-án reggel még óvakodott attól, hogy a shopok területére lépjen. Megpróbált még egy esélyt adni az üzemek vezetőinek, hogy megmentsék a termelőkapacitást és harcok nélkül vezessék ki üzemeik területéről az ott dolgozó zsidókat.

Schultzhoz hasonlóan Többens is rábeszéléssel kísérletezett, ám hiába. Hozzálátott, hogy megszervezze saját üzemének és a többinek a kitelepítését. Akkor azonban már a ŻOB kezdeményezett. Igyekezett megelőzni Többensék akcióját, ezzel is nyomatékosítva jelenlétét az ipari üzemek területén, s ugyanakkor a harcoló központi gettót is segíteni szerette volna. Amikor tehát reggel 6 órakor a Leszno utca felől a keresztény oldalon megjelentek tankjaikkal a német egységek – melyeket mellékesen most még katonazenekar is kísért –, a gettó falain túl lévő 74. és 76. számú házak felől kézigránátok, Molotov-koktélok hullottak a masírozók fejére. S ez mintha csak ébresztő lett volna: válaszolt az egész Leszno utca. A 32-es számtól a 82-ig, a Żelezna utcáig, mindenütt megindult a fegyverropogás, gránátok robbantak. Az utcakövezeten sebesült és halott német katonák. A megfigyelők szerint a nácik legalább nyolc embert vesztettek.[21]

A harcokban közvetlenül is részt vevő Borg így emlékszik vissza: „Sorainkban nem volt lemondó a hangulat, senki sem hitte, hogy ez a harc csak halált tartogathat számunkra. Inkább abban hittünk, hogy legyőzzük a halált és kiharcoljuk

magunknak az életet. Hittünk benne, hogy áttörünk a szabad világba; kész címeink is voltak a Chłodna utcában, Powązkiban, ahol találkoznunk kellett, ha netán csoportjainkat szétvernék.

Fenntartottuk a kapcsolatot a ŻOB parancsnokságával. A párt vezetőségével, a Lengyel Munkáspárt csoportjaival a Leszno utca 74-ben, a Nowolipie utca 61-ben, a Nowolipki utca 41. és 51. szám alatt, illetve a Smocza utcában ... Igyekeztünk fenntartani a kapcsolatokat a központi gettóban lévő elvtársakkal, elsősorban Chaim Ankermannal és Szyja Szpencerrel.

Április 19-én még nem voltak harcok a Leszno utca környékén. Csak készülődtünk a harcra. Tudtuk, hogy a hitleristák a Leszno és a Smocza utcán keresztül fognak menni, a központi gettó felé, s elhatároztuk, elzárjuk az útjukat. Ezzel akartuk segíteni a központi gettóban már harcoló testvéreinket. A Smocza utca 4., 8. és 10. számú ház mögött már ún. vad terület húzódott. Itt senkinek sem volt szabad laknia, különösen pedig zsidóknak nem. Csak a felszaggatott dunnák tolla szálldosott néha a levegőben. Ezen az úton kellett hogy elhaladjon az ellenség; a mieink ennek reményében aknákat helyeztek el az út alatt. Nagy volt azonban a csalódásunk, amikor másnap, a kellő pillanatban nem robbantak fel az aknák. A népgyilkosoknak sikerült bántatlanul keresztüljönniük, hiába kapcsolták be elvtársaink időben a gépezetet. Az aknákat a gettóban gyártották, és akik csinálták, sajnos, nem voltak elég járatosak ebben a munkában.

Ez a sikertelenség azért nem tört le nagyon, nem voltunk elkeseredve. Mindenkit fűtött a hitlerista bestia elleni határtalan gyűlölet. Összeszorítottuk a fogunkat, rágtuk a szájunk szélét, ökölbe szorítottuk a kezünket. Szívünk egy ritmusban dobogott: nem adjuk fel, nem adjuk fel, harcolni fogunk, boszszút állunk!

Megtettük az utolsó előkészületeket. A harci csoportok megkapták parancsnokaiktól a végső instrukciókat. Az arcokon

komolyság, elszántság ült, a perc felelősségének tudata. A csoport parancsnoka, Hersz Kawe elvtárs, ellenőrizte a fegyvereket, kiosztotta a töltényeket. »Mindenki úgy vigyázzon minden darabra, mintha gyémánt lenne.« Rózka elvtársnő mindenkivel úgy törődik, mintha az édesanyja lenne, mindenkit megkérdez, hogy minden rendben van-e, nem felejtette-e el magához venni az ennivalóját, kötszerét, villanylámpáját. Megvolt az utolsó megbeszélés. Aztán Rózka szólt hozzánk: »Fegyverrel a kézben fogtok harcolni. Ne felejtsétek el, hogy a lengyel proletariátus felszabadító harcának legjobb hagyományait folytatjátok. Ne felejtsétek el, hogy partizánok vagytok!«

Csendes éjszaka volt, itt-ott elvétve puskalövés hallatszott. Már hajnaladott, a parancsnokság terve szerint a csoportok elvonultak a kijelölt pontokra. A mi csapatunk a Leszno utca 74. számú ház egyik első emeleti, széles ablakánál foglalt helyet, innen mindenfelé jól el lehetett látni. Mietek elvtárs, a második csoport parancsnoka kijelölte mindenkinek a helyét és a feladatát, saját maga pedig a megfigyelőhelyre állt, arra számítva, hogy az SS-ek korán reggel a Żelazna utca felől fognak behatolni a gettóba. Mietek elvtárs gránáttal a kezében nyugodtan állt, mindenre elszántan. Senki sem tudta meggyőzni arról, hogy más is helyettesíthetné. »Addig fogok itt állni – jelentette ki határozottan –, amíg megjönnek a kutyák, s a gránát szétveri a pofájukat.« Kint már teljesen világos van. Az utca kihalt, ám a lövöldözés egyre intenzívebb. »Figyelem! Mindenki a helyére!« Mietek barna szemei kitágulnak, testének felső része hátrarándul. Robban az eldobott gránát. Ryba elvtárs villámgyorsan három robbanópalackot dob ki utána, az utcán szörnyű pánik és kiabálás. A gránát és a palackok eltaláltak egy csoport SS-t. »Visszavonulni!« – hangzik a parancs. A házat géppisztollyal lövik. Minden pánik nélkül vonulunk vissza, terv szerint, egyik folyosóból a másikba. Egy létrához érünk, amely a Leszno utca 76. számú félig kész házhoz vezet. Mietek az utolsó, felhúzza maga után a létrát az első emeletről a másodikra; onnan a Nowolipie 63. számú ház hátsó falához

teszi át. Itt volt Hersz Kawe elvtárs csoportja, a második emeleten foglalt állást. Jelentést teszünk akciónkról. Visszafojtott lélegzettel hallgatja mindenki . . . Azután a harmadik emeleten foglalunk el újabb állást. Mindnyájan ismét készen állunk a harcra, még elszántabban és boldogabban a sikeres akció miatt, ami egyelőre nem követelt tőlünk áldozatokat.

Déli 12-kor látjuk, hogy szaulisok [litván fasiszták. – *Sz. K.*] nagyobb csoportja közeledik a Smocza utca irányából a Nowolipie felé. Mindenki fogja a fegyverét, parancsra vár. Amikor a szaulisok csoportja lőtávolságba, a Smocza utca 8–10. számú házhoz ér, egyik ott-tartózkodó csoportunk tüzet nyit rájuk. A második emeletről két kézigránátot is közéjük dobnak. Mi is tüzet nyitunk. Az egész banda, amely már befordult a Nowolipie utcába, a földre veti magát. Minden oldalról tűz alá veszik őket, gránátok és golyók tömege hull a házra, amelyben vagyunk. Visszavonulunk. Az utcán halott és sebesült szaulisok. Így kezdődött nálunk a felkelés."[22]

Az ellenséges túlerő nyomására a felkelők kénytelenek voltak feladni pozícióikat a Leszno utcában, és a Nowolipie utca 61–63. alá vonultak vissza. Stroop egységei behatoltak a Leszno utca 74. számú házba, felrobbantották a pincét, feldúlták a lakásokat.

Többens, Schultz és Hoffmann – az újabb támadásoktól, rombolásoktól félve – ismét kötelezte magát, hogy 21-re 4000–5000 zsidó munkást gyűjtenek össze és szállítanak el. Stroop félbeszakította a támadást, de kijelentette, hogy ha a gyárosok ígéretei nem valósulnak meg, náluk is úgy fog eljárni, mint a többi shop területén, mint a kefeüzemben.

Az április 20-i harcok hősei bátran, áldozatkészen küzdöttek. Voltak, akik megadást színlelve csalogatták közelebb magukhoz a katonákat, mások macska-egér játékot játszottak. Ezek az akciók persze többnyire nemcsak a fasiszta katonák, de az ellenállók halálával is végződtek. A Leszno utcai harcokban részt vevő, 56 fős egységből például csak 14-en marad-

tak életben. A küzdelem azonban a következő napokban sem lankadt.

Április 21-én szinte az egész gettó területén tovább folytak a harcok. A tüzérségi tűz és a tankok ellen a felkelők a hagyományos fegyverekkel, kézigránátokkal, robbanópalackokkal védekeztek. Felélénkült a harc azokban az ellenállási gócokban is – a kefeüzem területén, a Leszno utcában, a Miła, Niska, Szczęśliwa stb. utcákban –, amelyekről a németek azt hitték, hogy már felszámolták. A lángokban álló kefeüzem területén újra hét felkelő csoport kapcsolódott a harcba. A németek behatoltak az udvarba. A Swiętojerska 36. számú ház felől lakatosokból, bádogosokból, vasasokból álló harci csoportok fogadták golyózáporral a németeket, akik eldobálták gránátjaikat és visszavonultak.

„A felkelés első napjaiban a németeknek a Krasiński parkban lévő állásait lőttük – emlékszik vissza Mirski, aki ezeket a napokat szintén a kefeüzem területén töltötte. – Mi a Świętojerska 38. számú ház első emeletén helyezkedtünk el, nekik pedig gránátvetőik voltak. A németek elfutottak, nagy veszteségekkel. Miután állásunkról visszavonultunk, becsuktuk magunk mögött a szoba ajtaját. A németek a gránátvetőből bombázni kezdtek, és szétlőtték a szobát. Egységünk kicsi volt. Parancsot kaptunk Jurektől, hogy én és Kornsztajn az óvóhelyért vagyunk felelősek, biztosítanunk kell a harcosok átjutását az árja oldalra. Pincénkben 50 ember tartózkodott, borzasztó hőség volt, és ezért inkább lementünk a csatornába. Időnként ellenőrzést tartottak nálunk a parancsnokok, megvizsgálták, át lehet-e jutni."[23]

Stroop jelentéseiből kitűnik, hogy az egyik legnagyobb meglepetést a kiépített bunkerrendszer jelentette számára. A kefeüzemben folyó 21-i harcokkal kapcsolatban például a következőket írta: „A hatalmas háztömb átfésülése után, miközben kitűnt, hogy ott számos bunker és föld alatti átjáró található, kb. 60 zsidót fogtunk el. A legnagyobb erőfeszítések ellenére sem sikerült többet összeszednünk a háztömbben tartózkodó

kb. 700–800 zsidóból. Búvóhelyről búvóhelyre vonultak vissza a föld alatti folyosókon, időnként lövéseket adva le. Éppen ezért úgy döntöttem, hogy amennyire az átjárók ismerete lehetővé teszi, levegőbe röpítem a járatokat, és utána felégetem az egész tömböt. Csak miután a tűz már nagyon elterjedt, mutatkoztak kiabáló zsidók, akiket azonnal kitelepítettünk."[24]

A bunkerokkal, föld alatti folyosókkal Stroop május 26-i jelentésében is hosszasan foglalkozik. „Nem volt nagy azoknak a zsidóknak a száma, akiket a házakban sikerült elfognunk. Kitűnt, hogy a csatornákba és speciálisan berendezett bunkerokba húzódtak vissza. Ha az első napokban azt hittük, hogy csak egyes különálló bunkerok léteznek, akkor a nagy akció folyamán meggyőződhettünk róla, hogy az egész gettót szisztematikusan kiépítették bunkerokkal, pincékkel és átjárókkal. Ezek a bunkerok és átjárók mindenütt a csatornákba torkolltak. Ez lehetővé tette a zsidók számára, hogy akadály nélkül közlekedhessenek a föld alatt. A csatornahálózat arra is alkalmas volt, hogy átmenekülhessenek Varsó árja részébe . . .

Röplapok, feliratok és a suttogópropaganda segítségével a kommunista ellenállási mozgalom valóban elérte, hogy a nagy akció megkezdésekor mindenki azonnal visszahúzódott a bunkerokba. Az egyes pincéket igen szellemesen alakították ki. Egész családok számára szolgáltak lakóhelyül, volt bennük minden: mosdó, illemhely, fegyver- és lőszerraktár és jelentős, több hónapra elég élelmiszer-tartalék. Külön bunkerok voltak a gazdagok és külön a szegények számára. A németek igen nehezen tudták feltárni az egyes bunkerokat, mivel jól voltak álcázva; sok esetben csak úgy lehetett megtalálni azokat, ha a zsidók közül valaki elárulta.[25]

Stroop háborúja április 21-én ezzel új szakaszába lépett: a bunkerok elleni háború szakaszába. Reggel a kefeüzem területén kezdődött, de rövidesen még embertelenebb eszközökkel folytatódott a Leszno és a Smocza utca környékén.

Schultz – előző napi ígéretéhez híven – 21-én újra megpróbálta összegyűjteni a munkásokat. Ismét munkásgyűlést akart

összehívni, de nem tudott szót érteni a tömegekkel. – A halálba akartok vinni minket! – kiabálták az emberek. S miközben a gyár területére betört a katonaság, a jelenlévők szétszaladtak, a harcosok pedig gránátokkal fogadták a „vendégeket". Négy halott német katona maradt a gyár udvarán.

Stroop számára – ígéretéhez híven – ez volt a jel a véres leszámoláshoz. Egységei hozzákezdtek a bunkerok felrobbantásához; a felkelők erre az üzemi raktárak felgyújtásával válaszoltak. Emeletről emeletre, házról házra folyt a küzdelem. A németek kénytelenek voltak visszavonulni az üzem udvaráról. Különösen kegyetlen küzdelem folyt a Nowolipie–Smocza–Nowolipki utca vonalán, ahol Hersz Kawe, Szymon Heller és Jan Szwarcfus csoportja védekezett. Stroop nem számol be komolyabb saját veszteségről, jelentése szerint összesen csak négy embere halt meg; ugyanakkor azt írja, hogy az ellenfél sok vért vesztett. „A kitelepítendő zsidókon kívül likvidáltunk 150 zsidót vagy bandität, s körülbelül 80 bandität elpusztítottunk a bunkerok felrobbantása során . . ."[26] Bernard Mark viszont a szemtanúk és a ŻOB-parancsnokság jelentéseire támaszkodva azt állítja könyvében, hogy ezen a napon sem az említett utak vonalán, sem a többi területen nem voltak nagyok a felkelők veszteségei, míg a németek tucatnyian estek el a felkelők támadásai következtében.[27]

A német egységeket repülőgépek is segítették. Röpiratokat szórtak, s újra megpróbáltak reményt felvillantani a halálra szántakban. A bombázás, a tömegvérengzés egyfelől, a menekülés esélyének megcsillantása, másfelől – e korábban is alkalmazott kettős taktika tehát a felkelés időszakában sem változott.

Hogy érzékeljük a felkelés napjainak atmoszféráját, érdemes talán hosszabban elidőznünk a Varsó keresztény részében lakó Ludwik Landau naplójánál.

„Varsó teljes figyelmét továbbra is a gettó tragédiája köti le – írja április 22-én Landau. – Terjedtek hírek a »kapitulációról«, ezek azonban nem bizonyultak igaznak.

A gettó nem vált zárt erődítménnyé, a németek az előző napokban is behatoltak oda. Lakói azonban ellenállást tanúsítanak a háztömbökben, sőt egyes házakban is. S miközben egy részük feladta, »kapitulált« – sokan mások tovább védekeznek.

Egész éjszaka hallatszott az ágyúszó, puskaropogás, reggel pedig hatalmas robbanás rázkódtatta meg a falakat. A tüzek egy részét maguk a zsidók gyújtották, így pusztítva el a gettóban lévő üzemeket, nyersanyagraktárakat, többek között a gettó határán levő nagy szövőüzemet. A tüzek többségét azonban a németek idézték elő.

Többens és Schultz gyárából tegnap bilincsbe verve elszállították a nőket, a gyerekeket és az öregeket. Ez talán a »kapituláció«? Hamisnak bizonyult a hír, hogy a Pawiakot elfoglalták.

Állítólag hat tankot pusztítottak el vagy rongáltak meg a zsidók. A Krasiński parkban tegnap végrehajtott támadás egy géppuska megszerzését eredményezte.

A lengyel társadalom viszonya a zsidókhoz a harcok során kedvezőbbé vált, az ellenállás elismerést vált ki, mind szélesebb körben tapasztalható az együttérzés."[28]

A felkelők Leszno utcai bázisa, Schultz gyára április 22-én is bevehetetlen erődnek tűnt a németek számára. A harcosok az éjszaka leple alatt újabb és újabb pozíciókat foglaltak el. Tetőkön, padlásokon keresztül mentették egyik búvóhelyről a másikra az öregeket, gyerekeket, betegeket. Egy Koparski nevű lengyel munkás is segítette őket, aki 15 bunker felett őrködött. Koparskit később német golyó terítette le. Mivel frontális támadással nem tudta bevenni az üzemet, Stroop az egyedüli lehetőséget a gyújtogatásban látta.

„A tűz elterjedése az éjszaka folyamán azt eredményezte, hogy a zsidók, akiknek a razziák ellenére sikerült megbújniuk padlásokon, pincékben, kezdtek előjönni, hogy valahogy elmeneküljenek a tűztől. Csoportosan, egész családjukkal ugráltak ki az ablakokból, összekötözött lepedőkkel ereszkedtek a földre stb. Igyekeztünk őket egymás után ott helyben likvidálni."[29]

„Egyesek végső elkeseredésükben a magas emeletekről ugráltak ki a kövezetre – írja egy másik jelentésben Stroop. – Az ablakkeretek között megjelent egy lángok mardosta alak. Hirtelen lehajolt, s ezután mint rohanó torpedó zúgott a levegőben. A torpedó a kövezetre zuhant, amelyen a kiömlő vörös vér oltotta el a vörös lángokat."[30]

Stroop jelentésében arról panaszkodott, hogy a felkelők a csatornákba húzódtak, és sikerült megakadályozniuk a csatornák clárasztását. Ezután a Mila utcában folyt tovább a harc. Újra és újra fellobbantak, majd kialudtak a tüzek. A gettó lakosságának kitartó ellenállása ingerültséget váltott ki Hitler főhadiszállásán. Himmler úgy látta, elhamarkodottan cselekedett, amikor Stroop tábornokba vetette a bizalmát. Az SS birodalmi vezetője táviratilag felhatalmazta Krügert: utasítsa Stroopot, hogy „a legszigorúbban és könyörtelenül" végezze el a gettó „megtisztítását". Stroop május 16-i jelentésében erre hivatkozva – s mintegy Himmlerre hárítva a felelősséget – így ír az április 20. utáni napokról: „Ezért elhatároztam, hogy a zsidó városrészt teljesen elpusztítom, lakóházait felégetem még a hadiüzemek területén is."[31]

Április 23-án tehát Stroop úgy döntött, hogy egyszer s mindenkorra véget vet az újra és újra kiújuló ellenállásnak. 24 körzetre osztotta a gettót. Mindegyikbe megerősített rohamosztagot küldött, azzal a speciális feladattal, hogy keressék meg a bújkáló felkelőket és az ott lakókat. A feladat végrehajtásának végső határidejét délután 4 órában határozta meg.

„Mindenkinek tudomására hoztuk, hogy az akciót ma be kell fejezni. Ez a hír a zsidók között is ismertté vált már délelőtt. Éppen ezért egy másfél órás szünet után ismét bevetettük az utolsó rohambrigádokat, aminek az lett az eredménye, hogy újra zsidókat és banditákat tudtunk felfedezni a különböző háztömbökben. Némelyik blokkból még lőttek is az őrségre. Ezekre a helyekre speciális rohamosztagokat dobtunk be, és a banditák kifüstölésére felgyújtottuk az összes épülete-

ket. A zsidók és a banditák az utolsó percig kitartottak, és lőtték egységeinket."[32]

Stroop pár óra múlva kénytelen volt jelentésében beismerni, hogy még ez az akció sem járt sikerrel. „Az egész akciót a zsidók és a banditák nagy rafináltsággal megakadályozták; megállapítottuk például, hogy azokon a kocsikon, amelyek a halottakat összeszedték és a zsidó temetőbe vitték, élő zsidókat is kiszállítottak, és sokan kerültek ki ily módon a gettóból.

A mai támadás befejezése előtt kb. 22 órakor megállapítottuk, hogy kb. 30 banditának újra sikerült az egyik fegyverüzem területére belopóznia, hogy ott megbújjon. Mivel ebben az üzemben a Wehrmachtnak komoly értékei vannak, felhívást adtunk ki az üzem dolgozóihoz, hogy április 24-én délig hagyják el az épületet, hogy holnap megtámadhassuk a házaknak ezt a labirintusát."[33]

Stroopot joggal nyugtalanította, hogy a zsidók felkelése a lengyel ellenállástól is mind nagyobb segítséget kap. 23-án ismételten tapasztalhatta, hogy a Népi Gárda egységei három ponton is megpróbálták támadni rohamegységeit. A gárda egyik csoportja a Freta utca felől támadta meg az egyik fontos átmenő utat tűz alatt tartó rohamosztagokat. Tagjai erről így számolnak be:

„A csendőrök kiugráltak az autóból, elfoglalták a ház kapuját, és behatoltak az épületbe. Az autóban négy csendőr és egy sofőr maradt. Egy csendőr a ház kapujában állt. Csoportunk két részre oszlott. Az egyik a parancsnok vezetésével mintegy eltakarta a másikat, melynek tagjai a gránátokat dobták. Az első gránát az autó háta mögött esett az útra, a második pedig be az autóba. A csendőrök a kocsi hátához rohantak és onnan lövöldöztek az emberekre. Ebben a pillanatban robbant fel a kocsiban a gránát. Az autó kigyulladt. Csoportunk veszteség nélkül tért vissza a gyülekezőhelyre. A németek vesztesége négy-öt halott és egy elégett autó."[34]

Ezután két másik csoport fogott össze, és együtt támadták meg a rendőrőrszemeket a Leszno utca környékén. Természete-

sen a Népi Gárda egységei nem voltak olyan erősek, hogy fordulatot hozhattak volna a gettó lakosságának életében. Akcióik azonban lelket öntöttek a zsidó lakosságba, csökkentették az egyedüllét érzését, s feltétlenül hozzájárultak ahhoz, hogy a gettó ellenállóinak ilyen embertelen körülmények között viszonylag mégis igen hosszú ideig sikerült ellenállniuk.

Marian Spychalski, a Népi Gárda akkori helyettes vezérkari főnöke, 1973-ban írott visszaemlékezéseiben a következőképpen számol be a korabeli eseményekről: „Miután a megszállók 1943. április 19-én hozzákezdtek a varsói gettó likvidálásához, a Népi Gárdának a központi »specgrup« által erősített varsói csoportjai maximális erőfeszítésekre kényszerültek. Azokkal az akciókkal, amelyek a gettó harcoló felkelőivel való együttműködést szolgálták, Pawel Finder, az LMP KB titkára is személyesen foglalkozott.

A speciális csoport meghatározta a harcoló gettóval való együttműködés tervét, így többek között a Zsidó Harci Szervezettel való kapcsolat módját. A csoport tagja volt az LMP KB titkára, a Népi Gárda vezérkari főnöke, a vezérkari főnökségnek a Népi Gárda varsói szervezetével foglalkozó tagja, a varsói egység parancsnoka (ekkor Stanisław Skrypij), valamint Franciszek Bartoszek, a vezérkar tagja, a »specgrupok« parancsnoka.

Mivel nem voltak túl nagyok a lehetőségeink, megpróbáltunk az LMP és a Népi Gárda varsói szervezetein keresztül más illegális szervezetekkel is kapcsolatba lépni és együttműködést kialakítani a harcoló gettó megsegítésére. Így például az LMP varsói szervezetének titkára nem is eredménytelen tárgyalásokat folytatott a Forradalmi Lengyel Szocialista Párt varsói szervezetével arra vonatkozóan, hogy a Népi Gárda egységei mellett a szocialista Népi Milícia egységei is bekapcsolódjanak a harcba.

Aleksander Kowalski és én, a Népi Gárda vezérkarának nevében, megbeszéléseket folytattunk Adolf Bermannal, a Zsidó Harci Szervezetnek a kormány Delegaturájával együttmű-

ködő képviselőjével. Arról volt szó, hogy maximális segítséget nyújtsunk minél több ember meneküléséhez, lehetővé téve számukra a keresztény oldalon való illegális életet.

A harcoló gettó katonáinak megmentésével és a vidéki partizánegységekhez való eljuttatásával a Népi Gárda vezérkaráról Józef Malecki („Sęk") foglalkozott. A varsói szervezet részéről Franciszek Lęczycki és mások segítettek e munkában. Ily módon több tucat harcost sikerült megmenteni . . .

Arra ugyan nem voltunk képesek, hogy hatásosan segítsünk – azaz hogy kivédjük a gyilkosok speciális egységeinek repülőgépekkel, gránátvetőkkel és lángszórókkal támogatott támadásait –, a mi segítségünknek mégis hatalmas eszmei, erkölcsi jelentősége volt mind az ostromlott gettó harcosai számára, mind pedig Varsó és egész Lengyelország társadalma számára. Hiszen a németeknek a gettó valójában kísérleti terep lett arra, hogyan kell egy nagyváros fegyveres felkelését megtörni.

A hitleristák a varsói gettóban a varsói söpredéknek is látványosságot akartak teremteni, felszítani az antiszemitizmust; de akciójuk egyben a varsói lakosság megfélemlítését is szolgálta. A Varsó legsűrűbben lakott városrésze fölött gomolygó fekete füst és lángok segítségével modern nérói színjátékot akartak felidézni.

Éppen ezért azonnal meg kellett támadni a hóhérokat. Ezzel szolidaritásunkat akartuk kifejezni a gettó harcosai iránt, akik nem hagyták büntetlenül a fasiszta bűnözőket, keresztülhúzva azt a számításukat, hogy terrorizálhatják a lakosságot.

Már április 20-án, tehát a zsidó harcosok felkelésének másnapján Bartoszek kezdeményezésére és parancsnoksága alatt a »specgrup« likvidálta azt a nehézgéppuska-fészket a Nowiniarska és a Franciszkańska utca torkolatánál, amelyik a Bonifraterska és a Franciszkańska utcát lőtte. Ezen a szakaszon a felkelők (a ŻOB kefegyári egységei helyezkedtek el itt) oldaltűz alá vették a támadó hitleristákat. Még ugyanazon a napon az előzetes terveknek megfelelően . . . egy másik csopor-

tunk nyugatról támadta meg a gyilkosokat az Okopowa és a Gęsia utca sarkánál . . .

Tervbe vettük, hogy április 22-én megtámadunk egy vasúti szállítmányt, hogy ezzel is tehermentesítsük a zsidó harcosokat. A Népi Gárda parancsnoksága azt javasolta, hogy a Nyugati pályaudvartól keletre, a rendező, rakodó és a leálló állomások körzetében folytassuk le az akciót. A vasúti sínek megrongálása és a katonai szállítmány felgyújtása sikerrel járt . . .

Franciszek Bartoszek kezdeményezésére 22-én sor került még egy másik vasúti akcióra is. Elhatározták, hogy a város közepén robbantják fel a síneket, a Visztula jobb partja és a Targowa utca közötti fővonal vasúti töltése mentén. Franciszek Bartoszek és Zygmunt Bobowski a kijárási tilalom előtt elbújt egy közeli parkban.

Éjfél körül a gárdisták, még mielőtt a kelet felé haladó katonai vonat megérkezett volna, a töltés oldalához kúsztak . . . Ez akkor kopár, egyenetlen, helyenként átázott, lakatlan terület volt . . .

A Visztula-hidat és a töltést katonák őrizték. Miután az őr továbbment, fel kellett mászni a magas töltésre, el kellett helyezni a robbanóanyagot, és az egész láncszerű berendezést beindítani a gyújtózsinórral . . . Csakhogy miután elhelyezték az aknákat és a gyújtózsinórhoz nyúltak, amelynek meghúzásával az adott pillanatban a detonációt a közeledő vonat előtt kellett volna elérni, kiesett a kézigránát biztosítéka. Kipattant egy szikra, s Bartoszeknek csak annyi ideje volt, hogy megragadja Bobowskit, és együtt leguruljanak a töltésen. Villanás, robbanás. Megsüketülve, de épségben sikerült a csoport többi tagjával együtt a parkba menekülniük . . . A németek azonnal reflektorokat gyújtottak, amelyek ettől kezdve állandóan égtek. Ez az igen jól előkészített akció nem hozta meg a remélt eredményt, csak pár órára tartóztatta fel a vonatforgalmat . . . Hiányzott a jó robbanóanyag.

A harmadik napra, április 23-ra három akciót készítettünk elő . . .” Csakhogy, mint Spychalski a továbbiakban elmondja,

ezután még a korábbiaknál is nehezebb dolguk volt, mert a németek távol tartották a gettó falaitól a lakosságot. A gettó területét szinte lehetetlen volt megközelíteni. Így a Népi Gárda egységeinek távolabb kellett akcióikat végrehajtaniuk. A tervezett három akció közül csak az egyik járt sikerrel: mint fentebb láttuk, a Freta utcában megsemmisítettek egy autót a benne ülő gestapósokkal együtt.[35]

Az LMP kísérletet tett arra is, hogy egyeztesse akcióterveit más ellenállási csoportokkal, és hogy szövetségeseket szerezzen külföldön. A párt rádióüzenetet küldött Moszkvába, és arra ösztönözte a zsidó ellenállókat, hogy az emigráns kormányhoz fűződő kapcsolataikat felhasználva, a nyugati szövetségesekhez is forduljanak segítségért. Gyors segítség azonban nem érkezett. Egyedül a szovjet légierők intéztek a németek ellen néhány jelentősebb támadást Varsóban, többek között a gdański pályaudvarhoz tartozó vasúti berendezéseket bombázták.[36]

Stroop könyörtelen módszerei, a gettó felett gomolygó füsttenger ellenére a gettó ellenállása nem tört meg, viszont a tűz és az állandó bombázások arra késztették az ellenállás vezetőit, hogy taktikát változtassanak. A harcosok a föld felszínéről a föld alá húzódtak; egyik vezetőjük, Anielewicz április 13-i levelében közölte a Lengyel Munkáspárttal: „A mai naptól kezdve áttérünk a partizántaktikára."[37] Ez abból állt, hogy a felkelők egy-egy, körülbelül 10 fős csoportja, rendszerint német egyenruhába öltözve, rongyokba bebugyolált lábakkal éjszaka fegyver- és élelemszerző útra indult. Közben megtámadták a német őröket. A ŻOB 6. számú közleménye erről a következőket írja: „Az utóbbi napokban, április 23-tól kezdve április 26-tal, hétfővel bezárólag a zsidó harcosok csak az éjszakai partizánharc taktikáját alkalmazták. Éjszaka egy sor harci csoport előjött búvóhelyéről, és három feladatot valósított meg: német egységek likvidálása, fegyverszerzés és helyzetfelderítés. A harcosok új taktikája következtében a harcok főleg éjszaka folynak. Amennyiben tehát mostanában nappal viszonylag nyugalom van, éjszaka lehet hallani nagy területen

éles ágyúhangokat... A harcok hosszúak és nehezek voltak. A lövöldözések szinte egész éjszakákat eltartottak."[38] Ez lehetett az oka, hogy Landau a nappali harcok elcsendesedéséről ír jegyzeteiben, amiből olyan következtetéseket von le, hogy a felkelés hanyatlóban van. Holott csak a harc módszere és lendülete változott.

Ez a taktika a bunkerok megerősítését igényelte. Mivel a gettó területén különböző ellenállási csoportok harcoltak – köztük a legerősebb és legjelentősebb kétségtelenül a ŻOB volt –, a bunkerok védelme, felkészültsége, illetve felkészítettsége is eltérő volt. Stroop bicskája kezdetben mégis beletört a bunkerrendszerbe. 25-i és 26-i jelentéseiben ismételten csak arról tud beszámolni, hogy a bunkerekben az ellenállók tovább védekeznek. A bunkerharcok persze, nagy veszteségekkel jártak a felkelők részéről is, különösen, amikor elfogyott a töltényük, es szinte puszta kézzel védekeztek.

Április 27-én tragikus bunkerküzdelmek folytak a Leszno, a Nowolipki, a Nowolipie és a Niska utcában. A Nowolipki utca 39., 40. és 41. számú ház bunkerei összeköttetésben voltak egymással, és volt fegyverük is. A bunkerok elhelyezkedéséről azonban egy áruló informálta a németeket. Stroop katonái felrobbantották a bunkerrendszer Nowolipki utca 41. alatti kijáratát, s felszólították a felkelőket, hogy a 40. számu házon keresztül jöjjenek elő, és adják meg magukat. A felkelők tűzzel válaszoltak, de csak három pisztolyuk volt. Mikor elfogyott a lőszerük, az állig felfegyverzett hitleristák betörtek a bunkerba. Több zsidó ciánkálit vett be. Az egyik felkelő, Helena Sterling, fegyver híján, korbáccsal rohant a behatolókra; ott helyben agyonlőtték. A többieket is helyben felkoncolták, egy részüket elszállították az Umschlagplatzra.[39]

Ezen a napon több fontos bunker elesett, így a Nowolipie utca 67. és 69. alatti is, amelyeket a lengyel kommunista mozgalom régi kiváló harcosai, köztük Szymon Szyntel és Henryk Hakman védtek. Velük volt a majdnem gyermek Mojzesz Finkman.

A Leszno utcában is tragikus események zajlottak. Az SS vízzel árasztotta el a bunkerokat. A harcosok megpróbáltak menekülni, az utolsó percig küzdöttek. Ebben a tragikus harcban estek el többek között az LMP tagjai, Róza Rozenfeld, Hersz Kawe és sokan mások.

Tragikusan fejlődtek az események a Többens- és Schultz-üzem területén is. A német igazgatóhelyettes közölte a munkásokkal, hogy az üzemet pár órán belül lerombolják, s felszólította őket, hogy jelentkezzenek önként a kitelepülésre. A zsidó igazgatóhelyettes szintén megpróbálta rábeszélni a dolgozókat. Az emberek az udvaron tolongtak, német egységekkel körülvéve. 11 óra volt. Megjelent Többens, és 12-ig adott gondolkodási időt. A katonai vezetés ezt 13 óráig meghosszabbította: 13 órakor felrobbantják az épületeket, az emberekkel együtt. „Senkit nem ölnek meg, aki dolgozni akar" – ígérte a zsidó igazgatóhelyettes.

„Hirtelen a katonák és Többens jelenlétében harcosok jelentek meg, s felvilágosították az embereket, hogy ne higgyenek a hamis ígéreteknek. Fel voltak fegyverezve, revolverrel fenyegették a hamis agitátorokat. Fordulat következett be, az emberek eltűntek, ahol tudtak. Az igazgatóhelyettes két emberrel maradt az udvaron. Nagy lövöldözés kezdődött."[40]

Támadásba lendült Stroop a Niska utcában is, mivel hírt kapott róla, hogy a 24-én megtisztított körzetben újra felkelők vannak. Kemény harcok bontakoztak ki. Az üldözöttek, miután elfogyott minden reményük, a németeket és a német katonákat átkozva ugráltak le az égő házak ablakaiból és az erkélyekről.

Az egyik szemtanú a következőképpen számol be a döbbenetes látványról: „Az égő ház balkonján megjelent egy fiatal nő, gyermekkel, s így kiáltott a közelben tartózkodó Stroophoz fordulva: »Nem kérek kegyelmet, de ne felejtsétek el, hogy nem kerülitek el a büntetést azért, amit velünk tettetek.« Amikor a lángok a balkont is elérték, kézen fogta gyermekét, s nagyot kiáltva a kövezetre vetette magát."[41]

A Niska utcai harcokról Stroop igen részletesen számolt be, mintha maga sem tudta volna teljesen kivonni magát a szörnyű látvány hatása alól.

„Az átkutatás és körülzárás után a háztömböt felgyújtották. Ennél az akciónál sok zsidót elfogtunk. Mint általában, most is az utolsó percig megbújtak a föld alatti pincékben vagy a padlásokon. Lőttek az utolsó percig, és csak amikor a tűz már nem hagyott számukra más lehetőséget, ugráltak ki az utcára, néha a negyedik emeletről is. Először ágyneműt, matracokat stb. dobáltak le. Ma az egész zsidó városrészben 2560 zsidót fogtunk el, és 547-et lőttünk agyon. Ezenkívül sok zsidó pusztult el a felrobbantott bunkerokban vagy a lángokban. Akcióink során eddig összesen 31 746 zsidót fogtunk el a zsidó lakóterületen."[42]

Áldozatainak nagy száma ellenére Stroopot újabb és újabb meglepetések érték. Még ugyanezen a napon számára teljesen meglepő esemény történt. „Névtelen levélben értesítettek minket, hogy a gettó szomszédságában (a keresztény oldalon) az egyik házban nagyobb számú zsidó tartózkodik. Diehle rendőr főhadnagy parancsnoksága alatt speciális rohamosztagot küldtem az épület ellen. A rohamosztag megállapította, hogy az ellenállók körülbelül száztízen vannak, pisztolyokkal, puskákkal, kézigránátokkal, géppuskával jól felfegyverezve. A tűzharcban 24 bandität sikerült likvidálni, 52-t elfogni. A többire nem kerülhetett sor az alkony leszállta miatt. Menekülni nem tudnak, a házat körülvettük."[43] A harcok a Muranowski téren bontakoztak ki. A tér korábbi védőinek egy csoportja lengyel segítséggel átmenekült a keresztény oldalra, s a lengyel ellenállókkal együtt szállt harcba a németek ellen. Stroop e harc kapcsán sok lengyel lakost is elhurcolt, mondván, hogy tudniuk kellett a zsidók jelenlétéről.

A harcok tehát április utolsó napjaiban sem hagytak alább a gettó területén, bár sokkal nehezebb körülmények között, egymástól távol eső területeken robbantak ki újra és újra. Landau naplójában a következőket olvashatjuk:

„1943. április 24... S eközben a gettó falain túl folyik a konspiratív küzdelem. Állítólag Krakkóban merényletet követtek el a főkormányzóság rendőrségének vezetője, Krüger ellen. Sajnos, nem sikerült. A bomba vagy a gránát felrobbant ugyan, de csak a sofőr halt meg, a Gestapo-vezető épségben került ki az autóból.

... Nagyszombat. A gettó tovább harcol, de erről a harcról most nem hallottunk részleteket. Új tüzek gyúltak ki az Okapowa utcában és környékén.

1943. április 25. Húsvét van. Ég az egész gettó. A tűz fantasztikus méreteket öltött. A németek által halálra ítéltek közül az utolsók ott pusztulnak a lángokban és a füstben.

1943. április 26. A varsói körzeti csendőrség parancsnokának felhívása szerint halálos ítélet jár mindenkinek, aki a gettón kívül bármilyen segítséget nyújt a zsidóknak; büntetőtáborba küldenek mindenkit, aki nem jelenti a csendőrségnek, ha a zsidók gettón kívüli tartózkodási helyét ismeri. Érvénytelenítettek minden belépési engedélyt, amit korábban a volt »zsidó kerületbe« szólóan kiadtak. Minden nem zsidó személyt, akivel ott találkoznak, helyben agyonlőnek. Azokról van szó persze, akik segítséget visznek.

1943. április 27. A gettóharcokról szóló híresztelésekből olyan kép bontakozik ki, amelyben nehéz ugyan a valóságot megkülönböztetni a legendától, de az mindenesetre világos belőle, hogy a harc tovább tart, és még a legantiszemitább csoportok között is elismerést vált ki. Hihetetlen túlzások vannak persze ezekben a hírekben. A harcoló zsidókat 7000-re teszik, a harcokban részt vevő valamiféle lengyel csoport létszámát – ilyen csoport talán tényleg létezik – a fantáziákban másfél ezerre becsülik. Sőt mi több, azt is mondják, a gettóban folyó harcokat a németek elleni küzdelemre való felkészülés terepének tekintik az oda »gyakorlatra« küldött... [olvashatatlan szó] csoportok.

... A tüzek április 25–26-án öltötték a legnagyobb méreteket. Most mintha csökkennének.

Német katonai tényezők szerint állítólag elképzelhető, hogy az ellenállás a gettóban hat hétig is eltart majd. Olyan remények is ébredtek, hogy akkorra majd kirobban a felkelés a másik oldalon is: mindez fantáziának tűnik, mint ahogy a fantázia szüleményének tűnnek a zsidó parancsnokság bulletinjének hadparancs stílusú jelentései is.

Kevésbé tűnik fantáziának, hogy vasárnap röplapokat szórtak szét a harcolók, amelyben arról értesítettek mindenkit, hogy »mindannyiunk szabadságáért« a lengyel zászló alatt harcolnak.

1943. április 29. A hivatalos sajtó agyonhallgatja a gettóban zajló harcokat, bár mondják, hogy a németek egyik lapjukban olyan formában közölték a híreket, hogy a lengyelek támadták meg a gettót, és a németeknek kellett megvédeniük a zsidókat.

... A gettóban folyó harcok közel állnak hozzánk és lelkesítenek bennünket. Az utóbbi éjszaka állítólag újra erős lövöldözéseket lehetett hallani erről a »frontról«. A puskalövések és a fegyvertopogás újra megerősödött, és napközben újra sűrű füst takarta el az eget a gettó felett. A gettó környékén élőket nemcsak a tűz riasztja, de egyenesen dantei jelenetekről mesélnek, amelyeknek szemtanúi voltak. Férfiak lángok közé, a füsttengerbe lökik feleségüket, gyermekeiket, hogy ne tegyék ki őket a kínzásnak és a németeknél rájuk váró mindennél szörnyűbb halálnak.

Arról is beszélnek, hogy hasonló jelenetek zajlanak máshol is, Lengyelország más pontjain, ahol ellenállnak, keleten Białystokban, Grodnóban, nyugaton Łodzban, de állítólag nemcsak Lengyelországban, hanem Párizsban, Ausztriában is stb. A hír azonban nem látszik nagyon hihetőnek.

1943. április 30 ... A harc mindenütt elismerést vált ki. A küzdelem, úgy tűnik, már a vége felé tart. A tűz még mindig tombol, de a fegyveres ellenállás a túlerő, a kimerültség következtében gyengül. Az egységes védelem már az ünnepek előtt megszűnt, a gettó szétesett külön védekező és áttörni készülő csoportokra. Ma a Muranowski tér területén küzdőknek sike-

rült kitörniük a gettóból a föld alatti alagúton keresztül. Ilyen alagút sok van.

1943. május 2. A gettó védelme utolsó stádiumában lehet. De még tart a harc. Tegnap újabb tüzek lángoltak fel, időnként erős lövöldözés hallatszott . . .

Előfordul, hogy zsidó csoportokat szállítanak el. A gettó környékén lakók nemegyszer nézik végig, hogyan ugranak ki a zsidók az ablakokból a németek által körülvett házakból, vagy hogyan dobálják ki a magasból halálra ítélt gyermekeiket."[44]

Landau jegyzetei természetesen nem pontosak. A felkelés még jó pár hétig eltartott. Abban sem volt igaza, amit 30-án írt, hogy az egységes vezetés szétesett. Többé-kevésbé május 10-ig sikerült koordinálni a felkelők akcióit. A felkelőket május 8-án érte a legérzékenyebb veszteség. Súlyos német támadás következtében ekkor pusztult el a ŻOB vezérkara. Ettől kezdve a gettófelkelés tényleg utolsó, záró szakaszába lépett, és lassan felmorzsolódott.

Május elsején azonban a varsói gettóban még teljes erővel folyt a küzdelem. A ŻOB a lengyel ellenállással egyetértésben három helyen – a Leszno–Nowolipie–Smocza utcai körzetben, a ŻOB-parancsnokság Miła utca 18-ban levő központjában és a Franciszkańska utcában – tervezett jelentősebb akciókat. Bernard Borg a következőképpen írja le ezt a napot: „Eljött május elseje. Reggel 8 óra. A rádiót Moszkvára állítottuk. Halljuk a nagy Sztálin május elsejei hadparancsát. Hallunk a német hadsereg hatalmas vereségéről, összeroppanásáról Sztálingrád alatt, a több mint 300 000 fogolyról, a városok százainak, falvak ezreinek felszabadulásáról a hitlerista megszállás alól. Világos, hogy Sztálingrád a hitleri hatalom végének kezdetét jelenti.

10 órára hirdettük meg május elsejei ünnepi gyűlésünket. Mindnyájunknak vörös jelvény van a hajtókáján. Még 17-en voltunk, 12 férfi és 5 nő.

»Harcos elvtársak!« – kezdi beszédét Szachne (Fajngold)

elvtárs. Az egész bunker halálos csendben hallgatja. Nagy, mélyen ülő szemei mérhetetlen fájdalmat tükröznek, de nincs megtörve, nem rezignált. Különleges nyugalommal beszél május elseje jelentőségéről, számol be helyzetünkről, és a következőket mondja: »Harcunknak kétségtelenül nagy lesz a történelmi jelentősége nemcsak a zsidó nép számára, de a hitlerizmus ellen harcoló egész európai ellenállási mozgalom számára is.« A föld alatti helyiségben lévő melegben a gyertyák megolvadtak, a reszkető paraffincseppek olyanok, mint könnyek a zsidó gyerekek szemében. Úgy érezzük, minden összeesküdött ellenünk, még a gyertyák is sietnek, hogy megfosszanak bennünket a fénytől. De a szívünkben más fények égtek . . . A felfegyverzett harcosok ajkán csendben, de keményen felhangzott: »Ez a harc lesz a végső« . . . Kettőnket kivéve tényleg ezek a harcok voltak az utolsók a csoport tagjai számára."[45]

„Ez a harc lesz a végső" – csendült fel a Miła utcai bunkerban is, s utána, hogy harccal ünnepeljenek, átmenetileg szakítottak az éjszakai harc módszerével, megleptek egy csoport német katonát, akik közül hárman holtan maradtak a kövezeten. A harcosok veszteségek nélkül vonultak vissza.

A legdrámaibban a Franciszkańska utca 30. szám alatti bunker ünnepelte május elsejét. Az itt tartózkodók – a kefeüzemből és a Nalewki utcai harcokból visszavonult harcosok csoportjai és több más lakos – három kemény napon keresztül állták az ellenség támadásait. Jurek Krynszpan, Jurek Blones, Mark Edelman, Henoch Gutman és Hersz Berliński csoportja komoly veszteségeket okozott az ellenségnek. A harc május 3-án fejeződött be. A németek nem tudták bevenni a bunkert, és gázzal próbálkoztak. A harcosok, látva, hogy nem tudják visszaverni az ellenség nyomását, elbarikádozták magukat törmelékkel, és megpróbáltak minél kisebb veszteséggel visszavonulni. Közelharc bontakozott ki. A nők is hősiesen harcoltak. Stroop május 3-i jelentésében erről külön is megemlékezett. „Mivel egy sor esetben bebizonyosodott, hogy a zsidó nők a fehérneműjükben rejtették el a pisztolyt, a mai naptól kezdve

minden zsidót és bandität fel kell szólítani, hogy teljesen vetkőzzenek le az ellenőrzésnél."

„A harci csoportokhoz tartozó nők ugyanúgy fel voltak fegyverezve, mint a férfiak . . . – írta május 16-i jelentésében is. – Nem volt ritka eset, hogy a nők egyszerre mind a két kezükkel lőttek pisztolyokkal. Az is előfordult, hogy az utolsó pillanatban pisztolyt vagy kézigránátot rejtettek fehérneműjükbe, hogy azután felhasználják azokat az SS-ek, a csendőrség és a Wehrmacht katonái ellen."[46]

A Franciszkańska utcai bunkert védelmezve sokan szenvedtek hősi halált. A harcosok fele elesett. A többieknek sikerült visszavonulniuk a Miła utcai bunkerbe. A németek azonban egyetlenegyet sem tudtak elhurcolni közülük. A harcok a Franciszkańska utcában végleg lezárultak, a megszállók földig rombolták a házakat.

A Franciszkańska utca nem állt egyedül május 2-án és 3-án. Legalább a gettó 19 pontján folyt élethalál-küzdelem. A Transavia-gyár területén például Edward Fondaminskinek, az LMP gettóbeli szervező titkárának vezetésével folyt a harc. Nagyobb összecsapásokra került sor ismételten a Leszno, a Stawki és a Szczęszliwa utcában. Hogy mennyire kitartóan küzdöttek ekkor a gettó területén, annak bizonyítására ismét csak Stroop jelentéseire hivatkozhatunk. Május 4-én például a következőképpen jellemzi a kialakult helyzetet: „Az 1943. május 4-i akció lefolyása. Kezdet: 9 óra. A bunkerok kiürítése; 1/60 erővel rendelkező rohamosztagot indítottunk, Wehrmacht-utászokkal megerősítve. Ez a rohamosztag 550 zsidót kergetett ki a bunkerokból, és a harcok során 188 zsidót agyonlőtt. A bunkerok feltárása mind nehezebbé vált. Gyakran csak más bunkerokból való zsidók árulása révén lehetett feltárni azokat. A zsidók szinte egyetlen esetben sem válaszoltak felhívásainkra, és nem hagyták el önként a bunkerokat, csak ha füstgyertyákkal kényszerítettük rá őket.

A fő erőket 11 óra körül két nagy háztömb átfésülésére, megtisztítására és elpusztítására irányítottam Többens és

Schultz, valamint mások volt üzemeinek területén. Mikor szorosan körülvettük a háztömböket, még egyszer felszólítottuk a zsidókat az önkéntes jelentkezésre. 456 zsidó jelentkezett. Csak miután a lángoló házak csaknem összeomlottak, jelentkeztek nagyobb számban a zsidók. Sokan még azt is megpróbálták, hogy a leégett házak omladékaiban eltűnjenek. Néhányan, akik a tűzvész alatt a tetőn maradtak, a lángokban elpusztultak. Mások az utolsó pillanatban jöttek csak elő, s a felsőbb emeletekről leugrottak. A mai napon 2283 zsidót sikerült elkapni, 204-et agyonlőttünk, de nagyon sokan elpusztultak a bunkerokban és a lángokban. Eddig összesen 44 089 zsidót fogtunk el."[47]

A május 4-i jelentésben Stroop arról is hírt adott, hogyan sikerült elfogni állítólag a pártvezetőség egy részét. Hogy pontosan kikre gondolt, nem lehet tudni. Később magát Stroopot is bosszantotta a tévedése. Bernard Mark szerint a jelentésnek ez a része pontatlan, legalábbis sem a zsidók, sem a lengyel források semmi hasonlóról nem írnak. A visszaemlékezések egybehangzó véleménye szerint a vezérkart 8-án pusztították el. Bár parancsnokok haláláról, harci csoportok vezetőinek mártíriumáról nap mint nap olvasni lehetett a jelentésekben, ez nem volt azonos a ŻOB vagy az LMP vezérkarával.

A jól kiépített bunkerhálózatot a németeknek csak nagyon lassan sikerült felszámolniuk, s mint már említettük, többnyire árulók segítségével. Május 5-i jelentésében Stroop 40 bunker felfedezéséről beszélt, 5-én is sokról, 7-én 49-ről stb.

Nem segített a csatornatorkolatok felrobbantása sem, a kis csoportokra szakadt felkelők megtalálták a módot a menekülésre, például a már említett halottaskocsikon. Emellett a lengyel ellenállás segítségével a hitleristák és az árulók között sikerült a félelem légkörét kialakítani, ugyanis mind gyakrabban jártak eredménnyel és egyre nagyobb visszhangot váltottak ki az ellenük intézett merényletek.

A május 4-ről 5-re virradó éjszaka szovjet berepülés volt Varsóban. Varsó lakossága ezt úgy fogadta, mint üzenetet a

harcoló gettónak. „Varsóban hosszú ideje először volt ezen az éjszakán olyan riadó, amit nem becsült le senki – írja Landau május 5-i bejegyzésében. – Elsősorban német bázisokat bombáztak, Malkiniát, Brześćet és Lublint is. A *Głos Ludu* a tegnapi légitámadást azzal magyarázza, hogy a szovjet pilóták a zsidóknak akartak segíteni."[48] Újabb, ennél is nagyobb szovjet bombázásra került sor május 13-án. Ez a bombázás a varsói ellenállási mozgalom egyenes kérésére következett be, két óra hosszat tartott, és a németek számos gyülekezőhelyét, objektumát elpusztította. Az irányt az égő gettó fényei pontosan megmutatták.[49]

Május 7-én Landau, aki napokkal korábban arról írt, hogy a harcok a gettóban már a végükhöz közelednek, újból a harcok kiújulását jegyezte fel. „Éjszaka élénk lövöldözést lehetett hallani. Akkor nem voltak tüzek, de egész délelőtt újabb és újabb tüzek gyulladtak ki a Leszno utca környékén."[50]

Landaunak igaza volt. A Leszno utca környékén május 4-én valóban újra kezdődtek a harcok. Stroop, miután meggyőződött róla, hogy a Többens- és Schultz-üzem területéről nem sikerült elszállítani a zsidó munkásokat, 11 órai kezdettel hozzáfogott a terület felégetéséhez. A küzdelem a megszállókkal és a tűzvésszel napokon keresztül, szinte éjjel-nappal folyt.

A német hadvezetést ekkor újabb meglepetés érte. A harcoló felkelők segítséget kaptak. Lublini táborokból menekült, jól felfegyverzett zsidók jöttek a varsóiak segítségére. „A nagy akció idején sikerült olyan zsidókat elfognunk, akiket már áttelepítettünk Lublinba vagy Treblinkába, és onnan szöktek meg fegyverrel és lőszerrel" – írta összefoglaló feljegyzésében Stroop.[51]

A Leszno utcában május 7-én befejezéséhez közeledett a háromnapos keserves küzdelem. A felkelők kimerülőben voltak. Ezekről az utolsó órákról a már többször idézett résztvevő, a nagyon kevés túlélők egyike így emlékezik: „Mindnyájan éreztük, hogy közeleg a vég, de a halál gondolata valahogy nem fogott rajtunk. Arra készültünk, hogy áttörünk az

árja oldalra. Mindnyájan csizmát viseltünk, sportnadrágot, hátizsákjainkban kötszer volt, az erdőkbe akartunk eljutni. Elfogyott a töltényünk, legfontosabb fegyverünk ekkor már csak a robbanópalack volt. Mindnyájan bíztunk a menekülésben. Bunkerünkből föld alatti csatorna vezetett egészen a Leszno utca 71. számú ház udvarára, amely már az árja oldalon volt.

Mielőtt azonban le tudtuk volna bontani azt a kőfalat, amely a föld alatti folyó bejáratát elzárta, a hitleristák fölfedeztek bennünket. S miután nem engedelmeskedtünk annak a parancsuknak, hogy hagyjuk el a bunkert, gázt eresztettek be. Ez rettenetes eszköz, nem lehet védekezni ellene. Ekkor éreztük csak, hogy minden elveszett, jön a vég. Ráadásul nem is voltunk egyedül. A harcosokon kívül 150 olyan személy is tartózkodott a bunkerban, aki nálunk keresett védelmet.

Furcsa csend lett a halál beállta előtti utolsó pillanatokban. Elsőnek Itka Hejman elvtársnő vett erőt magán. Éppen őrségben volt, és így elsőnek ő érezte meg a gázt. Kivette zsebéből a revolverét, és az utolsó golyót, ami még megmaradt, saját magába lőtte. Amikor hozzá szaladtunk, utolsó szavai ezek voltak: „Most nincs idő velem foglalkozni... nem akarok senkinek a terhére lenni, nem akarok a kezükbe kerülni."

Pár perc múlva a németek behatoltak a bunkerünkbe, felrobbantották a bejáratot, s hallottuk a kiáltásukat: »Raus!«

Május 7-e volt. Bunkerünk, a Harci Szervezet Leszno utcai bázisa, elesett."[52]

A Leszno utcaihoz hasonló tragikus órákat éltek át a Smocza utcai felkelők és lakosok is. Stroop egységei bunkerről bunkerre haladtak, s mivel a robbantáshoz hatalmas mennyiségű robbanóanyagra lett volna szükségük, Stroop ismét a tűz és a gáz eszközéhez nyúlt.

A felkelés vezérkara, az LMP vezetősége és a ŻOB parancsnoksága a Miła utca 18. számú ház hatalmas bunkerjában tartózkodott. A bunker kb. 400 ember számára nyújtott menedéket. Köztük kb. 100 volt a felkelő. A bunker egyes járatait

haláltáborok nevéről keresztelték el: „Treblinka", „Trawniki", „Poniatow" és „Piaski". A gettó területén szétvert, majd ismét harcba szálló egységek jelentős része ide vonult vissza. Ebben a bunkerban voltak az LMP gettóvezetőségének tagjai: Edward Fondaminski, Michal Rozenfeld, Sara Zagiel, Szyja Szpancer, Chaim Ankierman, Herman, Frank és Tosie Berman, Mordchaj Anielewicz, Lejb Rotblat – hogy csak az ismertebbeket említsük. Lényegében tehát itt volt a gettóharcok egész irányító gárdája. S bár Stroop már többször azt hitte, hogy sikerült az ellenállás vezetőségének nyomára bukkannia, valójában csak május 7-én érte el a célját. Egységei szoros kordonnal vették körül a házat, megakadályozva ezzel, hogy a bentlevők a titkos folyosókon kijöhessenek és két tűz közé vehessék a hitleristákat. Behatolni azonban nem tudtak. A bunker igen erős tűzzel, tartósan védekezett. És ekkor ismét a gázhoz folyamodtak.

Bekövetkezett a vég. Rövid tanácskozás; a harcosok az öngyilkosság mellett döntöttek. Az utolsó pillanatban kiderült ugyan, hogy van még egy kijárat, amit a németek nem fedeztek fel, de akkorra a felkelők nagy része már nem élt. Azok, akiknek sikerült kimenekülniük, a szabad levegőn összeestek. A jóval később odaérkező segítség ájultan találta őket, de többüket sikerült megmenteni és eljuttatni a keresztény oldalra.[53]

A vezérkar pusztulása volt a legnagyobb csapás, amely a felkelőket érhette. A harcok még hosszú ideig folytak, de már csak szétszórtan, szervezetlenül, a gettó teljesen még fel nem égetett területein. Az életben maradottak egy részét a Népi Gárda átsegítette a partizánokhoz.

Május 10-én a felkelés újabb szakaszába lépett: a „romharcok" fázisába. Hogy ez meddig tartott, nagyon nehéz megmondani. Május 10-én Stroop megelégedéssel nyugtázhatta, hogy minden épületet elpusztított a gettó területén. Május 16-án jelentette feletteseinek: „A volt zsidó lakónegyed megszűnt létezni."[54]

Hogy pontot tegyenek az i betűre, Himmler utasította a tá-

bornokot, röpítse a levegőbe a Tłomacka utcai híres nagy műemlék zsinagógát, a neves építész, Leon Marconi neoreneszánsz stílusú remekművét.

Stroop szerint ezzel az aktussal május 16-án végleg befejeződött a felkelés. Hogy a romok között itt és ott újra megjelentek harcoló csoportok, azt Stroop már nem akarta tudomásul venni, pedig a lengyel illegális sajtó még nagyon sokáig közölte a híreket a volt gettó területén folyó harcokról.

Befejezés

Mint az Stroop jelentéseiből kitűnik, a felkelés utolsó fázisában az SS-nek a varsói gettó területén 56 000 zsidót sikerült meggyilkolnia vagy elhurcolnia. Az életben maradottak egy részét Treblinkába, 15 000-ret Lublinba, sokukat pedig különböző munkatáborokba hurcolták. A gettó felszámolását követően a megszállók megpróbálták összefogdosni azokat a zsidókat is, akik átmenekültek Varsó keresztény városrészeibe, és nagy gyorsasággal evakuálták a Varsó környéki munkatáborokban rekedteket.

Varsó egyik legsűrűbben lakott területe szörnyű tűzvészek és robbantások martalékává vált.

Pontosan, mikor is ért véget a varsói gettó felkelése? Stroop szerint május 16-án a zsinagóga látványos felrobbantásával. De Stroop is nagyon jól tudta, hogy nem ez az igazság. Ezen a 180 hektáros szörnyű romterületen, a romok között, a pincékben, a lerombolt házak között kialakított alagutakban, a csatornákban még nagyon sokáig folyt a küzdelem, éltek harcosok és egyszerű menekültek is. A német biztonsági szervek titkos jelentései szerint jóval tízezer fölött volt azoknak a száma, akik a felkelés hivatalos leverése után még ezen a területen húzódtak meg. Ha túlzottnak tűnik is ez a szám, tény, hogy a németek világos nappal is csak nagyobb csoportokban, erősen felfegyverezve mertek erre járni, állandóan rajtaütéstől remegve.

Stroop speciális rendőrosztagot rendelt ki a romok megtisz-

títására. Az Otto Bundtke által vezetett, 137 csendőrből álló alakulat feladata az volt, hogy elzárja ezt a területet a város többi részétől és felkoncolja az itt felfedezett embereket. A csoport tagjait gumitalpú cipőkkel és lehallgató készülékekkel szerelték fel.[1] Mindezek ellenére még nagyon sokáig folytak a harcok a gettó romterületén. A varsói lakosok gyakran hallottak lövöldözést a halottnak vélt városrész felől. A felkelés felszámolásában részt vevő SS-katonák egyike például elmondta, hogy még 1943 *júliusában* is kilenc felfegyverzett „zsidó bandita" csoporttal keveredtek harcba a gettó területén. 1943. október 28-án lengyelek, az ún. kékrendőrség egységei találták magukat szemben bunkerokban védekező zsidó ellenállókkal, december 22-én pedig az egyik romház pincéjében 62 felfegyverzett zsidót fedezett fel az egyik gestapós egység, akiket azután egyenlőtlen küzdelemben mind egy szálig el is pusztítottak. Sőt, a legkülönbözőbb források szerint, a német csendőrök 1944 júniusában is fedeztek fel a volt gettóban olyan zsidó csoportokat, amelyek több mint egy éve rejtőzködtek a leégett házak pincéiben.[2]

Hogyan tudtak megmaradni, miből táplálkoztak ezek az emberek? Honnan szereztek utánpótlást ezek a nem is kis létszámú csoportok e mindentől messze eső, kihalt területen? Mindezt nem tudjuk. Élelmiszerhez, utánpótláshoz csak a lengyelek, feltehetően lengyel csempészek útján juthattak. Talán sikerült néhány élelmiszer-tartalékkal rendelkező bunkert vagy raktárat felfedezniük a romok alatt. Az sem ismert, hogy sikerült-e közülük néhánynak valahogy átszivárognia a romterületen és elmenekülnie az erdőkbe, a partizánok közé. Kik voltak ezek, és mekkorára tehető a számuk? Ezt azért is nehéz felmérni, mert sokakat menekülés közben vagy már a partizánharcok során pusztítottak el a németek. Írásos nyom pedig nemigen maradt utánuk. Mindez a varsói gettófelkelés számtalan, még megválaszolatlan kérdéseinek számát szaporítja.

A felkelés mindenesetre a német megszállók számára nemcsak nagy presztízsveszteséget jelentett, aminek emlékétől, fő-

ként nyomaitól szerettek volna minél hamarabb megszabadulni, de hatalmas anyagi veszteséget is okozott. Igen jelentős értékeket képviselő német ipari berendezések, készáruraktárak, ipari és hadianyagkészletek pusztultak el a felkelés idején.

Stroop tábornokra és társaira hárult a felkelés leverése után az a nem kis feladat is, hogy gyorsan felszámolják a még megmaradt csoportokat, nehogy azok új erőre kapjanak. Eltüntessék a felkelés legriasztóbb nyomait, legalábbis a tömeggyilkosság emlékét és legkirívóbb bizonyítékait, visszanyerjék a romok közül az elpusztult értékeknek legalább egy részét.[3]

Stroop főleg e megfontolások alapján javasolta, hogy a „Dzielna utcai börtön területén koncentrációs tábort kell létrehozni, hogy a foglyok segítségével összegyűjthessenek és feldolgozhassanak több millió téglát, vashulladékot és más anyagokat." Himmler egyetértett a javaslattal, és 1943. július 11-én utasította Oswald Pholt, az SS gazdasági főnökét, valamint Eberhard Schöngarthot, a főkormányzóság SS- és Gestapo-főnökét, hogy Varsóban, a volt gettó területén alakítsanak koncentrációs tábort.[4]

A koncentrációs tábor felállításának terve nem volt új gondolat. Ugyanez az elképzelés Himmler januári-februári utasításában is szerepelt. Új volt az elgondolásban, hogy míg korábban nemcsak zsidó hadifoglyok számára létesült volna a koncentrációs tábor, most szigorúan megparancsolták, hogy a romeltakarítási munkáknál kizárólag zsidó foglyokat szabad felhasználni. Ezek azonban nem lehettek lengyel zsidók, csak külföldiek, nehogy kapcsolatba lépjenek a helybeli lakosokkal, s a talált értékeket esetleg a kezükre játsszák át, hogy segítségükkel megszervezzék szökésüket, vagy esetleg a lengyel ellenállást segítsék. Kezdetben 300 fogoly részére alakítottak ki koncentrációs tábort. 1943 végére már 3700, nyugati országokból származó zsidó foglyot hurcoltak ide, majd 1944 tavaszán két transzportban további 3000 magyar zsidót.[5]

Ennek a „Konzentrationslager Lublin–Arbeitslager Warschau" elnevezésű tábornak a teljes kiépítését nem sokkal a

második – 1944. augusztusi – varsói felkelés előtt fejezték be. A felépült krematóriumot már nem sikerült beindítaniuk. A tábor lakóit – bizonyára a szovjet hadsereg gyors előretörésétől való félelmükben – Dachauba szállították a németek, a varsói felkelők már csak 348 foglyot tudtak kiszabadítani a táborból. A kiszabadítottak nagy része bekapcsolódott a Varsóban folyó harcokba. Közülük 180-at a németek akkor gyilkoltak meg.[6]

Ha az olvasó Stroop jelentéseiből akar képet nyerni a bevetett német megszállóegységekről, nehéz a dolga. Stroop ugyanis a katonai jelentésekben általában kötelező precizitással ellentétben napi jelentéseiben erről csak hozzávetőleges adatokat szolgáltat. Összegező jelentésében „naponta átlagosan bevetésre kerülőkről" ír. Erre nyilvánvalóan megvolt az oka, hiszen saját feljebbvalói előtt sem szívesen vallotta be a varsói gettóban elszenvedett veszteségeket. Stefan Krakowski „Erőviszonyok a varsói gettófelkelésben"[7] című tanulmányában négy fontos forrásra építve próbálja meg a bevetésre kerülő német katonai erők létszámát megállapítani. E négy forrás: Stroop jelentései; Stroop volt adjutánsának, Kaleska kapitánynak a tanúvallomása; az emigrációs kormány hazai képviseletének jelentései; a ŻOB jelentései. Stroop átlagosan 2090 emberről beszél, de nem szól a tüzérségről, a repülőkről stb. Kaleska álláspontja az emigráns kormány képviseletének véleményéhez közelít, amely szerint a gettó harcosai ellen bevetett erők létszáma 5000 körül mozgott. A ŻOB jelentéseiben napi 6000 ember szerepel. Az eltérés olyan nagy, hogy Stroop adatainak megbízhatóságát mindenesetre erősen megkérdőjelezi.

Igen ellentmondók az adatok arról is, milyen veszteségeik voltak a németeknek. Annak, akik ezeket Stroop jelentéseiből próbálja rekonstruálni, az a benyomása támad, hogy a németek viszonylag csekély emberveszteséggel úszták meg a gettó elleni akciót, a fegyveres harcokat. A jelentések vagy egyáltalán nem tesznek említést német veszteségről, vagy csupán egy-két elesettet említenek, olyan esetekben is, amikor az el-

lenfél jelentései, sőt a lengyel kékrendőrség hivatalos adatai is 70–80 elesett német katonáról és több száz sebesültről szólnak.

Érdekesek, és megbízhatónak tűnnek azok a jelentések, amelyeket az emgiráns kormány hazai képviselete belügyi főosztályának megfigyelői készítettek. A megfigyelők feltehetően a kékrendőrség varsói szervezetébe lehettek beépülve, s így viszonylag pontos adatokhoz juthattak. Krakowski tanulmányában részleteket közöl néhány ilyen jelentésből, amelyek a támadás első napjáról nyújtanak érdekes képet. „Április 18-án, 6 órakor a német csendőrséget, az SS-t, a kékrendőrséget mozgósítási pontjaikon csoportosították. Ugyanezen a napon húsz óra körül a gettót körbezárták. Április 19-én, 5,30 órakor erős egységek hatoltak be a gettó területére, kb. 5000 ember. Ezek az egységek a következő erőkből álltak: 2 zászlóalj SS, erős csendőregységek, Gestapo- és SD-egységek, szaulisok, ukránok és kékrendőrség. Tíz óráig mindkét részről igen erős lövöldözés volt, ezalatt három német meghalt, és húsz súlyosan megsebesült. Tíz órakor félbeszakították az akciót, és a hadsereghez [azaz a Wehrmacht parancsnokságához. – *Sz. K.*] fordultak segítségért nehézfegyverzetet és légierőt kérve. Tizenkét óra körül a hadsereg elutasította a segítségkérést. Csak utász és gránátos egységeket adott, valamint 12 páncélkocsit. Páncéltörőket is hoztak."[8] Mint az egyébként később kiderült, részt vettek a harcokban a légierők is; a támadók legkevesebb tíz tankot használtak.

Stroop összefoglaló jelentése szerint a naponta átlagosan bevetettek száma a következő volt:

Vezérkar (az első szám a tiszteket jelenti)	6/5
Fegyveres SS:	
Varsói 3. SS-tanzászlóalj	
és tartalékos gránátos zászlóalj	4/400
Varsói SS lovas tan- és tartalékos zászlóalj	5/381
Rendőrség:	
I. SS-zászlóalj 22-es rendőrezrede	3/94
III. SS-zászlóalj 22-es rendőrezrede	3/134

Műszaki részleg	1/6
Lengyel rendőrség	4/363
Lengyel tűzoltóság	166
Biztonsági rendőrség	3/32
Wehrmacht:	
III/8. Varsó — könnyű-légelhárító egység	2/22
Rembertoni páncélvonat tanzászlóalj, utászok	2/42
14. tartalékos utász zászlóalj	1/34
Idegen nemzetiségű őregységekből	
az 1. trawniki legénységi zászlóalj	2/3359[9]

Hogy a „naponta átlagosan bevetettek" meglehetősen homályos kifejezésén mit értett a tábornok, hogy egy-egy akcióban kb. ennyi embert vetett be és váltotta a csoportokat, vagy egyszerűen szépíteni akarta a helyzetet, nem tudjuk. Mindenesetre ismereteink szerint a német fasiszta erők mellett ukrán és lett fasiszták is részt vettek a felkelés elfojtásában, egyes források (mint a fentebbi is) litván szaulisokat is említenek és a lengyel kékrendőrség is kivette a részét ebből a szörnyű munkából.

Egy 1943. április 24-i jelentésben, melyet otthonról küldtek a londoni emigráns kormánynak, a következőket olvashatjuk: „A két háború során számos csatában vettem részt, de egyik sem volt olyan megrázó hatással rám, mint a tegnapi. A német utászok az őrjöngő tűz lángjai, a páncélosok, az ágyúk és a háztetőkön elhelyezett gránátvetők dörrenései közepette a nehézgéppuskák zakatolása mellett próbáltak előnyomulni a zsidó ellenálló fészkekhez, hogy dinamitot helyezhessenek el alattuk. Lángvetőket is használtak. Ilyen előkészítés után indult támadásba a német gyalogság, és a zsidók mégis újra és újra visszaverték őket. Csupán egy ponton 15 halott és 138 sebesült németet számoltam meg. A zsidók ... elkeseredetten és elszántan küzdenek. A tankokra és a páncélautókra benzinespalackokat szórnak. Láttam olyan égő német tankot, amelyből a megpörkölődött legénységet úgy húzták ki."[10]

A varsói gettóba zárt zsidóság ellenállására és lázadására

olyan időpontban került sor, amikor a hitleristák Lengyelország területén még nem voltak felkészülve nagyobb partizánharcokra. Igaz, egyelőre az ellenfél is felkészületlen volt. 1942–1943 telén ugyan az egész ország területén kibontakozott, sőt felerősödött az ellenállási mozgalom, de tömegméretű szervezett fegyveres harcokra – kivéve a Zamojski terület kitelepítésre ítélt parasztjainak spontán ellenállását – még nemigen volt példa. Az ellenállás főleg szabotázsakciókban, kisebb robbantásokban, illegális iskolák, sajtó- és társadalomvédelmi intézmények szervezésében, fegyver- és élelmiszerkészletek felhalmozásában mutatkozott meg. Komolyabb partizánharcokra csak 1943 második felében került sor. A Népi Gárda nagyobb partizánegységei is 1943 közepén alakultak. Korábban csak kisebb, néhány fős csoportok tevékenykedtek, főleg a városokban, elsősorban Varsóban és a városok közelében.

Ebben az időszakban még a Honi Hadsereg sem építette ki „erdei egységének" nagyobb hálózatát. 1943 nyarán 2000-re tehető az erdei partizánosztagokban részt vevők száma, s ezek egy része is a keleti területeken tartózkodott. A Honi Hadsereg koncepciójába különben sem illett bele egy viszonylag korai felkelés gondolata.[11]

Himmlernek, az SS birodalmi vezetőjének megbízottai úgy vélték, hogy erős katonai és SS-egységek bevetésével képesek lesznek rá, hogy gyorsan megtörjék a gettó lakosságának minden ellenállását. Az általuk szükségesnek véltnél is nagyobb erőket összpontosítottak, abból a meggondolásból, nehogy a harcok esetleges elhúzódása következtében a küzdelem átterjedjen Varsó többi városrészére. Bár ez, amint a későbbi események bizonyították, nem volt reális félelem, azt tükrözi, hogy Varsó lakosságának általános hangulata, a Népi Gárda egységeinek sikeres akciói, a lengyel parasztok lázadása már ebben az időszakban is a bizonytalanság és a szorongás érzését ébresztette a megszállókban.

Stroop a pere során elmondta, hogy „a Wehrmacht parancsnoksága, Fischer kormányzó és mások is nyomatékosan felhív-

ták a figyelmemet arra, hogy a gettófelkelés semmi esetre sem terjedhet át Varsóra. Különösen a Wehrmacht varsói parancsnoksága figyelmeztetett arra – s ezt most már elmondhatom –, hogy ha netán a felkelés átterjedne Varsóra, nem lennénk képesek azt leverni, csak abban az esetben, ha a frontról vonunk vissza egységeket."[12]

A nagy erőbedobás, a Varsó egész területén kifejtett rendőri és Gestapo-terror segítségével a németeknek sikerült megakadályozniuk a felkelés kiterjedését. Erre a lengyelországi ellenállási mozgalom nem is volt még felkészülve. A varsói zsidók azonban kemény, nagy veszteségekkel járó, elkeseredett küzdelemre kényszerítették a német megszállókat, s ha azt nem is tudták megakadályozni, hogy halálra ítélt testvéreik nagy többségét elpusztítsák, áldozatos küzdelmükkel jelentősen hozzájárultak a fasizmus legyőzéséhez.

Hány felkelő, milyen fegyverzettel állt szembe ezzel a három- (vagy öt-) ezer főnyi, állig felfegyverzett, ágyúkkal, tankokkal, repülőgépekkel támogatott, megdönthetetlennek hitt haderővel? Ez is olyan kérdés, amire a történetírás már nemigen fog tudni pontos választ adni. Megoszlanak a vélemények. Bernard Mark szerint a felkelés kirobbanásakor 750–800 harcosa volt a ŻOB-nak. Krakowski szintén ezt az adatot tartja reálisnak, szemben azokkal, akik 2000-re, sőt 3000-re becsülik a ŻOB létszámát. A ŻOB mellett más szervezett csoportok is harcoltak a gettóban, de ezek tevékenységéről viszonylag keveset tudunk. Sokkal kisebbek voltak, a legjelentősebb közöttük a Zsidó Harci Szervezet, amelynek létszámát egyesek 400-ra becsülték. A közvetett adatok arra utalnak, hogy ennek a csoportnak a harca sem hanyagolható el a felkelés idején, sajnos azonban a történeti munkák a múltban nem fordítottak erre a szervezetre kellő figyelmet. Voltak más, szervezetlen, spontán összeverődött, munkaterületen összekerült, közösen fellépő szervezetek is; ezek szerepére, fegyverzetére és létszámára nincsenek adataink. Bronisław Mirski visszaemlékezéseiben utal ugyan olyan esetre, amikor a ŻOB tagjai szembe-

kerültek egy másik csoport tagjaival; arra is utal, hogy később együtt harcolt velük ez a csoport is,[13] de annak hovatartozására vonatkozólag az emlékezés meglehetősen bizonytalannak tűnik.

A felkelésben részt vevők számát nagyon nehéz megállapítani azért is, mert sokan menet közben csatlakoztak, odaálltak az elesettek helyére. A gettó lakosságának megsemmisítésére irányuló újabb akció híre sokakat már a felkelés során lendített ki a letargiából és késztetett a végső elkeseredés helyett a harc vállalására.

A felkelők felfegyverzettsége a hitleristákéhoz képest körülbelül 1 a 27-hez volt, legalábbis, ami a gránátok és gránátként használt benzinespalackok számát illeti. A hitleristák fegyverzetének tűzerősségét össze sem lehetett hasonlítani a felkelőkével, hiszen az ágyúkkal, repülőbombákkal, tankokkal a felkelők semmit nem tudtak szembeállítani.

A harcoló egységek leghatásosabb fegyvere néhány ezer gránát és gyújtópalack (Molotov-koktél), néhány száz pisztoly, 25 géppisztoly, 20 puska, 10 géppuska, 20 akna lehetett. Ezek egy részét a gettó harcosai a lengyel ellenállási mozgalom tagjaitól kapták. Nincsenek pontos adataink ezekről az adományokról. Az LMP és a Népi Gárda jelentős szerepet vállalt a felkelés előkészítésében, de nagyobb fegyverkészletekkel akkor még maguk sem rendelkeztek. Néhány puskát, pisztolyt juttathattak csupán a ŻOB-nak, és főként az átmenőhelyek megszervezésében, csoportok átdobásában, konspirációs helyek létesítésében nyújtottak nagy segítséget.

A lengyel ellenállás más csoportjai, így a demokratikus értelmiségiekből, illetve volt tisztekből alakult PLAN és KB is bekapcsolódtak a gettó harcosainak megsegítésébe. Fegyvereket juttattak el hozzájuk, sőt egy csoportjuk Henryk Iwanski vezetésével a gettó területére is behatolt és harcolt.

Jelentős segítséget nyújtott a ŻOB-nak a Honi Hadsereg is. A fennmaradt források szerint átadott 90 pisztolyt, 500 kézigránátot, 100 egyéb gránátot, 15 kiló plasztikot, géppuskákat,

géppisztolyokat, anyagot a robbanópalackok és időzített bombák készítéséhez.[14]

A ŻOB ezenkívül – igen borsos áron – csempészektől, a feketepiacon is beszerzett fegyvereket. A fegyverek többségét azonban a gettó területén állították elő az ipari üzemekben és illegális kis műhelyekben.

Vajon a felkelők reménykedhettek-e abban, hogy Varsó népe csatlakozik küzdelmükhöz? Megvoltak-e erre a feltételek? Azt hiszem, erre nemmel kell válaszolnunk. Annak ellenére, hogy, mint láttuk, a felkelés idején a Varsóban tartózkodó ellenállási csoportok mindegyike – a szélsőjobboldali (fasisztoid) szervezetektől eltekintve – megpróbált a fal másik oldaláról a harcolók segítségére sietni. A Népi Gárda öt jelentősebb akciót hajtott végre: április 20-án, 22-én, 23-án, 28-ról 29-re virradó éjjel és május 10-én. A Honi Hadsereg négy jelentősebb támadást intézett a német egységek ellen; ezek voltak a Honi Hadsereg első jelentősebb városi fegyveres akciói. Említettük már a többi kisebb szervezet segítő akcióit is. Megmozdultak a szocialista párti egységek, a cserkészek szervezete is stb. Ez azonban együttvéve is nagyon kevés volt ahhoz, hogy hatékony segítséget jelentsen a felkelők számára.

A második világháború történetével foglalkozó kutatóban állandóan fel-feltör a kérdés: nem volt-e hiábavaló ez a szörnyű véráldozat, ez az elkeseredett küzdelem?

1943. május 20-án a Lengyel Munkáspárt lapja a „Harcol a gettó" című cikkében ezt írta: „A varsói gettó hősi ellenállása már egy hónapja tart. Ez a legnagyobb, leghosszabban tartó fegyveres ellenállási akció a megszállt területeken." Kétségtelenül igaz, hogy ehhez hasonló felkelésre, méghozzá nagyvárosban, a háború éveiben addig még nem került sor. Ebben az időszakban még csak Jugoszláviában öltötte a felszabadító küzdelem általános nemzeti felkelés méreteit.

Az is tény, hogy először a varsói gettó felkelése riasztotta és ébresztette rá igazán a világot arra, mi is történik valójában a front mögött. Eladdig a szörnyűségekről érkezett híreket bi-

zalmatlanul fogadták, visszautasították, egyszerűen képtelenek voltak tudomásul venni szerte a világon.

Befejezésül nézzük meg kissé részletesebben, hogy kerülhetett sor Lengyelországban a zsidóságnak erre az elszigetelt háborújára, ami más országban szinte elképzelhetetlen lett volna.

A megszálló hatóságok kezdettől fogva arra törekedtek, hogy teljesen elkülönítsék a zsidóságot a lengyel társadalomtól. Ez kezdetben hozott is bizonyos sikereket. 1940 márciusában a hitleristák megpróbáltak Varsóban lengyelekkel megrendezni egy zsidópogromot; az ebben közreműködő bűnözőket és lumpenelemeket le is filmezték, majd ezt időnként, a lengyelek antiszemitizmusának bizonyítására, újra és újra levetítették. A lengyel lakosság ezt a magatartást kezdettől fogva elutasította. Maga Blaskowitz német tábornok is világosan felismerte, hogy ez a mentalitás távol áll a lengyel lakosság vallásos érzületétől, és az ilyen cselekedetek „csak a zsidó lakosság iránti mély együttérzést teremtik meg. A lengyelek és a zsidók a mi esküdt ellenségeink keleten, és az elnyomóik elleni gyűlölet talaján gyorsan szövetkezhetnek."

A második világháború idején a lengyel lakosságnak szintén naponta kellett megküzdenie az életéért. A halál veszedelme állandóan a feje felett függött, ha a megszállók velük szemben nem is alkalmazták a tömegesen a fizikai megsemmisítésnek azokat a módszereit, mint a zsidósággal szemben. Nagyon sok lengyel próbált segíteni zsidó sorstársain, sok ezren életük árán is. Sajnos azonban a lengyelek, de a zsidók között is akadtak olyanok, akik minden morális gátlástól megszabadulva haácsoló, szadista ösztönöknek engedve vagy csak félelemből, a túlélés reményében odadobták embertársaikat a hitlerista hóhéroknak. Azoknak az ezreknek az élete, akiket a lengyelek mentettek meg, vagy akiket megpróbáltak megmenteni, csak igen nehezen homályosítja el az emberek lelkében azokat a szörnyű emlékeket, amelyeket az elfajzott, gyáva csirkefogóknak, árulóknak a cselekedetei égettek bele. Ezektől, sajnos, a

második világháború egyetlen társadalma, így a lengyel, sem volt mentes.

Mindez azonban még nem ad magyarázatot arra a történelem által feltett kérdésre: hogyan kerülhetett sor arra, hogy a német fasiszták szélsőséges céljaikra használhassák fel a lengyelországi helyzetet, és hogy kezdetben szinte minden nagyobb visszhang nélkül folytathassák normális emberi ésszel felfoghatatlan gyakorlatukat.

A választ elsősorban a lengyelek összességével szembeni terrorban kell keresnünk. Ez a megszálló politika felkészületlenül érte az egész lengyel társadalmat, a lengyelországi politikai erőket. Újra kellett rendezni soraikat, és a bizonyos mértékig az első világháborúhoz hasonló megszálló politikára számító elképzeléseiket teljesen át kellett értékelniük, újra fogalmazniuk. Politikai koncepciójukba nem illett bele az azonnali nemzeti felkelés; ezt a szövetséges nagyhatalmak sem szorgalmazták volna még ebben a viszonylag korai időszakban. A német megszállóknak a lengyel lakosság egészével, különösen pedig a zsidósággal szemben gyakorolt népirtó politikáját pedig csak ilyen általános nemzeti felkeléssel lehetett volna meghiúsítani. Ugyanakkor azonban nemcsak ilyen népfelkelésre nem került sor, de az sem következett be, amitől a német megszállók annyira tartottak, ti. hogy a zsidók és a lengyelek korábban építsenek ki együttműködést és szorosabban fogjanak össze. Ennek a mindkét nemzetcsoportot felszabdaló, az összefogást az adott etnikai közösségen belül is megnehezítő vagy egyenesen gátló osztályellentéteken túl történelmi okai is voltak.

A zsidó és a lengyel lakosság közötti történelmileg kialakult elkülönülés sokkal mélyebb volt, mint ahogyan azt az európai közvélemény tudja.

A felhasznált szakirodalom, a visszaemlékezések, a zsidóság elszigeteltségét, magára maradottságát a második világháborúban többek között a lengyel lakosság antiszemitizmusával, zsidóellenességével magyarázzák. Ha ezekben az értékelésekben

sok is az érthető szubjektivizmus, mindenesetre olyan életérzést és véleményt fejez ki, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Amikor könyvemben antiszemitizmusról szólok, nem a hitleristák vagy a magyar fasiszták fajelméletéről, eltorzult szadista elméleteiről van szó. Ez esetben az antiszemitizmus egyszerűen ellenérzést, bizalmatlanságot takar – nem egy esetben mindkét fél részéről –, a viszonylag zárt közösség együttérzésének hiánya másik közösség iránt. Erre szintén nagyon fontos felfigyelni, mert türelmetlenséget, egyes esetekben egy-egy népcsoport, nemzetiség, nemzet legszörnyűbb kiszolgáltatottságát is eredményezheti, amire a XX. század történelme mind több és több tragikus példát produkál.

A lengyeleknek és a zsidóknak a második világháború során súlyos üldöztetésük ellenére nem sikerült létrehozniuk azt a közös frontot, amitől a német megszállók némelyike félt. Ebben nagy szerepe volt annak a ténynek is, hogy a két világháború között a függetlenségét éppencsak visszanyert Lengyelországban nem sikerült a nemzetek és a népcsoportok közeledését felgyorsítani, feloldani a korábban – az idegen megszállás idején – keletkezett, nem egészen azonos nemzeti érdekekből származó bizalmatlanságot. A neves történész, Madajczyk véleménye szerint az első világháború után kialakult helyzet, a Népszövetség által védelmezett nemzetiségi jog inkább növelte a szakadékot a lengyelek és a zsidók között. A zsidó fogalmát a kulturális elmaradottság fogalmához kapcsolta, ami viszont nehezítette, hogy a zsidóság legalsóbb rétegei „európaizálódjanak". A lengyel nacionalizmus pedig megakadályozta, hogy a lengyel elem magába szívja ezt a hagyományaihoz ragaszkodó zsidó tömeget. Persze nagy létszámuk és közösségeik zártsága is nehezítette ezt a beolvadást. Az igazság kedvéért azért hozzá kell tennünk, hogy igen sokan voltak a lengyelországi zsidók közül, akik azonosultak a lengyel nép nemzeti törekvéseivel és igen nagy szerepet játszottak a lengyel szellemi élet fejlődésében. Ez azonban a lengyelországi zsidóság-

nak viszonylag kis részéről mondható el ebben az időszakban, és ezek még nem tudtak olyan erős befolyást gyakorolni, hogy a lengyelek és a zsidók nagy tömegeiben véglegesen eloszlassák az előítéleteket.

A zsidó értelmiség nagy része számára a lengyel kultúra teljesen idegen és közömbös volt. Ortodox körökben még az is előfordult, hogy nem tudtak lengyelül. Sokan voltak köztük, még értelmiségi körökben is, akiknek egyáltalán nem volt kapcsolata lengyelekkel, nem voltak lengyel barátaik. Ez az egymással szembeni idegenség a megszállás időszakában megnehezítette a kapcsolatok kiépítését, s valljuk be, hogy irritálhatott is bizonyos lengyel nacionalista köröket, kispolgári elemeket.

Hozzájárultak a háború kezdeti időszakában ehhez a bizalmatlansághoz a németekkel szemben táplált illúziók is. Ezek egyébként nemcsak a zsidóság, de a lengyelek egy részében is éltek. Mindenesetre annak ellenére, hogy igen sok zsidó származású lengyel kommunista, baloldali, haladó gondolkodású ember fogott fegyvert Varsó védelmében a németek ellen és esett el a lengyel függetlenségért, sokakban jogosan vagy jogtalanul élt az az előítélet, hogy a zsidóságot nem érdekli a lengyel államiság sorsa. Ez volt talán az a legérzékenyebb pont, amely nehezítette az ellenállási mozgalomban a lengyelek és a zsidók egymásra találását. Hosszú, keserves tapasztalat, a lengyelországi zsidóság majdnem teljes pusztulása és a lengyel társadalom kegyetlen megtizedelése kellett hozzá, hogy a lengyelek és a zsidók nagy tömegei megértsék: a német fasiszták közel azonos sorsra szánták őket, s ezt csak nagyon határozott közös fellépéssel lehetett volna megakadályozni. Ezt a történelmi tanulságot levonni talán még most sem késő. Az egymás iránti vádaskodások nem segíthetnek, de az elmaradt nagyon szigorú, őszinte elemzés talán tanulságul szolgálhat a mának és útbaigazításul más népek sorsának alakításában is.

Jegyzetek

I. FEJEZET

[1] *Martin Broszat:* Nationalsozialistische Polenpolitik 1939–1945. Deutsche Verlags-Ansalt. Stuttgart 1961. 10–11. old.

[2] Ugyanott.

[3] *Alan Bullock:* Hitler. Eine Studie über Tyrannei. Droste Verlag. Düsseldorf 1961. 495. old.

[4] *Broszat:* Id. mű, 10–11. old. – Alan Bullock valamivel nagyobb jelentőséget tulajdonít a danzigi kérdésnek. *(Bullock:* Id. mű, 495. old.)

[5] *Bullock:* Id. mű, 514. old.

[6] Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahre, 1928. L. Weibwerg, Stuttgart 1961.

[7] *Broszat:* Id. mű, 12. old.

[8] *T. Cyprian–J. Sawicki:* Agresja na Polskę w świetle dokumentów. Varsó 1946. I. köt. 203., II. köt. 140. old.

[9] A korábban Lengyelországhoz tartozó, a Bug vonalától keletre eső Nyugat-Belorusszija, illetve Nyugat-Ukrajna területeire még a szeptemberi hadjárat idején, a lengyel kormány külföldre távozása után, szovjet csapatok vonultak be. Így rendelkezett erről a Szovjetunió és Németország között 1939 augusztusában kötött – hasonló esetre vonatkozó – keretmegállapodás.

[10] *Czesław Madajczyk:* Polityka III. Rzeszy w okupowanej Polsce. I–II. köt. Varsó 1970.

[11] Idézi *Artur Eisenbach:* Hitlerowska polityka zagłady żydów. Książka i Wiedza, 1961. 133. old.

[12] Ugyanott.

[13] *Danuta Kaczynska–Maria Wisniewska:* Królestwo Hansa Franka. Varsó M. O. N. 1964. 101–11. old. (A továbbiakban: Królestwo Hansa Franka.)

[14] *Stanisław Piotrowski:* Sprawy polskie przed Międzynarodowym Try-

bunalem wojennym Norymberze. I. köt. Dziennik Hansa Franka. Wyd. Prawnicze, Varsó 1957. 141. old. (A továbbiakban: Dziennik Hansa Franka.)

[15] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 124. old.

[16] *Ulrich von Hassel:* Vom anderen Deutschland. Aus den nachgelassenen Tagebüchern 1938–1944 Bécs 1948. Idézi: *Madajczky:* Id. mű, 124. old.

[17] *H. B. Gisevius:* Bis zum bitteren Ende.I–II. köt Zürich 1946. Idézi: *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 124. old.

[18] Ugyanott.

[19] Dziennik Hansa Franka. 54. old.

[20] *Szymon Datner:* 55 dni (I. IX–25. X. 1939.). Wehrmachtu w Polsce. Varsć 1967. 619. old.

[21] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 99. old.

[22] Lásd erről *T. Cyprian–J. Sawicki:* Nazi Rule in Poland 1939–1945. Varsó 1961. 106–115. old.

[23] Królestwo Hansa Franka. 33–34. old.

[24] Ugyanott, 37. old.

[25] Lásd erről *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 237. old.; *Cyprian–Sawicki:* Nazi Rule . . . 116–124. old.

[26] Dziennik Hansa Franka. 54. old.

[27] *Alfred Rosenberg* naplóját idézi *Broszat:* Id. mű, 19. old.

[28] *Cyprian–Sawicki:* Nazi Rule . . . 78–82. old.

[29] Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 1958. 3. sz. 281. és köv. oldalak.

[30] *Bormann* jegyzeteit idézi *Broszat:* Id. mű, 24–25. old.

[31] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 124–125. old.

[32] Ugyanott, 125–126. old.

[33] Ugyanott, 131. old.

II. FEJEZET

[1] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 306. old.

[2] Dziennik Hansa Franka. 395. old.

[3] *Eisenbach:* Id. mű, 153. old.

[4] Idézi *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 310. old.

[5] Ugyanott.

[6] *Hans Höhne:* Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS. Der Spiegel, 1966. 46. sz. 3. old.

[7] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 307. old. – Vö. *Eisenbach:* Id. mű, 56–57. old.

[8] Dziennik Hansa Franka. 83. old.

[9] Ugyanott.

[10] Ugyanott, 411. old.

[11] Ugyanott, 437. old.

[12] *Ruta Sakowska:* Ludzie z dzielniczy zamkniętej. Żydzi w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacji. Varsó 1975. 20–46. old.

(Amennyiben külön nem jelezzük, Sakowskának végig ezt a könyvét idézzük.)

[13] Ugyanott.

[14] Ugyanott, 43. old.

[15] *Eisenbach:* Id. mű, 146–147. old.

[16] Eksterminacja żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej. Zbiór dokumentów. Szerkesztette T. Berenstein, A. Eisenbach, A. Rutkowski. Żydowski Instytut Historyczny (a továbbiakban: ŻIH). Varsó 1957. 69. old.

[17] Eksterminacja żydów . . . 69. old.

[18] Lásd erről *Eisenbach:* Id. mű, 150–151. old.

[19] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 110., 134–138., 528. old.; *Sakowska:* Id. mű, 60–64. old.

[20] Dziennik Hansa Franka. 498. old.

[21] Ugyanott, 405. old.

[22] Eksterminacja żydów . . . 21–25. old.

[23] Ugyanott.

[24] Dokument o konferencji w Urzędzie Policji Bezpieczeństwa z 21 września 1939. Közli T. Berenstein és A. Rutkowski. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego (a továbbiakban: Biul. ŻIH), Varsó 1964. 49. sz.

[25] Biul ŻIH, 68–73. old.

[26] *Sakowska:* Id. mű, 60–64. old.

III. FEJEZET

[1] Eksterminacja żydów . . . 86–88. old.

[2] A Ringelblum Archívumról lásd később.

[3] *Ludwig Landau:* Kronika lat wojny i okupacji. I. köt. Varsó 1962. 57. old.

[4] *Adam Czerniaków:* Dziennik Getta Warszawskiego. Összeállította és szerkesztette Marian Fuks. Biul. ŻIH, 1972. 3–4/83–84. sz. 27–28. old.

[5] Ugyanott, 106–110. old.

[6] Eksterminacja żydów . . . 92–93. old.

[7] Ugyanott, 95–96. old.

[8] *Czerniaków:* Id. mű, 110–111. old.

[9] Ugyanott, 113. old.

[10] *Sakowska:* Id. mű, 80–81. old. – Vö. *T. B.* Waldemar Schön – Organizator Getta Warszawskiego. Biul. ŻIH, 1964. 49. sz. 85–90. old.

[11] *Sakowska:* Id. mű, 82. old.
[12] Waldemar Schön . . . 85–90. old.
[13] Ugyanott.
[14] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 224–225. old.; Eksterminacja żydów . . . 21–25. old.; *Eisenbach:* Id. mű, 239–240. old.
[15] *Eisenbach:* Id. mű, 239–240. old.
[16] *P. H. Seraphim:* Bevölkerung u. wirtschaftliche Probleme. Weltkampf Monatschrift für die Judenfrage aller Länder, 1941. I. köt. 43–51. old. Idézi *Eisenbach:* Id. mű, 215–218. old.
[17] Idézi *Eisenbach:* Id. mű, 215–218. old.
[18] *Czerniaków:* Id. mű, 6–7. old.
[19] *Sakowska:* Id. mű, 60–67. old.
[20] *Adam Rutkowski:* O agenture gestapowskiej w getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1956. 19–20. old. – A gettó területén működő Gestapo-ügynökségről olvashatunk: *Kazimierz Moczarski:* Beszélgetés a hóhérral. Európa Könyvkiadó 1981.
[21] *Ruta Sakowska:* Łączność pocztowa warszawskiego getta. Biul. ŻIH, 1963. 45–46. sz. 94–109. old.
[22] *Madajczyk:* Id. mű. I. köt. 224. old.
[23] *Józef Barski:* O niektórych zagadnieniach warszawskiego getta. Biul. ŻIH, 1964. 49. sz. 39–40. old.
[24] Idézi *Eisenbach:* Id. mű, 243. old.
[25] *Emanuel Ringelblum:* Notatki z getta. Biul. ŻIH, 1954. 11–12. sz. 123–126. old.
[26] *Ringelblum:* Notatki . . . Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 211–267. old.
[27] Idézi *Eisenbach:* Id. mű, 218. old.
[28] *Bernard Mark:* Powstanie w getcie Warszawskim na tle ruchu oporu w Polsce. Geneza i przebieg. Varsó 1953. ŻIH, 26. old.
(Amennyiben nem jelezzük, Marknak végig ezt a könyvét idézzük.)
[29] *Tatiana Berenstein:* Praca przymusowa żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej. Biul. ŻIH, 1963. 45–46. sz. 42–43. old.
[30] *T. Brustin–T. Berenstein:* Rola przedsiębiorców niemieckich w getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 185–210. old.
[31] *Sakowska:* Id. mű, 94. old.
[32] *Mark:* Id. mű, 23. old. – Vö. *Sakowska:* Id. mű, 100–105. old.; *Eisenbach:* Id. mű, 226–233. old.
[33] *Czerniaków:* Id. mű, 194. old.
[34] Ugyanott, 246–247. old.
[35] *Ringelblum:* Notatki . . . Biul. ŻIH, 1952. 3. sz. 57. old.
[36] *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 226. old.
[37] *Eisenbach:* Id. mű, 231. old.; *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 220–221. old.
[38] *Mark:* Id. mű, 28. old.

[39] Ugyanott, 29. old.
[40] *Sakowska:* Id. mű, 116. old.
[41] *Ringelblum:* Notatki... Biul. ŻIH, 1952. 3. sz. 46–82. old., valamint 1954. 11–12. sz. 122–166. old.
[42] *Sakowska:* Id. mű, 116–131. old.
[43] Ugyanott.
[44] Ugyanott, 243–247. old.
[45] Ugyanott.

IV. FEJEZET

[1] Eksterminacja żydów... 261. old.
[2] Dziennik Hansa Franka. 449–450. old.
[3] Eksterminacja żydów... 268–272. old.
[4] Ugyanott, 294–295. old.
[5] Ugyanott, 295–296. old.
[6] *Ludwik Hirszfeld:* Historia jednego życia. Varsó 1957. 271–272. old.
[7] *Czerniaków:* Id. mű, 248–250. old.
[8] Ugyanott.
[9] Archiwum Ringelbluma. Getto Warszawski. Összeállította Ruta Sakowska. P. W. N. Varsó 1980. 33–34. old.
[10] Ugyanott.
[11] *Czerniaków:* Id. mű, 253–254. old.
[12] *Barski:* Id. mű, 35–45. old.
[13] *Adolf i Barbara Bermanowie:* Zagłada getta w Warszawie. Biul. ŻIH, 1963. 45–46. sz. 138–158. old.
[14] *Czerniaków:* Id. mű, 9. old.
[15] *Sakowska:* Id. mű, 290–293. old.
[16] *A. i B. Bermanowie:* Id. mű, 140–142. old.
[17] Archiwum Ringelbluma. 42. old.
[18] Ugyanott, 38–39. old.
[19] *A. i B. Bermanowie:* Id. mű, 144–145. old.
[20] *Mark:* Id. mű, 91–92. old.
[21] Archiwum Ringelbluma. 10–17. old.
[22] Ugyanott.
[23] *Ringelblum:* Notatki... Biul. ŻIH, 1955. 15–16. sz. 269–270. old.
[24] Archiwum Ringelbluma. 18–19. old.
[25] *Lewin:* Dziennik z getta warszawskiego, zapisy z sierpnia 1942. Biul. ŻIH, 1954. 22. sz.
[26] Archiwum Ringelbluma. 110–111. old.
[27] Ugyanott, 122–123. old.

[28] Ugyanott.
[29] Ugyanott, 111–112. old.
[30] *Sakowska:* Id. mű, 297–298. old.

V. FEJEZET

[1] Archiwum Ringelbluma. 275–320. old.
[2] Ugyanott, 315. old.
[3] Ugyanott.
[4] *Karyna Fiszman-Kamińska:* Zachód, emigracyjny Rząd Polski oraz Delegatura wobec sprawy żydowskiej podczas II. wojny światowej. Biul. ŻIH, 1967. 62. sz. 43–62. old.
[5] Ugyanott.
[6] Ugyanott.
[7] Ugyanott.
[8] Ugyanott.
[9] Ugyanott.
[10] Archiwum Ringelbluma. 275–320. old.
[11] *Sakowska:* Id. mű, 307. old.
[12] *Ringelblum:* Notatki... Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 210–267. old.
[13] Ugyanott.
[14] Ugyanott.
[15] *Adam Rutkowski:* Sprawa Kotta. Biul. ŻIH, 1967. 62. sz. 63–76. old.
[16] *Ringelblum:* Notatki... Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 250. old.
[17] *Sakowska:* Id. mű, 321–322. old.
[18] Ugyanott.
[19] Dokumenty i materyały o powstaniu w getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 4–6. old.
[20] *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 331. old.
[21] *Hersz Berliński:* Z Dziennika członka Komendy ŻOB. Biul. ŻIH, 1964. 50. sz. 3–10. old.
[22] Ugyanott.
[23] Ugyanott.
[24] Ugyanott.
[25] Depesze KC PPR do Georgi Dimitrowa (1942–1943). Z pola Walki, 1962. 4. sz. 174–180. old.
[26] Trybuna Wolności, 1942.
[27] *Bernard Mark:* Ruch oporu i powstanie w getcie. Biul. ŻIH, 1963. 45–46. sz. 3–41. old.
[28] *Fiszman-Kamińska:* Id. mű, 43–62. old.
[29] *Mark:* Ruch oporu...

30 *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 267. old.
31 *Barski:* Id. mű.
32 *Sakowska:* Id. mű, 322–324. old.
33 Ugyanott.
34 Archiwum Ringelbluma. 320–321. old.
35 Ugyanott, 305–307. old.
36 *Ringelblum:* Notatki ... Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 211–267. old.

VI. FEJEZET

1 Lásd erről Zamojszczyzna „Sonderlaboratorium" SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich w okresu okupacji hitlerowskiej. Szerkesztette: Czesław Madajczyk. Varsó 1979. LSW.
2 *Eisenbach:* Id. mű, 473–474. old.
3 Ugyanott.
4 *Madajczyk:* Id. mű. II. köt. 322. old.
5 Z raportu Jürgena Stroopa. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 96–110. old.
6 *Mark:* Id. mű, 138. old.
7 *Sakowska:* Id. mű, 311–312. old.
8 Archiwum Rigelbluma. 275–319. old.
9 *Alfred Lewin:* Dziennik z getta Warszawskiego. Biul. ŻIH, 1956. 19–20. sz. 107–204. old.
10 *Goldman:* 75 dni w plonącym getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1962. 42. sz. 88–127. old.
11 *T. Brustin–T. Berenstein:* Id. mű, 185–210. old.
12 Ugyanott.
13 *Ringelblum:* Notatki. Biul. ŻIH, 1955. 13–14. sz. 251. old.
14 *Goldman:* Id. mű.
15 *T. Brustin–T. Berenstein:* Id. mű, 185–210. old.
16 Archiwum Ringelbluma. 324–325. old.
17 *Sakowska:* Id. mű, 321–327. old.
18 Dokumenty i materialy o powstaniu w getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 4–31. old.
19 Archiwum Ringelbluma. 334–335. old.
20 *Mark:* Id. mű, 138–148. old.
21 Ugyanott.
22 Głos Warszawy, 1943. január 19.
23 WRN, 1943. február 5.
24 Biuletyn Informacyjny, 1943. január 24.
25 Ugyanott, 1943. február 25.
26 Dokumenty i materialy ... 4–13. old.

[27] Ugyanott, 182–186. old.
[28] *M. Flamenbaum:* Boje na Miłej i Szczęśliwej. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 174–181. old.
[29] *B. Borg:* Powstanie na terenie „shopów". Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 168–173. old.
[30] Koncepcja walki z okupantem i ich treści polityczne 1939–1945. Praca habilitacyjna. Varsó 1977. 207. old.
[31] Ugyanott.
[32] Eksterminacja żydów ... 322–324. old.
[33] Ugyanott.
[34] *Mark:* Id. mű, 163–164. old.

VII. FEJEZET

[1] A lengyel illegális sajtó hírei szerint a varsói gettó területén jelentős illegális lengyel csoportok tartózkodtak, de hogy mikor mennyien lehettek és milyen tevékenységet folytattak, arra nincsenek adataink.
[2] Z raportu Jürgena Stroopa.
[3] Ugyanott.
[4] *Mark:* Id. mű, 177–277. old.
[5] Ugyanott.
[6] Ugyanott.
[7] Ugyanott.
[8] Ugyanott.
[9] Ugyanott.
[10] Ugyanott.
[11] Z raportu Jürgena Stroopa.
[12] Z dziennika Ludwika Landaua. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 96–119. old.
[13] Wl. I ST. Legec. Żolnierze ŻOB-u i ich przyjaciele. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz. 117–155. old.
[14] Z raportu Jürgena Stroopa.
[15] *Stefan Krakowski:* Stosunek sił w powstaniu w getcie warszawskim. Biul. ŻIH, 1967. 62. sz. 22–41. old.
[16] Z raportu Jürgena Stroopa.
[17] Ugyanott.
[18] *Mark:* Id. mű.
[19] Głos Warszawy, 1943. április 23.
[20] *Mark:* Id. mű.
[21] Ugyanott.
[22] *Borg:* Id. mű, 168–173. old.

[23] *Br. Mirski:* Przygotowania do powstania i pierwsze boje na terenie szczotkarzy. Biul. ŻIH, 1953. 5. sz.
[24] Z raportu Jürgena Stroopa.
[25] Ugyanott.
[26] Ugyanott.
[27] *Mark:* Id. mű.
[28] *Landau:* Id. mű.
[29] Z raportu Jürgena Stroopa.
[30] Ugyanott.
[31] Ugyanott.
[32] Ugyanott.
[33] Ugyanott.
[34] Ugyanott.
[35] *Marian Spychalski:* Wspomnienia. II. köt. Archiwum Ruchu Robotniczego. Varsó 1975.
[36] Találunk erre utalásokat Landau visszaemlékezéseiben is.
[37] *Mark:* Id. mű.
[38] Ugyanott.
[39] Z raportu Jürgena Stroopa.
[40] Ugyanott.
[41] Ugyanott.
[42] Ugyanott.
[43] Ugyanott.
[44] *Landau:* Id. mű.
[45] *Borg:* Id. mű.
[46] Z raportu Jürgena Stroopa.
[47] Ugyanott.
[48] *Landau:* Id. mű.
[49] *Mark:* Id. mű.
[50] *Landau:* Id. mű.
[51] Z raportu Jürgena Stroopa.
[52] *Borg:* Id. mű.
[53] *Mark:* Id. mű.
[54] Z raportu Jürgena Stroopa.

BEFEJEZÉS

[1] *Tatiana Berenstein–Adam Rutkowski:* Obóz koncentracyjny dla żydów w warszawie. (1943–1944) Biul. ŻIH, 1967. 62. sz. 3–22. old.
[2] *Mark:* Id. mű.
[3] *Bernstein–Rutkowski:* Id. mű.

[4] Ugyanott.
[5] Ugyanott.
[6] Ugyanott.
[7] *Krakowski:* Id. mű.
[8] Ugyanott.
[9] Z raportu Jürgena Stroopa.
[10] Ugyanott.
[11] Lásd erről *Jan M. Ciechanowski:* Powstanie Warszawskie. Odnowa Londyn 1971.
[12] *Krakowski:* Id. mű.
[13] *Mirski:* Id. mű.
[14] *Krakowski:* Id. mű.

Tartalom

Az olvasóhoz 7

I. fejezet. „Das Teufelswerk” 9

II. fejezet. Lengyelek és zsidók a főkormányzóságban 24

III. fejezet. „Seuchensperrgebiet” 42

IV. fejezet. „Fájdalom vagyunk, kín és gyötrelem . . .” 75

V. fejezet. Harcolni vagy nem harcolni? 102

VI. fejezet. „Varsó zsidó lakossága védekezik” 128

VII. fejezet. Haljunk meg becsülettel” 152

Befejezés 199

Jegyzetek 213

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója · Athenaeum Nyomda, 82.3261 Budapest, 1983. · Felelős vezető Szlávik András vezérigazgató
A kötetet Réz Miklósné szerkesztette · Képszerkesztő Fábri Magda
A borító és a kötésterv Szántó Tibor munkája · Műszaki vezető Bereczki Gábor · Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa · Terjedelme 11,3 (A/5) ív + 0,4 ív képmelléklet